અંતરની વ્યથા

અંજલિ ગ્રંથમાળા

રમકડાં મારકેટ

વર્ષ ત્રીજું] અમદાવાદ [પુસ્તક બીજું

અમારાં પ્રકાશનો

પલટાતાં તેજ	શ્રી. ઇન્દુલાલ ગાંધી
પ્રતિબિંબ	શ્રી. ચંદુલાલ ત્રિવેદી
દરિયાના મામલા	શ્રી. ચારુદત્ત
અંતરની વાતો (જપ્ત)	શ્રી. સોપાન
વેરાનમાં	શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી
કાળા પાણીને પેલે પાર	શ્રી. રા. ના. પાઠક
ધૂપદાની	શ્રી. વિનોદ ભટ્ટ
સંજીવની	શ્રી. સોપાન
પશ્ચિમની કલાકૃતિઓ	શ્રી. રામચંદ્ર શુકલ
પ્રાયશ્ચિત્ત ભા. ૧ લો	શ્રી. સોપાન
,, ભા. ૨ જો	શ્રી. સોપાન
એ પત્ની કોની?	શ્રી. ઇંદીરા સહસ્રબુધ્ધે
લગ્ન—એક સમસ્યા	શ્રી. સોપાન
પચાસ વર્ષ પછી—	શ્રી. રા. ના. પાઠક
અંતરની વ્યથા	શ્રી. સોપાન
ઘરભણી	શ્રી. ઇન્દ્ર વસાવડા
ઝાંઝવાનાં જળ	શ્રી. સોપાન

અંતરની વ્યથા

લેખક
મોપાન

પ્રાપ્તિસ્થાન
નૂતન સાહિત્ય ભંડાર
રમકડા માર્કેટ
અમદાવાદ
જુલાઇ] [૧૯૩૭

ઉત્ક્રાંતિના વિચારો ફેલાવતું
બારસો ઉપરાંત પાનાનુ
સાહિત્ય આપને ઘેર બેઠાં
નીચેના લવાજમે મળી શકશે

દેશમાં		પરદેશમાં
રૂપિયા ત્રણ	—કાચુ પૂઠુ—	શિલિંગ છ
,, ચાર	—પાકું પૂઠું—	,, આઠ

છૂટક કિંમત

કાચું પૂઠું	પાકું પૂઠું
એક રૂપિયો	**સવા રૂપિયો**

: પ્રકાશક :
કાન્તિલાલ મણિલાલ શાહ
રમકડાં માર્કેટ
અમદાવાદ

: મુદ્રક :
નાગરદાસ મોહનલાલ
સ્વાધીન મુદ્રણાલય
રાણપુર

સ્વ. ડેવીડભાઈને

નિવેદન

અમારી ગ્રથમાળાના ત્રીજા વર્ષનુ આ બીજુ પુસ્તક આપેલા સમયે જ અમે પ્રગટ કરી શકીએ છીએ તેથી અમને આનદ થાય છે ત્રીજા વર્ષના આરભમા નિયમિતતા અને વ્યવસ્થા માટે અમે જે વચન આપ્યુ હતુ તે યથાશક્તિ અમે પાળી રહ્યા છીએ પહેલુ પુસ્તક વખતસર બહાર પડ્યુ જ હતુ, બીજુ પણ પડે છે અને એ જ રીતે હવે પછીના પુસ્તકો પણ બહાર પડશે જ

ત્રીજું પુસ્તક 'આવતીકાલ' એક નવીન ઢબે જ આલેખાયેલી નવલકથા છે. ઓકટોબરની શરૂઆતમાં એ પ્રગટ થશે.

ગ્રાહકો જાણીને આનંદ પામશે કે ગ્રંથમાળાના પ્રકાશનોમાં 'પ્રાયશ્ચિત' અને 'લગ્ન–એક સમસ્યા'નો અત્યારે મરાઠી અનુવાદ થાય છે અને 'સંજીવની' તેમ જ 'પ્રાયશ્ચિત્ત'ના હિંદી અનુવાદની માંગણી ઊભી છે. હિંદી અનુવાદની મંજૂરી આપવાનો વિચાર ચાલતો હતો એ દરમ્યાન જ હિંદી ભાષામાં ગ્રંથમાળા પ્રગટ કરવાનો અમારો જૂનો વિચાર દૃઢિભૂત થયો છે અને ઇશ્વરકૃપા તો 'ગાંધી જયંતિ' એટલે ઓકટોબરના આરંભમાં નવસર્જન ગ્રંથાવલી શરૂ થશે. આ માળામાં 'અંજલિ ગ્રંથમાળા'ના પુસ્તકોમાંથી અમુક પુસ્તકો અનુવાદ કરીને અપાશે અને અમુક સ્વતંત્ર લખાશે. વિસ્તૃત યોજના થોડા જ સમયમાં પ્રગટ કરવામાં આવશે.

અમારા ગ્રાહકોને અમારે જણાવવાનું છે કે આપના સહકારથી જ અમારી સંસ્થા આટલી પ્રગતિ કરી શકી છે, અમે એ સહકારને યોગ્ય થવા અમારાથી બનતા બધા પ્રયત્નો કરીએ છીએ અને કરીશું જ, પણ તમે આપણી માળાનો ફેલાવો ઇચ્છતા હો અને એને પરિણામે આ નવીન વિચારોનો પ્રચાર કરતું સાહિત્ય જનતાને આપી આ માળા હજુ યે વધુ સસ્તી, સુંદર અને સમૃદ્ધ કરવા ઇચ્છતા હો તો તમારા સહકારને વધારજો અને જ્યાં જ્યાં તમારી

ઓળખાણુ પહોચે ત્યા ત્યા ગ્રાહકો નોધજો તમારા ગામમા કે શહેરમા આપણી માળાના ગ્રાહક થઇ શકે એવા ગૃહસ્થો હોય તો એના નામ સરનામા પણ મોકલજો, જેથી એમને આપણુ સાહિત્ય મોકલી આપણી માળાનો ખ્યાલ અમે આપી શકીએ કોઇ પણ ગ્રથમાળાએ પહેલી વખત તો ઓળખાણથી જ પ્રવેશ કરવો પડે ત્યાર પછી એના પ્રકાશનોમા હૈવત હોય તો જ એ જીવે અમારી તો એ આતરિક ઇચ્છા છે કે આ માળા એના વસ્તુ અને વિચારથી જ જીવી શકતી હોય તો જીવે, નહિ તો મુડદાની પેઠે જીવવા કરતા મૃત્યુશરણુ થાય આજ સુધીનો અનુભવ એમ કહે છે કે આ માળા પ્રત્યેક વર્ષે પ્રગતિમાન રહી છે અને આશા છે કે લાબા કાળ સુધી રહેશે જ

એક બીજી વાત ગ્રથમાળા ઉપરાતના પ્રકાશનો પણ અમારી મસ્થા તરફથી થાય છે એ પ્રકાશનોમાથી કોઇ કોઇમા અમે ગ્રાહકોને રાહત પણ આપીએ છીએ, પરતુ જેમા રાહત આપવાનુ અમે જાહેર નહી કર્યુ એવા પ્રકાશનો વિષે અમે હવે એક ચોક્કસ નીતિ નક્કી કરી લીધી છે એવા પુસ્તકની જે કિમત હશે તેમાથી રૂપિયે બે આના લેખે ગ્રાહકોને કાપી આપવામા આવશે અને પોસ્ટેજ માફ કરવામા આવશે આ રીતે ગ્રાહકો લગભગ પોતી કિમતે પુસ્તકો મેળવી શકશે ભડારે આવીને લઇ જનારને પણ રૂપિયે બે આના જ કાપી આપવામા આવશે.

અમારા તરફથી એ પુસ્તક ભંડારો ચાલે છે તે અમારા ગ્રાહકોને સુવિદિત છે. એ વિષે પણ અમે એવું ઠરાવ્યું છે કે ગ્રાહકો તરફથી કોઇ પણ પુસ્તક મગાવવામાં આવે તો એમને યોગ્ય કમીશન કાપી આપવું. જુદી જુદી સંસ્થાના પુસ્તકોમાં કમીશનનું ધોરણ જૂદું જૂદું હોય છે તેથી કમીશનનું એક જ ધોરણ જાહેર કરી શકાય એમ નથી.

અંતે ગ્રાહકો પોતાનો સહકાર આપી આ પ્રવૃત્તિને વિશાળ બનાવે એ જ આશા.

અમદાવાદ.
તા. ૨૧-૬-૩૭

સંચાલકો

પ્રસ્તાવના

'અંતરની વાતો' પ્રગટ કરતી વખતે મે જણાવ્યુ હતુ કે જો આ કથાઓ ગુજરાતને ગમશે તો મારા પાને છે તે કથાઓ પણ પ્રજા સમક્ષ મૂકીશ બરાબર બે વર્ષે એ પ્રસંગ મને પ્રાપ્ત થાય છે પ્રથમની એ કથાઓ પ્રજાને જ નહિ, પણ સરકારને ય ગમી છે અઢીસો પાનાની એ ચોપડીમા બે ફકરા વાંધાભર્યા હતા અને 'અંતરની વાતો' જપ્ત થઈ આ 'અંતરની વ્યથા' જપ્ત નહિ જ થાય એવુ મારુ માનવુ છે, પછી તો પરમાત્મા જાણે

'અંતરની વાતો' વાંચ્યા પછી એના ઉપર અપાયેલા અભિપ્રાયો મેં ધ્યાનપૂર્વક વાંચ્યા છે ને સાંભળ્યા છે. એ ચોપડી માટે મને જે અભિનંદનો મળ્યાં છે તે અભિનંદનો સૈનિકમિત્રોના ભાગે જાય છે. જે ટીકાઓ મળી છે તે ઉપર મેં પૂરતો વિચાર કર્યા પછી જ આ કથાઓ પ્રગટ થવા દીધી છે. 'અંતરની વાતો'ની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી. મેઘાણીએ એક સૂચન કરેલું કે 'જુદી જુદી વ્યક્તિઓને એક જ કથામાં ગૂંથવાથી અશાસ્ત્રીયતાનો દોષ નહિ આવી જાય?' મને આ સૂચન સાચું લાગેલું. એ પછી શ્રી. કિશોરભાઇ, નરહરિભાઇ જેવા ચિંતકો પાસેથી પણ એવી જ મતલબનાં સૂચનો આવ્યાં. એ બધાં ઉપર વિચાર કર્યા પછી પણ આ કથાઓ એવા જ સ્વરૂપમાં મૂકું છુ એની પાછળ એક અર્થ રહેલો છે. આ કથાઓના લગભગ બધા પ્રસંગો સાચા છે પણ જુદી જુદી વ્યક્તિઓના જીવનમાં બનેલા છે. જો બધી જ વ્યક્તિને જુદી પાડીને એક વ્યક્તિના જીવનપ્રસંગો એક પાત્રમાં જ મૂકું તો એ કથા સાચી જીવનકથા બને, પણ એમ કરવા જતાં મને બે ભય રહે છે. એક તો એ કે મારાથી અજાણતા પણ એ વ્યક્તિને અન્યાય થઇ જાય તો? બીજો ભય, નજીકના જાણકારો એમાં ઊંડો રસ લેવા માંડે તો? આ બે ભયને કારણે જ આ કથાઓ પણ 'અંતરની વાતો'ની પેઠે જ ગૂંથી છે. 'અંતરની વાતો'ની વખતે આ કથાઓ એના સાચા પ્રસંગોને લઇને સાચી છે એમ મેં જાહેર કરેલું. આજે હવે એમ કહું છું કે આ કથાઓ કથારૂપે

સાચી નથી, પણ વાસ્તવિક જીવનમાંથી ઊઠાવેલી છે આ કથાઓને હવે એ દૃષ્ટિએ જ તપાસાય એવી મારી ઈચ્છા છે

આ સંગ્રહની પાંચ કથાઓમાંની પ્રથમ બે 'નવરચના'માં પ્રગટ થઈ ગઈ છે, પરંતુ બીજી કથા-'નવજવાન' ને મે સુધારી છે અને લંબાવી છે બાકીની ત્રણ તો અપ્રસિદ્ધ છે આ કથાઓ જેમ જેમ લખતો જાઉં છું તેમ તેમ એવી અનેક કથાઓ જાગૃત થાય છે અને ક્યાંક ક્યાંક તો સત્યાગ્રહ સંગ્રામના અનેક ભવ્ય પ્રસંગો તાજા થઈ આવે છે જો અનુકૂળતા મળે તો એ બધું કાગળ ઉપર મૂકવાની ઇચ્છા છે ״

મિત્રો, વાચકો અને વિવેચકો પાસે આ કથાઓ તટસ્થ અભિપ્રાય માટે રજુ કરી માર્ગદર્શનની આશા રાખું છું

અમદાવાદ
તા. ૨૧-૬-૩૭

ગોપાલ

અનુક્રમ

જીવનનો મર્મ

૧

જેલની બેરેકના બારણા બંધ થયા પછી વ્રજમોહને પોતાની વાત શરૂ કરી. એના અવાજમાં ભાર લાગતો હતો. પોતાનું હૃદય ખુલ્લું કરતાં જે જાતનો સંકોચ સૌને થાય છે તેવો સંકોચ વ્રજમોહનના મોં ઉપર હતો.

વ્રજમોહનની ઉંમર બાવીસ ત્રેવીસ વર્ષની હશે. એ ઉંમરની મસ્તી અને મથામણ એનામાં હતાં. બધા એમ માનતા કે વ્રજમોહન તો દેશનો કાયમી સૈનિક થઈ ગયો. લડત હોય કે ન હોય પણ એના જીવનમાં ફેર નહિ પડે. શાંતિના દિવસોમાં એ ગરીબોને રોટલો મેળવવાની શક્તિ અને જ્ઞાન આપવામાં રોકાશે અને યુદ્ધયુગમાં મેદાનમાં રહેશે. એના અંતરની ઊંડી વાતો કોઈ જાણતું નહોતું, પણ એમાં ખુમારી સિવાય બીજું કાંઈ ન હોય એવો સૌને વિશ્વાસ હતો. સાચા નાયક તરીકે વ્રજમોહનને સૌ ઓળખતા.

“આજે મને ત્રેવીસમું વર્ષ ચાલે છે,” વ્રજમોહને શરૂ કર્યું. “રાજકોટની પાસેના એક ગામડામાં એક સામાન્ય સ્થિતિના જૈન માબાપને ત્યાં મારો જન્મ થયો છે. ગામડાનો વાણિયો કેવો હોય તેનો તમને ખ્યાલ હશે. નાનપણમાં સાત ગુજરાતીનો અભ્યાસ કરી મેં કામકાજ ઉપાડ્યું. એથી વધુ ભણવાની આશા. ગામમાં સગવડ પણ નહોતી. આ દિવસોમાં મારા બાપા સાથે હું ફેરીઆનુ

પૂરવા જતો, દેરાસર દર્શન કરવા જતો, સાંજ સવાર સામાયિક કરતો અને હું ધર્મ કરી રહ્યો છું એમ માનતો.

મારા બાપાને દુકાન હતી. થોડી ઘણી જમીન હતી. કાંઇક ધીરધાર કરતા. અમારા કુટુમ્બનુ ગુજરાન સુખેથી ચાલે અને બાર મહિને એકાદ દાગીનો કરાવી શકીએ એટલી કમાણી હતી.

હુ બાર વર્ષનો થયો ત્યા સુધી કીડીઆરૂં, ચઉતરો, અપાસરો અને દહેરાસર એ ચાર ધર્મકાર્યો હુ હમેશ કરતો. એથી આગળ જવાની ઇચ્છા પણ નહોતી અને સમજણ પણ નહોતી. નિશાળ છોડ્યા પછી દુકાને બેસવા લાગ્યો. મારા બાપા મને ઉઘરાણીએ મોકલતા ત્યારે જ્યાં જતો ત્યા બાપાએ કહ્યા હોય તેટલા શબ્દો કહી આવતો. તે દિવસે ખેડુતો તરફ મને દયા પણ નહોતી તેમ દ્વેષ પણ નહોતો.

મને તેરમુ વર્ષ ચાલતુ હતુ ત્યારે અમારે ગામ મુનિ ચંદ્રવિજયજી ચોમાસુ કરવા આવ્યા. મહારાજ અમારી જ્ઞાતિમાં બહુ જ જાણીતા હતા. હું દરરોજ એમનુ વ્યાખ્યાન સાંભળવા જતો. મને એમા બહુ જ રસ આવતો. એમની ભવ્ય કાયા, બોલવાની છટા અને વચ્ચે વચ્ચે આવતા શાસ્ત્રોના માગધી અને સસ્કૃત શબ્દો મને આકર્ષવા લાગ્યા. મારુ મન વૈરાગ્ય તરફ વળવા લાગ્યું 'સસારમા કાંઇ નથી. મા, બાપ, ભાઇ, મિત્રો બધી સ્વાર્થની માયા છે. કર્મોને લઇને સુખદુ:ખ આવે છે. કર્મને લઇને જન્મ મરણ છે, નર્કની વેદના છે, સ્વર્ગના વિલાસ છે, કર્મ બધનકર્તા છે, એનો નાશ કરવો જોઇએ. દેહાસક્તિ છોડવી જોઇએ અને આ બધું કરવા માટે ઘર, કુટુબ, સંસાર છોડીને દિક્ષા લેવી જોઇએ.' આવું મારા મન ઉપર ઠસાવા લાગ્યુ.

દુકાનના કામ ઉપરથી મન ઉઠી ગયું છે પણ કશું ગમે નહિ હું તેર ચૌદ વર્ષનો હતો પણ બારેખમ બની ગયો. કોઈની સાથે હસું પણ નહિ મને લાગવા માંડ્યું કે "સંસાર દુઃખની ખાણ છે માટે એમાંથી નીકળી જવું જોઈએ"

માતા બાપા મારા મન ઉપર થતી અસર પારખી ગયા એમણે મને મહારાજ પાસે જતો અટકાવ્યો. હું ખૂબ રોયો. એ દિવસ ખાધું પણ નહિ પણ મારું કંઈ ન ચાલ્યું. માતા બાપા આટલેથી જ ન અટક્યા. એમણે મારા સગપણની તજવીજ કરવા માંડી. મને મનમાં થઈ જાય કે બાપાની સામે થઈ જઉં અને મહારાજ સાથે ચાલ્યો જાઉં પણ એ દિવસ કોઈ દિવસ આવી જ નહિ. ચોમાસું પૂરું થતાં મહારાજ તો ચાલ્યા ગયા.

મહારાજ ગયા પછી લગભગ ૭ મહિના સુધી મારા મન ઉપર એ અસર રહી. હું અમારા ગામની પાઠશાળામાં જવા લાગ્યો. ધર્મનું શિક્ષણ લેવા લાગ્યો. પણ મને પ્રતિક્રમણ વગેરે રસ તો એ અસર કોણ જાણે કેમ પણ ક્રમાનુક્રમે ઓછી થવા લાગી. ત્યાર પછી કંદમૂળ ન ખાવાની, રાત્રિભોજન નહિ કરવાની વગેરે બાધા લીધી. ચાતુર્માસ પણ અંતરમાં સંસાર છોડવાની જે ઇચ્છા હતી તે મોળી પડવા માંડી.

એવામાં જ મારા બાપે મારું સગપણ કર્યું. બાજુના એક ગામના લગભગ અનાથી જ સ્થિતિના એક વાણિયાની સાથે મારું સગપણ જોડાયું. તે દિવસે હું ખૂબ રોયો, પણ આ સગપણ એક વર્ષ વહેલું થયું હોત તો કદાચ હું નાસી જાત.

પછી તો હું નિયમિત દુકાને બેસવા લાગ્યો. મામમાજને સાથે બે ત્રણ દિવસે નાળિયેર જવાનું થતું. ત્યાં જ્યારે જઉં ત્યારે બાપા આપે તેટલું ૧૫ એમાં બહુ રસ ન આવે. અચાનક એક

દિવસ પેલા હિંમતભાઈનો મને ભેટો થઈ ગયો. એ મને ખાદી ભંડારે લઈ ગયા. એકાદ કલાક બેઠો. તેઓ મને બધું પૂછવા લાગ્યા. હું ત્યારે ખૂબ શરમાતો હતો, પણ હૃદય તો એમના તરફ ખેંચાતું જ જતુ હતુ. મારે કાંઈ કામ નહોતુ, પણ એક કલાકથી વધારે મારાથી ન બેસાયું. મને એ ખેંચી જતા હોય એવુ લાગ્યું. 'બે ત્રણ દિવસ પછી આવીશ' એમ કહી હુ ચાલ્યો ગયો.

ઘેર આવ્યો. દુકાને બેઠો. હવે તો હું સોળ વર્ષનો થયો હતો. જૈન ધર્મના વૈરાગ્યપ્રેરક થોડાંઘણા પુસ્તકો મેં વાચ્યા હતાં. હિંમતભાઈએ મને સસ્તા સાહિત્યની ગીતા વાંચવા માટે આપેલી. હું વાંચવા બેઠો પણ મનને ગોઠે જ નહિ. ન સમજાય એવી મૂઝવણ થવા લાગી. મારા નાનકડા હૃદય ઉપર કોઈએ પહાડ મૂક્યો હોય એવું થવા લાગ્યું.

રાત્રે સૂતો પણ ઉંઘ ન આવે. કોણ જાણે શા માટે પણ ન પરણવું જોઈએ એવુ થવા લાગ્યુ. 'આત્મશુદ્ધિ કરવી જોઈએ, મોહ માયા છોડવા જોઈએ' આવું આવું મનમા થયા કરે.

બે દિવસ પછી હુ રાજકોટ ગયો. મારી ઈચ્છા હતી કે નહિ તે હુ નથી જાણતો પણ પરબારો ખાદી ભંડારે જઈને ઊભો રહ્યો. હિમતભાઈ 'યોગવાસિષ્ઠ' વાંચતા હતા. એમના મોં ઉપર મને અપાર શાતિ જણાતી હતી. મને જોઈને 'યોગવાસિષ્ઠ' નીચે મૂકી તેઓ ઉઠ્યા. મને આવકાર આપીને બેસાર્યો હુ તો પૂતળા જેવો બની ગયો હતો.

'કેમ વ્રજમોહનભાઈ! આનદમાં છો ને?' જરા જરા હસતા હિમતભાઈ બોલ્યા. હુ તો 'વ્રજમોહનભાઈ' સાભળી બહુ દબાતો

સાંજના પાંચ વાગે હિમતભાઇના ઘેર ગયો. એમનું ઘર બેઠા ઘાટનું સાદું હતું. ફળીઆમાં એક ગાય બાંધી હતી, ઘરમાં એમના પત્ની અને વૃદ્ધ ડોસીમા હતા. હિંમતભાઇની વય ત્યારે ૪૦-૪૨ વર્ષની લાગતી, પણ શરીર સરસ હતું. એમને એકેય બાળક નહોતું. ઘરમાં શાંતિ લાગતી હતી. આ મકાન એમનાં પોતાના હતાં. મેં સાભળ્યું હતું કે હિંમતભાઇ પાસે થોડી ઘણી મૂડી છે, ગામ બહાર એક ફુલઝાડની વાડી છે, તેઓને આજીવિકાની ચિંતા નથી.

અંદરના ઓરડામાં હિંમતભાઇ બેઠા હતા. શાનાક શ્લોકો ગાતા હતા. મને જોઇ આવકાર આપ્યો. હું બેઠો ઓરડામાં ચારે બાજુ જોયું. ભીંત ઉપર ગાંધીજી, વિવેકાનંદ, દયાનંદ, રામકૃષ્ણ, રામતીર્થ, અરવિંદ ઘોષ વગેરે આત્માર્થીઓની છબીઓ હતી. આજુબાજુના કબાટોમાં પુસ્તકો ભર્યાં હતાં. હું જોતો હતો ત્યાં હિંમતભાઇ ઉઠ્યા, કબાટ ઉઘાડી મને પાસે બોલાવ્યો. કેટલાંયે પુસ્તકો બતાવ્યા અને એમાં શું છે તે કહેવા લાગ્યા. મારા સામે નવી જ દુનિયા ઉઘડતી હતી, પણ એ દુનિયામાં આત્મદર્શન, આત્મશાન્તિ અને આત્મશુદ્ધિ સિવાય બીજું કાંઇ નહોતું. એ દુનિયામા પ્રવેશ કરવા માટે એકાંત, મૌન, ઇંદ્રિયનિગ્રહ, તપશ્ચર્યા જોઇએ એમ હિંમતભાઇ સમજાવતા હતા તેઓ જેમ જેમ સમજાવવા લાગ્યા તેમ તેમ તેમના મોં ઉપર તેજ આવતું મને જણાયું અને તેઓ અદ્‌ભૂત જણાવા લાગ્યા. હું નીચે બેસી એમને નમી પડ્યો.

તેઓ હસી પડ્યા.

'અરે ! ગાંડા થયા કે શું ? મારા જેવા પામરને વધુ પાપમા ન નાખો.' તેઓ બોલ્યા.

હું મૌન થયો મા, બ નેલુ હત્ય બનાયુ આંસુની ધારા છૂટી મને બોલવાની ઈચ્છા થઈ પણ અવાજ ધાઈ ગયો હિંમતભાઈએ મારો હાથ ઝાલી મને શેત્રંજી ઉપર બેસાડ્યો તેઓ પણ બેઠા

"નગ્મોહનભાઈ, સ્વામી રામકૃષ્ણની વાત સાભળી છે? તેઓ જ્યારે સૂર્યાસ્ત જોતા ત્યારે પોક મૂકીને રડી પડતા અને બોલી ઉઠતા, 'અરેરે! દિવસ તો આથમી ગયો પણ આત્મદર્શન ન થયુ' તમારા અંતરમા પણ એવો જ દીવો પ્રગટ્યો છે આ આંસુથી આત્માનો મેલ ધોવાશે, આત્મા નિર્મળ થશે અને તમે પરમ શાંતિ અનુભવશો

મારા મનમા ઝંઝાવાત અશાંતિ ભરી હતી, હુ શાંતિ માટે વલખા મારતો હતો મને થયુ 'ખરેખર શુ હું પરમશાંતિ અનુભવીશ?' અંતરમાંથી કોઈ જવાબ ન મળ્યો

એટલામા હિંમતભાઈના વૃદ્ધ માતુશ્રીએ આવીને પીત્તળની થાળી મૂકી અમે હાથ મો ધોવા ઉઠ્યા મને તો જેમ હિંમતભાઈ કહેતા હતા તેમ હુ કરતો હતો અને જમવા બેઠા બાજરાનો રોટલો અને દૂધ હતુ કાઈ પણ બોલ્યા વિના અમે જમી લીધુ જમવાનુ શરૂ કરતા પહેલા હિંમતભાઈએ મને નવકાર ગણવાનું કહી દીધુ હતુ

'હવે ગામ બહાર આપણી વાડીએ ફરવા જશુ?' મને તો કાઈ ફરવાપણુ હતુ જ નહિ આવ્યો ત્યારની બધી બાબતમા મે 'હા' જ પાડી દીધી હતી હિંમતભાઈ ટ્રેક્ટર ધાતીઉ અને બાટીક પાથરતા હતા ક્યારેક રોપી પહોંચતા, અત્યારે તો ઉવાડે માથે જ નીકળ્યા એમની સાથે હું સામાન્ય વાણિયાનો છોકરો પહેરે એવા

મીલના લુગડાં-ધોતીઉં, ખમીસ, કોટ ને માથે ફૂલવાળી ટોપી-પહેરીને નીકળ્યો. જ્યાં સુધી ગામ હતુ ત્યાં સુધી અમારી વચ્ચે કશી વાતચીત ન થઇ. રસ્તામાં એક ફેરીઆ પાસેથી હિંમતભાઇએ **'નવજીવન'** લીધું. મારી નજર એના ઉપર પડતાં મથાળે 'ગુજરાતમાં જળપ્રલય' એમ લખેલું તે વાચ્યુ.

ગામ બહાર સડક ઉપર આવતાં જ હિંમતભાઇ બોલ્યા. તમને ગામડામાં તો ખુબ મઝા આવતી હશે. આ શહેરી ઘોંઘાટ, ગંદકી કે ધમાલ નહિ. સાદું ને સરળ જીવન.

હું જવાબ દેવાને બદલે એમના સામું જોઇ રહ્યો. હવે મને સોળમું વર્ષ પૂરું થવા આવ્યુ હતું. દુકાનનો ઘણો ખરો ભાર હું ઉપાડતો ગામની ઘણી યે વાતો હુ જાણતો. ગામડાની દુનિયા મેં જોઇ હતી. મને આ 'સાદુ અને સરળ' ખોટું લાગ્યુ. પણ હુ કાંઇ બોલ્યો નહિ. હિંમતભાઇએ ફરીને કહ્યુ.

એક ઠેકાણે લખ્યુ છે કે 'પ્રભુએ તો ગામડાં જ સરજ્યાં હતાં પણ માણસે એને ભાગી ભાંગીને એકઠા કરી આ શહેરો ઘડ્યાં.'

હું આમાં કાંઇ સમજ્યો નહિ. મને 'આત્મદર્શન' તરફ ખેંચાણ થયેલું પણ આ શહેર અને ગામડાંની વાતમાં રસ ન પડ્યો. મેં ધીમેથી પૂછ્યુ.

'હિંમતભાઇ, એ છાપુ શેનુ છે?'

'એ તો 'નવજીવન.' ગાંધીજીનું નામ તમે સાભળ્યુ છે ને? તેઓ લખે છે. દર અઠવાડીએ પ્રગટ થાય છે. તમારે વાચવા જેવું છે. લ્યો' કહી મારા હાથમાં આપ્યુ.

એમા જળપ્રલયના સમાચાર હતા ગામના ગામ, ઢોર, મિલ્કત

અને માણસો તણાઇ ગયાના સમાચાર હતા હું તો રડી જ પડયો મારું હૃદય એ દિવસોમા એવુ થઇ ગયેલુ કે હું કોઇ પ્રકારનો આઘાત સહન જ ન કરી શકુ

'એ તો કશરી કોપ માણસ કેટલો પામર છે તેની આવા વખતે જ ખબર પડે

મે આખો લૂછીને પૂછ્યુ

'પ્રભુ આવુ શા માટે કરતો હશે? લોકો દુ ખી થાય, પીડાય, લૂટાઇ જાય, મરી જાય એમા એને શો રસ આવતો હશે?

'એ તો કોણ કહી શકે? આ દુનિયા જ શા માટે છે? આપણે જ શા માટે છીએ એ કોણ જાણે છે?'

'અત્યાર સુધીમા કોઇએ આ નહિ શોધી કાઢયુ હોય?' મારી શકા નંથી સાથે વાચા પણ વધી

'ઘણાએ એની શોધમા હાડકા ગાળી નાખ્યા અને સૌ જગતની અગમ્યતાને જનાતગ કર કરતા ગયા આજ લગી પૂરો બે કોઇ પામી શક્યુ નથી જૂના શાસ્ત્રો તો એમ કહે છે કે દેહધારીથી પૂરી પા ખ થાય જ નહિ પૂરી પારખ થાય તો દેહ છૂટી જાય.'

હુ સમજુ એટલુ સહેલુ કરી હિમતભાઇ બોલ્યા પણ મને સૂઝ ન પડી

અમે વાડીએ પહોચ્યા વાડી સુ દરી વાડીનો ચોકી દાર આવ્યો હિમતભાઇને નમસ્કાર કરી ઉભો રહ્યો હિમતભાઇએ નમસ્કાર ઝીલી એને જ આપી અમે વાડીમા ફર્યા હિમતભાઇ અને ઝાડ ફરી સમજાવતા મહત્તની–ઇશ્વની–મહત્તાનો ખ્યાલ

આપવા લાગ્યા. હું સાભળતો હતો પણ મારું મન તો જળપ્રલય, ઇશ્વરનો કોપ અને એની અસ્પષ્ટતામા જ ગૂંચવાયુ હતુ.

એકાદ કલાક ફરી અમે પાછા આવ્યા. ઘેર આવી હિંમતભાઇ પ્રાર્થના કરવા બેઠા. હુ એમના પડખે આખો મીચી બેસી રહ્યો. થોડીવાર પછી એમણે તંબુર લીધો અને 'પાયોજી મેંને રામરતન ધન પાયો' એ ભજન ગાયું.

પ્રાર્થના થઇ રહ્યા પછી હું જવા માટે ઉઠ્યો. હિમતભાઇએ પૂછ્યું.

'પાછા ક્યારે આવશો ?'

'કાઇ કહેવાય નહિ.' મે કહ્યું.

'ઠીક, પણ રાજકોટ આવો ત્યારે હવે મારે ત્યા જ ઉતરવાનું રાખજો હો.'

મેં માથુ હલાવી 'હા' કહી.

૨

એમના ઘરની બહાર નીકળ્યો ત્યારે હુ હળવો થયો એવુ મને લાગ્યું. પણ તુરત જ મગજમા વિચારો ઘૂમવા લાગ્યા. મારે શુ કરવું જોઇએ એ સમજાય નહિ. 'કાઇક કરવું જોઇએ,' એમ તો થતુ જ હતું. જે ચાલે છે તે બરાબર નથી એટલુ દીવા જેવું દેખાઇ ગયુ હતુ. વિચાર કરતો કરતો મારા સગાને ઘેર ગયો. ત્યાં પથારીમાં પડયો પણ ઉંઘ લૂંટાઇ ગઇ હતી. પડખા ઘસવા લાગ્યો. ઘડીમા પથારીમા બેસુ, ઘડીમા ઉંધો પડી મો ઢાકી રહુ, ઘડીમાં રહું, પણ કાઇ ચેન પડે નહિ.

રાત તો જામતી જ જતી હતી. અંધારિયું હતું.
આકાશ તારાથી ભરપૂર હતું. હું બારીમાં જઈને ઊભો રહ્યો.
આરતી ઉન્નમાં એ વિષે જ મેં ... આશ્ચર્ય લાગણીપૂર્વક
આકાશ સામે જોયું. દુનિયાના તમામ ધર્મવાળાઓ આકાશ
સામે જોતા કેમ દીન બની જાય છે તે મને તે વિષે
કાંઈક સમજાયું. મને કોઈ છાનું છાનું આશ્વાસન આપતું હોય એવું
લાગ્યું. આકાશ ઉપરથી નજર ફેરવી હું ગામ જોવા લાગ્યો. મને
શાંતિ હતી. વિશ્વાસ અવિશ્વાસ ભૂલીને અહંકાર ચલાવતી દુનિયા
અત્યારે કોના વિશ્વાસે સૂતી હશે એ વિચાર આવ્યો. સાથે જ થયું
કે મારી પેઠે અત્યારે કેટલાયે લોકો ઉઘાડી આંખે સૂતા નહિ પડ્યા
હોય! ત્યાં તો નવજીવનમાં વાંચેલો જવાબ યાદ આવ્યો.
ઉપર સાવ બેભાન થઈ ગઈ. હું બોલી ઊઠ્યો: 'આ બધાં દુઃખ દુઃખ
અને દુઃખ આનો નાશ ઉપાય જ નહિ હોય? મને કોઈ આ બે
સમજાવો. આ નર્યું શું છે?' હું તુરત જ સાવધ થયો. હું બીજાની
મેડીમાં ગયો હતો અને અત્યારે મધરાત હતી. હું ચૂપ થયો. પણ
મારું મન ચૂપ ન થયું. મને વિચારો આવવા લાગ્યા: 'આનંદને આમ
નહિ આવે. હું ગાંડો બની ઝૂરી ઝૂરીને મરી જઈશ. મારે કંઈ
સમાધાન મેળવવું જ જોઈએ. જૂની વાતો તો એમ સાંભળી છે કે
આવી મૂંઝવણમાં પડેલા માણસો જંગલમાં કે કોઈ પહાડ ઉપર
જતા અને ત્યાં જઈને ઘોર તપ કરતા અને શાંતિ પામતા. હું જાઉં?
ઘર છોડી દઉં? સગપણ તોડી નાખું? પણ આમ કરું તો ઘરનાં
સૌ દુઃખી ન થાય? દુનિયાના દુઃખમાં એનો વધારો ન થાય?
મારી બા તો બિચારી છાતી કૂટી કૂટીને મરી જ જાય ને! અને
મારી નાનકડી બેન! બીજું કોઈ શા માટે? આ ના ના બાપા જ
આવા ... લાગે પણ વિચાર ... પોતાના ...? મારો વિરાગ
એ ... જ ન ટકી શકે! પણ ત્યારે શું કરું? વિચારમાં નાનું

માથું ભમવા લાગ્યુ. 'મહાવીર મહાવીર' ગણગણતો પથારીમાં પડ્યો અને થાકેલું શરીર આખરે ઉંઘી ગયું.

સવારે ઊઠી, લેવો હતો એટલો માલ લઇ હુ મારે ગામ ઉપડ્યો. ઘેર જાઉં ત્યાં મારા પિતા માંદા પડેલાં. મારા હૃદય ઉપરનો ભાર વધ્યો. માંદગી દિવસે દિવસે વધતી ગઇ. દુકાનનુ કામ ને બાપાની ચાકરીમાં ત્યારે તો બીજા વિચાર સહેજે ભૂલી ગયો. ક્યારેક આવે પણ કામમાં પડુ ને ભૂલી જાઉં, ઉપરાંત રાજકોટ જવાનું નહોતું એટલે નવું સિંચન થતુ નહોતુ. આમ એક વર્ષ વીતી ગયું. મને અઢારમુ વર્ષ બેઠું. હવે તો હુ જુવાન દેખાવા લાગ્યો મારા બાપા પણ માંદગીમાંથી ઉઠેલા. હવે કશો રોગ નહોતો પણ અશક્તિ સારી પેઠે આવી ગયેલી. એમણે મારા લગ્નની વાત કરવા માંડી. આ દિવસોમા જ બારડોલીની લડત ચાલતી હતી. અમારા ગામમા એક છાપું આવતુ. એમા ક્યારેક ક્યારેક હુ એના સમાચાર વાચતો. પણ હુ ઘરના ને દુકાનના વ્યવહારમા એટલો ડૂબી ગયેલો કે માથું ઉંચુ ન કરી શકુ. પણ આ લગ્નની વાતે મને આચકો આપ્યો. પાછું તોફાન શરૂ થયુ. મને રાજકોટ જઇ હિંમતભાઇની સલાહ લેવાનો વિચાર થયો. ઘરમાં તો ધમાલ ચાલતી જ હતી. મને ક્યાય બહાર ન જવા દેવા માટે પૂરી ગોઠવણ હતી. પણ જેમ તેમ કરી હુ રાજકોટ ગયો. એક વર્ષ પછી હિંમતભાઇને મળ્યો. એતો એવા જ લાગતા હતા. એવા જ પ્રેમથી એમણે મને સત્કાર્યો. મને પૂછ્યુ કે "આ એક વર્ષ ક્યાં સંતાઇ ગયા હતા?" મેં મારા બાપાની માંદગીની અને દુકાનના કામની વાત કરી. છેવટે આ લગ્નનું પણ કહી નાખ્યુ.

"એ સવાલ તો એવો છે કે તમે જ વિચારી શકો. તમે ન જ પરણો એમ તો હું ન કહું, પણ આપણા જુવાનો વહેલા

વહેલા પરણીને જીવન ધૂળધાણી કરી એમ છે શા માટે પરણવું છે એ સવાલનો જવાબ તમારા અંતરમાંથી મળતો હોય તો પછી તમને ઠીક લાગે તેમ કરો" હિંમતભાઈનો આવો જવાબ સાંભળી હું નિરાશ થયો મેં કહ્યું "જો મારી મેળે જ નિર્ણય કરવાનો હોત તો તો અહીં આવત જ શા માટે? લગ્નનું કારણ તો મારે કાંઈ નથી, મારા બાપાને હોય તે ખરું'

આ સાંભળી હિંમતભાઈ હસ્યા, "તો તો તમારે જરા કડક થવું જોઈએ બાપાને કહી દેવું કે હમણાં નહિ પણ જ્યારે મારી ઇચ્છા થશે ત્યારે પરણીશ"

"એમ તો કશું પણ માનતા જ નથી" મેં જવાબ આપ્યો

"તમારો નિશ્ચય અડગ હોય તો એ માને ન માને એની કાંઈ કિંમત નથી, પણ શા માટે ન પરણવું એ પણ વિચારવું જોઈએ. અત્યારે તો આખો સમાજ એવી રીતે ચાલે છે કે એમાં કોઈ ના નથી પાડતું માબાપની એવી માન્યતા છે કે જેમ બાળક દૂધ પીએ, પછી મોટું થાય ને રોટલા ખાય, જરા વધારે મોટું થાય ને ભણે કામ કરે એવું થાય એટલે કમાય અને આટલું થઈ જાય એટલે પરણે એમને મન ખાવું, કમાવું ને પરણવું એ બધું સરખું જ છે અને આવું માનનાર માત્ર તમારા જ માબાપ નથી. લગભગ બધા જ માબાપ એમ માને છે એટલે તમને પરણવાનું કંઈ કારણ ન જડતું હોય એટલાથી નહિ ચાલે તમારી પાસે ન પરણવાનું પણ કંઈક કારણ હોવું જોઈએ" હિંમતભાઈ આટલું બોલી મારી સામે જોઈ રહ્યા હું તો વળી ગૂંચવણમાં પડ્યો મારી પાસે તો આખા જીવનનો સવાલ ઊભો થયો હું વિચારતો હતો ત્યાં જ હિંમતભાઈ બોલ્યા-

ચ ઙુમાંથી પાણી પીધું. અને પછી શરૂ કર્યું. અમે આછા અજ-વાળામા બધું જોઇ રહ્યા હતા.

"પછી મારી બાએ આવી નાની બહેનને મારા ખોળામાંથી ઉપાડી લીધી. હુ પણ ઉઠયો અને દુકાને જઇને બેઠો. બે દિવસ સુધી ઘરમા કોઇએ અનાજ મોંમાં ન નાખ્યુ. ના, મારી બહેને પણ નહી. ઘરનું વાતાવરણ પત્થરને પીગળાવે એવું હતુ. મારો નિશ્ચય ઓગળી ગયો. આંસુના પ્રવાહમા તણાઇ ગયો. ઘેર જાઉં તો કોઇ કોઇની સાથે કશું જ બોલે નહી. આ ભીષણતા મારાથી સહન ન થઇ. ત્રીજે દિવસે સવારમા મેં કહી દીધું કે "ભલે પર-ણીશ. પણ આટલુ કરવાનુ કે લગ્ન ખાદીના લગડામા. કોઇ જાતનુ ખર્ચ નહી. સાવ સાદી રીતે." માતાપિતાએ કબૂલ રાખ્યુ.

ત્રીજે દિવસે સવારે ચુલો સળગ્યો. ઘરમાં નવો પ્રાણ પ્રકટયો. મારી નાની બ્હેન કલ્લોલ કરવા લાગી. જેમ ત્રીજે દિવસે ઘરમાં ચૂલો સળગ્યો. એમ જ મારા દિલમા સગડી ધખવા લાગી હુ અંદર બળતો હતો. આ સ્થિતિ જેણે ભોગવી હશે તે જાણતુ હશે. આનો નિર્ણય કે નિવારણ બુદ્ધિ ન કરી શકે છતા એની મદદ વિના તો ચાલે એમ નહોતુ જ. મેં અ તરથી કોઇકને મદદે આવવા પ્રાર્થના કરવા માંડી.

દિવસ ઉગ્યો અને રોજની માફક આથમી ગયો. રાત્રે પથા-રીમા પડયો ને મારી છાતી ઉપર આ વિચાર ચડી બેઠો. હું કચરાવા લાગ્યો. રાત્રે જ આવું કેમ થતુ હશે? આખી દુનિયા સુખે સુતી હશે ત્યારે દુ ખ શું નવરુ પડતુ હશે ને મારા જેવા દુર્ભાગી પાસે આવતુ હશે? મનમાથી સવાલ ઉઠયો : "શા માટે નિશ્ચય ફેરવ્યો? પરણીને શું કરીશ? આ બધાય જેમ ખાય છે,

પાએ છે ને છોકરા પેદા કરે છે એમ જ તારે કરવું છે?' આ સવાલના જવાબ ન મળ્યા (નેટુ એક નવુ જ મન આ યુ "પણ પરણવાનો જ શા માટે વિચાર કરે છે? પરણવાનું હોય તોયે શું? આમ જ રહેવુ છે? સવારે ઉઠવું, દુકાને જવું, રોટલા ખાવા, રાત પડે એટલે સૂઈ જવુ બસ જીવન એટલે આટલુ જ" હિંમતભાઈના શબ્દો યા આવ્યા "જીવનને ગોધતા જતા જીવનનો નાગ પણ સુઝશે" ત્યારે આ જીવની તે ક્યા ગોતવા જવું? આ ઉપાડીને ક્યાં કરું છુ, એ શું છે?' કંઈ સૂઝ્યું નહીં થાકીને 'અહિંત' 'અહિંત' પોકારવા લાગ્યો

કંઈ સમજણ વિના હું ઉઠ્યો કોટ પહેર્યો ધીમેથી બ નો સાકળ ઉઘાડીને ગરીમા જઈ ઉભો રહ્યો આકાશ સામે નજર કરી કોઈ મને દોરે ને?

૩

હું તો ચાલ્યો ગામ મરા નીકળ્યો બસ 'અહિંત' 'અહિંત' પોકારતો ટેશન તરફ ઝટ પહોંચ્યો કોઈક મને લઈ જતું હોય એમ હું બેચારો જતો હતો ઘ મારો સ્ટેશને ગયો ગાડી ઉભી હતી એક વાયુ વિચાર આવ્યો કે ચડી બેસું? પણ ક્યા જવા માટે? જવાબ મળ્યો જ્યા લઈ જાય ત્યા ટિકિટની બારીએ જઈ જેતલસની ટિકિટ લીધી ને ગાડીમા બેઠો ગયો મારી છાતી ધડ ધડક થતી હતી શ્વાસ જોરથી ચાલતો હતો ભયવ્યાકુળ બની ચારે બાજુ જોતો હતો અમત્યા વિના પ્રત્યેક વસ્તુ, વિચાર કે પડછાયાથી પણ ડરતો હતો ગાડી ઊપડી મા। જેવી નદીની સ્ટેશન ઉપર ડગ થયા ગાડીની સીટી વાગી અને ગાડી ગોડી મને લઈને ક્યાક દોડી હું ક્યા જતો હતો એની મને ખબર નહોતી

તમને આશ્ચર્ય થશે પણ ગાડીમાં હુ ઉઘી ગયો. સવારના સાડાચાર વાગે જેતલસર જંકશન આવ્યું ત્યારે હુ નીચે ઉતર્યો. મેં બહુ મુસાફરી કરેલી નહી એટલે જરા ગભરાતો હતો. દરવાજે ટિકિટ આપી સ્ટેશનની બહાર નીકળ્યો. હજી અંધારું હતુ. કંઇ સૂઝતુ નહોતુ. હુ તો સ્ટેશન બહાર નીકળી ડાબી બાજૂ થોડુક ચાલ્યો અને એક ઝાડ નીચે બેસી ગયો. મગજમાં વિચારો દોડતા હતા. હું કયા આવ્યો ? કયાં જવાનો છુ ? આ બધું શા માટે ? કંઇ જવાબ મળે નહી. થોડીવાર તો દાત કચકચાવીને બેસી રહ્યો. પણ એમ વખત શે જાય ? અચાનક એક વિચાર ઉદ્ભવ્યો. મારા ડબ્બામા કેટલાક બાવા બેઠા હતા. તે ગિરનાર જવાની વાતો કરતા હતા. જેતલસરથી જૂનાગઢ ઉતરી ગિરનાર જવાય છે એ મને ખબર હતી. હુ તુરત ઉઠયો. સ્ટેશને જઇ જૂનાગઢની ટિકિટ લીધી ને ગાડીમાં બેસી ગયો. ગાડી ઉપડી. ગાડી કરતાં અસંખ્ય ગણા વેગથી મારા મગજના વિચારો દોડતા હતા. હું કોઇ અંધારામાં ફૂદકા મારતો હોઉ એવુ લાગતુ હતું. મને મારી બા, બહેન, ભાઇ, બાપા, હિંમતભાઇ બધા ય યાદ આવ્યા. પણ મારું મન કઠણ થઇ ગયુ હતુ. આજ લગી રોઇરોઇને મેં બધા આંસુ ખલાસ કર્યા હતા. હવે તો જાણે અંદરથી બીજો જ કોઇ વ્રજમોહન બહાર આવવા મથતો હોય એવી સ્થિતિ હતી.

એક ક્ષણ મને મારા સગપણનો વિચાર આવ્યો અને સાથે જ મારી સાથે ભાગ્ય જોડવા ઇચ્છનાર કોઇ અજાણ દુર્ભાગી કન્યાનો ખ્યાલ આવી ગયો ઘેર આ વિચાર તો મને આવેલો જ નહિ. મારા માતાપિતાને પોતાની આબરૂનો ભય અને એ કરતા યે વધારે તો હુ ન પરણું તો જરૂર બાવો બની જઇશ કે કયાક નાસી જઇશ કે કાઇક કરી બેસીશ એ ભય દુઃખ આપતો હતો, એટલો જ મને

ખ્યાલ આવતો હતો આ વિચાર આવ્યો અધાગમા દુઃખો આગ્રા જતા અંત મળે એને પાછો કાઢ્યો પણ ફરી આવ્યો મને થયું કે મારા માતાપિતા તો પ્રભુ જાણે શું કરશે પણ આ કન્યાનો બાપ તો એને બજારની વસ્તુ હોય એમ મે ના પાડી એટલે બીજાને આપશે એ બિચારીના દિલમા મારા જેવુ કે એનુ કાઇ નહિ હોય ? મે તો આટલી ધમાલ કરી અને ના પાડી છૂટ્યો એ બિચારી શુ કરે ? રામ જાણે આ તે કેવી રચના છે !

જૂનાગઢ સ્ટેશન આવી ગયુ હુ ઉતર્યો મારી સાથે કોઇ સામાન નહોતો દુકાનના થોડાક પૈસા પાસે હતા ગામમા કોઇને ઓળખતો નહોતો સ્ટેશન બહાર નીકળી મે હીન ધમશાળાની પૂછપરછ કરી ગાડીવાળાએ મને હાક મારી કહ્યુ "શેઠ, ગિરનાર આવવુ છે ? જરા વિચાર કરી ભાડુ ઠરાવી હુ ગાડીમા ચડી બેઠો ગામ વાધીને ગાડી મને ગિરનારની તળેટીમા લઇ ગઇ મે નીચે ઉતરી સામે પર્વતો ગિરનાર જોયો ભવ્ય અને ભયાનક ! મને થયુ આમા કેમ ચઢાશે ? પણ જીવ ! હવે તો આવ્યા છો તો બસ, જે હોય તે તુ તો ઝૂકાવી દે તળેટીએથી થોડુ ખાવાનુ લીધુ ખાઇ, પાણી પીને થોડીક વાર ધમશાળામા બેઠો મનને સમજાવીને હીકહાક કર્યુ

બીજા યાત્રાળુઓને મે ગિરનાર ઉપર શુ છે, કેટલો ઉંચો છે, ઉપર રહી શકાય છે કે નહિ, કોઇ સાધુ સંત રહે છે કે નહિ—એ બધુ પૂછવા માંડ્યુ ચિત્ર વિચિત્ર જવાબો મળ્યા પણ એટલુ તો સમજાયુ કે ઉપર જવા જેવુ છે ફાવશે તો રહેવાશે પણ ખરુ

ગિરનારનાં પગથિયા ચડવા લાગ્યો તેમ તેમ જીવનના વિચારો શમવા લાગ્યા અને આજુબાજુના ઊભેલાં શિખરો સામું જોઇ બીજા

જ વિચારે ચડી ગયો. વિચારમાં ને વિચારમાં પહેલી ટૂંકે પહોંચ્યો. મંદિર જોયુ. અંદર ગયો. મને બહુ શ્રદ્ધા તો નહોતી પણ કાંઇ જાણવાનુ મળશે એમ ધારી સ્નાન કરી પૂજા કરી. બીજા યાત્રાળુ-ઓને જોઇ મને કાંઇ કાંઇ વિચારો આવી જતા. મારા જેવું કોઇ ગમગીન નહોતુ દેખાતુ.

પૂજાથી પરવારી થોડું ખાવાનું લઇને ખાધું. પછી મંદિરના ઓટલા ઉપર બેસી વિચાર કરવા લાગ્યો. હુ અહી શા માટે આવ્યો ? હા, આત્મદર્શન કરવા–જીવવાનો હેતુ શોધવા, અંતરની શાંતિ પામવા. આ પ્રાપ્ત કરવા માટે મેં સગપણ તોડ્યુ, ઘર અને માબાપ છોડ્યા, કોઇ દિવસ એકલો નથી રહ્યો છતા આ પહાડ ઉપર ભાગી આવ્યો. પણ હવે શું કરવું ? આ ગિરનાર તો ઉભો છે.

દહેરાસરના એક મહેતાજી મારી પાસે આવ્યા ને હુ ક્યાનો છું, શા માટે આવ્યો છું, કેટલો સમય રોકાવાનો છુ, સીધું સામાન પાગરણ પથારી જોઇએ છે કે નહિ વગેરે નક્કી કરેલા પ્રશ્નો મને પૂછી લીધા. મે પણ મોએ આવ્યા તે જવાબો આપી દીધા, અને છેલ્લે પૃછ્યું કે "અહીં કોઇ ખ્યાતિ પામેલા મહારાજ છે ?"

"ભલા માણસ, ખ્યાતિને શું કરવી છે ? આ ચાર પાંચ મહારાજ બેઠા" એક ઓરડી તરફ આંગળી ચીંધી બતાવ્યું. મેં હળવેથી પૂછ્યુઃ "આટલામાં કોઇ આત્મદર્શન માટે સાધના કરતુ હોય એવું છે ?"

મહેતાજી ક્ષણવાર મારી સામે તાકી રહ્યા, અને પછી બોલ્યા, "પંડિત આનંદવિજયજીનું નામ સાભળ્યુ છે ?"

મેં ડોકું ધૂણાવી ના કહી.

"જુઓ, આ સામેનું દહેરાસર છે ને! એની બાજુમાં એક ઓરડી છે એમાં એ ધ્યાન કરતા અત્યારે બેઠા છે હવે અર્ધો કલાક પછી એ ધ્યાનમાંથી ઉઠશે જાઓ એમના દર્શન કરતા હોય તો દર્શન કર્યે પાપ ધોવાય એવા પુણ્યાત્મા છે એ તો શ્રાવક છે પણ મોટા મોટા સાધુ મહાત્માઓ મૂઝાય ત્યારે એમની પાસે આવે ." મહેતાજીએ ઓળખાણ આપી

હું તો પગચ્યો ત્યાં હવે તો મારે નવી દુનિયા જ નિરખ વાની હતી ઓરડીના બારણાં ઓટલા ઉપર બેસી અધો કલાક કાઢી નાખ્યો મને દહેરાસર અને એની કલા જોવાની હોંશ ન હતી

૪

અર્ધો કલાક પૂરો થયો બારણાં ઉઘાડાં થયાં ને પંડિતજી બહાર આવ્યા સાવ દુબળું શરીર, એક સફેદ ધોતિયું પહેર્યું અને એ ઓઢ્યું મો ઉપર તપશ્ચર્યાનું તેજ હતું ચાલની ગતિ ધીમી હતી નજર જમીન ઉપર જ હતી હું નમસ્કાર કરતો ઊભો થયો મારા સામું જોયું નમસ્કાર ઝીલ્યા કશું બોલ્યા જ નહિ, માત્ર ઉભા રહ્યા હું તો મૂઝાયો મહામુશ્કેલીએ આટલું બોલી શક્યો

"આપ જ પંડિત આનંદવિજયજી?"

એમણે માથું હલાવી હા કહી હું ચૂપ થઈ ગયો એકાદ ક્ષણ શાંતિ વ્યાપી રહી

"કેમ ભાઈ, મારું કાંઈ કામ છે?" ધીમેથી પંડિતજી બોલ્યા મેં કહ્યું, "હાજી, મારે આપની પાસે રહેવું છે" વધુ હું વધુ ન બોલી શક્યો

"મારી સાથે! શા માટે?"

"હુ મૂંઝાયો છું, કંટાળ્યો છું. મને કાંઇ સમજાતુ જ નથી. મારે શાંતિ જોઇએ છે." હું જેમતેમ કરી આટલું બોલી ગયો.

"આવો આવો, ચાલો, ઓરડીમાં બેસીએ." આટલુ બોલતા તેઓ ઓરડી તરફ ચાલ્યા. હું એમની પાછળ ચાલ્યો.

ઓરડીમાં એક સાદડી જ માત્ર હતી, બીજું કશું નહિ. તેઓ સાદડી ઉપર બેઠા. મને પણ બેસાડ્યો. હું બેઠા ને મારી ગભરામણ કાંઇક ઓછી થઇ. અંદરથી થયુ કે હવે તો અંતરનાં કમાડ ઉઘાડી નાખું. અહી નહિ ઉઘાડુ તો બીજે ક્યાં ઉઘાડીશ? તેઓ મને કેટલુ યે પૂછવા લાગ્યા. એમના અવાજમાં માધુર્ય હતુ. મે તો જેમ આવે તેમ કહેવાનું બધુ કહી દીધું. અંતે તેઓ બોલ્યા.

"ચિંતા ન કરશો. અહી તમને શાંતિ મળશે. કુદરત સાથે તમે એકતાર થઇ શકશો તમારા આત્માનો મેલ દૂર થશે. તમે નાસી આવ્યા તે સારુ કર્યું. લગ્નની જાળમાં ફસાયા હોત તો કદી ન છૂટી શકત. તમારા બધા મનોરથો ધૂળ ભેળા થાત. અહીં તમને જીવનનુ પરમતત્ત્વ સમજાશે. બધુ આનંદમય લાગશે."

પછી મને ઓરડીમા બેસવાનું કહી તેઓ ભોજન લેવા ગયા. મારા મનમા જરા ટાઢક વળી. મને હિંમતભાઇ યાદ આવ્યા. પણ ત્યાના કરતાં યે મને અહી વધુ ગમવા લાગ્યુ.

તમે કોઇ ન માનો એવુ છે, પણ આ ગિરનાર ઉપર હું બે વરસ રહ્યો. દોઢ વરસ તો પંડિતજી પાસે જ. ત્યાર પછી એક દિવસ આબુથી પંડિતજીને તેડું આવ્યુ ને તેઓ ગયા. છ મહિના હુ એકલો રહ્યો. આ બે વર્ષનો ઇતિહાસ અદ્‌ભુત છે. આરંભમાં તો પંડિતજી શીખવે એમ ધ્યાન ધારણા યોગ એવું બધું કરવા

લાગ્યો ઉપવાસ એ ટાળ્યાં કરી મારું શરીર ગાળી નાખ્યું પછી શાસ્ત્રનું વાચન કરવા માંડ્યું એમાંથી હું એવું જ શીખ્યો કે 'દુનિયાથી દૂર રહે તારી જાતને પવિત્ર રાખ અને પશુ કર્મ બને તો ન કર' દોઢ વર્ષ સુધી યથાશક્તિ આવું જીવન [illegible] આ દોઢ વરસમાં એ કે [illegible] જ્યારે હું એકલો કોઈ શિખર કે એકાંત જગ્યાએ જતો ત્યારે ઘર માબાપ, દુનિયા સાંભરેલા પણ એ બધું મિથ્યા છે એમ કહી હું પંડિતજીની ઓરડીમાં આવી બેસી જતો

પંડિતજી જવાના હતા તેના આગલા જ દિવસોમાં મારા મન ઉપર વળી તુમુલ આવવા લાગ્યા જ્યારે તમે '૩૦ ની લડતમાં જેલમાં બેઠા હશો કે ગામડાં ખૂંદતા હશો એ દિવસોની વાત કહું છું

[illegible] પણ મારા મનમાં શાંતિ ન થઈ મારે જોઈતું હતું તે મને ધ્યાન ધારણા કે તપમાંથી નહોતું મળતું પંડિતજી બોલતા ત્યારે થોડીક શાંતિ લાગતી પણ પાછી એની એ જ સ્થિતિ ઘેર જેમ એમ લાગતું કે ખાવું ને ઊંઘને બેસવું એ જ જીવન? તેમ અહીં પણ થવા લાગ્યું કે ઓરડીમાં બેસી રહીને ત્યાગ અને વૈરાગ્યના વિચારો કર્યા કરવા એ જ જીવન? જીવન આવું ન હોવું જોઈએ પણ કેવું હોવું જોઈએ એ તો સમજાતું જ નહિ એટલે થાકીને પાછો ક્રિયાકાંડમાં લાગી જતો

'૩૦ ની લડતની વાતો ગિરનાર પહાડ ઉપર પણ આવતી હતી એક દિવસ મેં પંડિતજીને પૂછ્યું કે આ શું ચાલે છે? પંડિતજીએ જવાબ આપેલો કે 'દેશો [illegible] ચાલે છે" મેં પૂછ્યું "એટલે?" પંડિતજીએ કહ્યું, "એ બધું જાણવાથી

શો ફાયદો ? બાકી, સારૂ થાય છે. અહિંસાની લડાઇ છે. પણ છે તો બધુ દુન્યવી લાભાલાભ માટે.”

હું મૂંગો રહ્યો, પણ નવી વસ્તુ તરફ અસ્થિર થએલું મન ખેંચાયુ. એ અરસામાં પંડિતજી આબુ ગયા. ગિરનાર ઉપર રહેનારા ને આવનારા સૌ પંડિતજીને ઓળખતા. એટલે હવે મને પણ સૌ ઓળખતા હતા. હવે જ્યારે કોઇ આવતુ ત્યારે તેમને હુ સત્યાગ્રહના સમાચાર પૂછતો અને જાણવામાં રસ લેતો. ધીમે ધીમે હુ એવું સાભળવા લાગ્યો કે આ તો આત્મશુદ્ધિની લડાઇ છે. મહાત્મા ગાંધી તો મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે લડતમા પડ્યા છે. મને થયું કે ‘આ શુ ? આ ધમાલમા આત્મદર્શન ? મોક્ષ ? જીવન શાંતિ ?’ એ જાણવાની મને ઇચ્છા થઇ. પણ ગિરનારની નીચે હુ ન ઉતર્યો.

પંડિતજી ગયા પછી હું ગિરનાર ભમવા લાગ્યો પહાડી સૌંદર્ય જોઇ હું તૃપ્ત થયો. જેમ જેમ હુ ભમવા લાગ્યો તેમ તેમ મારાં ધ્યાન ધારણા ઓછાં થવા લાગ્યાં. પછી તો મને વરસાદ વરસતો હોય ને મોટા મોટા પત્થરો ગગડતા હોય એમા મઝા આવવા લાગી. ઉડી ઉડી ખીણોમા અને જ્યા ફાવે ત્યા હું ફરવા લાગ્યો. ક્યારેક ગિરનારને પાછલે રસ્તે જતો. ત્યા લાકડાં અને ઓષધિ લેવા આવતા ચીથરેહાલ માણસો મળતા હુ એમની સાથે વાતો કરતો. એમાના કોઇએ મને કદિ આત્મદર્શનની વાત ન કરી. ફરી ફરીને હું પાછો મારી ઓરડીમાં આવતો. દહેરાસરમા જતો. હવે તો હુ બહુ સમજણો થઇ ગયો હતો દહેરાસરમાં દર્શન અને પૂજા કરી પૂણ્ય કમાવા માટે અમદાવાદ, મુબઇ અને મારવાડના શેઠિયાઓ આવતા. તેઓ સો-હજારનાં દાન કરી જતા, કોઇ મંદિર સમરાવતા, કોઇ નવું બધાવી દેતા. સાધુ મહારાજો વૈરાગીના વ્યાખ્યાનો વાંચતા. સામાન્ય લોકો ને ગરીબો ત્યા આવી પૂજા કરી દહેરાસરમા કાંઇક પૈસા મૂકી મહા-

રાજને વ ના ફરી પ અવમા મળશે એવી આશાને ગાડે માની યાત્રા કરી જતા આ લોકોને હવે હું મગરા લા યે તેમનુ વતન જોયુ ને વાતો સાભળી મહારાજો પાસે ત્યો દેરેરાસરને પણ નીરખી નીરખીને જોયુ છેલ્લા ચાર મહિના સુધી મે આમ કર્યું મારે આડે બાધેલો પડદો ઉચકાઇ ગયો વીશ મહિના સુધી અહીં રહ્યા છતા મે નહોતુ જોયુ તે હવે જોયુ ત્યાગ અને વૈરાગ્ય એ કેવળ શબ્દો જ હતા દહેરાસરોમા સોના પા ા દગના જોયા વીતરાગ દેવની પૂજામા વૈભવવિલાસની છોળો ઉ ની જોઇ ધનવાનોને પૈસા હાનની હાનરી મ્રગની પૂજી એસી કરતા જોયા અને સસાર ત્યાગી બેઠેલા મહારાજોને આ બધા પ્રપચોમા ભાગ ભજવતા જોયા ત્યાગી વરાગી મનાતા મહારાજના હાથમા સ નની અને મ િરોની હકુમત હતી તેમની આખ નીચે શાહ ાર ચાલતો હતા આ બધુ જોતાં મારી આખ ફરી ગઇ મને તો એમ જ થતુ કે ચાલ્મ શન અ ને વૈરાગ્યની વાત કર છે એનામા જ કશુ નથી અને જે મિયાગ એ વાતોમા કઇ સમજતા નથી એ મિયાગ ગાઇક કરી રહ્યા છે ત્યારે આત્મ શ ા, મોક્ષ પ મશાન્તિ એ તે કે શ ? હુ અહીં ક્યા સુધી એમી રહીશ ? હુ ટલુ જીવવાનો છુ એની મને ખબર ન હતી એને વળી મને વધુ ચિતા થવા લાગી ને કાઇ ખબર પડ્યા પહેલા જ હું મરી જઇશ તો ? અને પછી શુ થશે ? આ પ્રશ્નો અનુત્તર જ રહ્યા

મારી વેદના પાછી વધવા લાગી હવે તો હું એકવીશ વરસનો જુવાન થયો હતો મારુ શરીર દુબળુ પણ કશુ થઇ ગયુ હતુ મારું મન અસ્થિર પણ ગમે તેટલા ઘા ઝીલીને એવુ થઇ ગયુ હતું ગિરનારની તીરથના મે ગે વ મ અને ખાસ તો છેલ્લા છ મહિના અખ પીધી હતી પહાડી હવા મારા મગજમા હવે ભ ાઇ હતી

મને કંઇક કરી નાખવાનું મન થતુ હતુ, પણ શું કરું ? તે સવાલ તો ગિરનાર જેવો જ મૂગો—અનુત્તર હતો.

એક દિવસ અંધારી પાછલી રાત્રે ચંદ્રના અજવાળામાં હુ ઉપર ચડયો. બીજી, ત્રીજી, ચોથી ને પાંચમી ટૂકે જઇને બેઠો. હજી સૂર્ય ઉગ્યો નહોતો. ચારે બાજુ ધુમ્મસ વ્યાપેલું હતું. આજુ-બાજુનું કશું દેખાતુ નહોતુ. છતાં યે હું આંખો ખેંચીને ચારે તરફ જોયા કરતો હતો. મારા હૃદયની પણ ત્યારે એવી જ સ્થિતિ હતી. મેં ત્યાં બેસી બુલંદ અવાજે પ્રાર્થના કરવા માંડી. પ્રાર્થના તો હુ સાતમી ગૂજરાતીમા ભણેલો એ જ 'અસત્યોમાંથી પ્રભુ પરમ સત્યે તુ લઇ જા' આખું કાવ્ય કેટલીયે વાર બોલી ગયો. મન સહેજ હળવું થયુ. સામે સૂરજ ઉગવાની તૈયારી થતી હતી. ધીમે ધીમે બધું સ્પષ્ટ થતુ હતુ. આજુબાજુનાં શિખરો દેખાવા લાગ્યાં ઘડી બે ઘડીમાં સૂર્ય આવી ગયો અને આખી દુનિયા ઉઘાડી થઇ ગઇ. મારી નજર પરબારી જુનાગઢ શહેર પર પડી. જુનાગઢ ખોબા જેવડુ લાગતુ હતુ. મને મારુ ગામ યાદ આવ્યુ, નાનપણ યાદ આવ્યુ, આખું ભૂત ખડું થઇ ગયુ. કોઇ અકથ્ય ભાવો મારા હૃદયમાં રમવા લાગ્યા. મને ઘરમાં રહેલા એકે દુઃખનું સ્મરણ ન થયુ. એકલું માધુર્ય જ લાગવા માંડયુ. આત્મદર્શનમાં શુ આના કરતાં વધુ મીઠાશ હશે ? એક સવાલ ઉઠયો. ઘડીક હુ બધુ વીસરી ગયો. પહાડનો પંથ ઠેકી હુ મારે ઘેર પહોચી જાઉં એવી ઇચ્છા થઇ ગઇ. હું સારાં માઠા સ્વપ્નાં રચવા લાગ્યો. જાણે હુ ઘેર ગયો છું, મારી બા બિચારી મારા વિયોગે ખાટલે પડી છે. મારા બાપા અશક્ત છતા દુકાનનો ભાર ખેંચે છે. નાનો ભાઇ રખડુ થઇ ગયો છે. નાની બેનનો કોઇ ભાવ પૂછતુ નથી. હું જાઉં છું ને સ્મશાન જેવા ઘરમા નવજીવન આવે છે. મારી બા સાજી થવા લાગે છે. પિતા

ગર્જી ગર્જી થઈ જાય છે અહાહા! બસ, કેવું સરસ! હું વિચારના જ છું ત્યાં જ કોઈએ પાચમી ટૂંક આગળ દેવઘંટા વગાડી હું વિચારમાંથી જાગી ગયો

દેવઘંટાની દોરી ખેંચનાર એક પાંચ વર્ષની છોકરી હતી, એના માબાપ સાથે હતા માબાપ અને દીકરી ત્રણેયના મો ઉપર એકનો ઉલ્લાસ જ હતો હું એમના સામું જ જોઈ રહ્યો તેઓ તો ગુરુ દત્તાત્રેયનાં પગલાંને પગે લાગી પૈસા, ચોખા ને સોપારી મૂકી હસતા હસતા નીચે ઊતરી ગયા મારું હૃદય ઉછાળા મારવા લાગ્યું ત્યાં તો લાખ કંઠનું એ ગાવાનું ટોળું ઉપર આવ્યું 'જય ગુરુ દત્ત'ની ધૂમ પડી 'બોમ્ બોમ્ ગીરનારી'ના પડઘા પડ્યા એ બધાય આવ્યા પગલાંને નમસ્કાર કરી ઘંટા વગાડી ચાલ્યા ગયા સામે નજર કરું તો ચોથી ટૂંક ઉપર હાથમાં ઝંડો ને પાછળ કીકીયારી કરતી ગાઈકની જય બોલાવતી સેના ચાલી આવે આ બધું શું થવા માંડ્યું? ક્યો નટરાજ આ નવા ખેલ દેખાડે છે? હું જોતો હતો, વિચારતો હતો ત્યાં તો સેના ઉપર ચડવા માંડી 'ઇન્કીલાબ—' પૂરું વહેલું જ મેં સાંભળ્યું આ શું? ત્યાં તો 'ભારત માતાકી જે' 'મહાત્મા ગાંધીકી જે' આકાશ ગાજી ઉઠ્યું કોઈ બોલ્યું 'બોમ્ બોમ્ ગિરનારી' સૌએ ઝીલી લીધું આ દૃશ્ય અદ્ભુત હતું હું ખર્માને એક ખૂણે જઈ બેઠો જેટલા સમાઈ શક્યા તેટલા ઉપર આવ્યા બીજા તો નીચા જે ફાવે તે ગાવા લાગ્યા ક્યાંક તોફાન મચાવી સૌ પાછા વળ્યા હું તો આંખો ફાડી આ બધું જોઈ જ રહ્યો હતો

એક વાત મનમાં ગોઠવાવા લાગી "આ પહાડ ઉપરથી તો નીચે ઉતરવું જોઈએ આપણી મોટી દુનિયા શું કરે છે એ જાણવું જોઈએ હવે મારે લાગણીને વશ થવું નહિ પાલવે મન કેળવો

રાખીને મારે બધું બરાબર તપાસવું જોઈએ. અત્યારે જે નવું જોઉ છું તે મને અદ્‌ભૂત લાગે છે અને જ્યાં ત્યાં હું અથડાઈ પડું છુ. જગતનું દર્શન કરવા નીકળું. બધું જોતા જોતાં મારું સ્થાન મને મળી આવશે” અહી બે વરસ રહ્યો પણ 'બાવા ત્યાંના ત્યા.' નાનપણમા માબાપે કહ્યુ તેમ કર્યું. મુનિ મહારાજ આવ્યા ત્યારે એમણે કહ્યુ તેમ કર્યું. હિંમતભાઈ મળ્યા ત્યારે વળી તેમણે કહ્યુ તેમ અને આ પંડિતને મળ્યા ત્યારે એ બોલ્યા તે સત્ વચન ગણ્યુ. હવે મારે પોતે કાઈક નક્કી કરવુ જોઈએ. એક વખત તો ઘેર જઈ આવુ, નહિ તો જ્યાં જઈશ ત્યા એ ઘર મારી પાછળ છાયાની જેમ આવશે અને હુ જરા ગાફેલ થઈશ કે મારી ઉપર ચડી બેસશે. ઘેર જાઉ, સૌને મળું, મારા વિચારો એમને કહુ. એમની વચ્ચે થોડાક દિવસ રહુ અને પછી જે કરવુ ઘટે તે કરુ.' આમ વિચારતો હુ નીચે ઉતર્યો. ઓરડીએ પહોંચતાં સાંજ પડી ગઈ. થોડું દૂધ પી લીધુ. અને ઓરડીમા સાદડી ઉપર બેઠો. કશા યે કામ વિના રાતની રાહ જોઈને બેઠો. રાત પડી. અંધારું થવા માડ્યુ. મેં મારા લૂગડાનું પોટકુ બાંધ્યુ. હુ પંડિતજી પાસે ગયા પછી તો ખાદીનુ પહેરણુ ને ધોતીયું પહેરતો. એ એક જોડ સાથે બાંધ્યા. મારા પૈસા પડ્યા હતા તે લીધા અને કોઈને કહ્યા વિના નીચે ઉતરી ગયો રાત ધર્મશાળામા રહ્યો. સવારે સ્ટેશને ગયો બે વરસ પછી આ જોયુ. બધુ વિચિત્ર લાગતુ હતુ પણ આવ્યો ત્યારે જેવી મૂઝવણમા હતો એવું હવે નહોતુ. રાજકોટની ટિકિટ લઈ ગાડીમાં બેઠો. 'હિમતભાઈને મળીશ. એમને કેવુ લાગશે? ઘેર જઈશ, બે વર્ષમા કેટલા ફેરફાર થઈ ગયા હશે? મારા ગયા પછી શુ કર્યું હશે? મને જીવતો માન્યો હશે કે મરી ગયેલો? હુ કેવી રીતે ભાગી આવ્યો! જરા ખબર આપતો આવ્યો હોત તો? પણ હવે શું થય? અત્યાર લગી તો હુ જ ક્યા મારા કાબૂમાં હતો. ગમે તે

વિચારોનો વાયુ મારી નાવને જ્યાં લાવે ત્યાં તરી જતો ઈશ્વરનો
એનો ઉપકાર કે મારો નાશ ન થઈ ગયો’ આમ વિચારતો હતો
ત્યાં જેતલસર આવ્યું મે સ્ટેશન બહાર નીકળી પેંડુ ખા– જોયું
ને એમ્બો એમનો ભગ હળ્યો પાછો ગાડીમાં પેઠો ગાડી ગજ
ગાજતી ગરજતી હતી એ પછી એ સ્ટેશનો પસાર થવા લાગ્યા
જેમ જેમ રાજકોટ પાસે આવતું ગયું તેમ તેમ વળી મનમાં નાઈ-
થવા લાગ્યું જાણે છાતીમાંથી પેટમાં કાઈક નીચે ઉતરતું હોય ! હું
સ્વસ્થ થવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો મારી આગે ઘર છોડ્યું એ ગત–
આખો પ્રવાસ–ગિરનારના એ વર્ષો–એના લાખ લાખ ચિત્રો
ખડાં થવા મે શું કેવું કર્યું ? હું પોતે જ આવવા પામતા
લાગ્યો સ્વપ્ન જેવું બધું વિચિત્ર લાગવા માંડ્યું પણ હું
જાણતો હતો કે એ સત્ય હતું એને એની લાગણીની પણ નવાઈનો
થઈ જાતો

૫

રાજકોટ સ્ટેશન આવી ગયું ગાડી ઉભી રહી ગઈ હું તો
ગાડી સામે જોઈ રહ્યો મુસાફરો એક પછી એક બહાર નીકળવા
લાગ્યા હું તો ગાડી ઉપરથી જાય પછી નીકળીશ એમ વિચારી
ઉભો જ રહ્યો ગાડી ઉપડવાની થોડીક વાર હતી ત્યાં એ ગામ
-નો વણિક–સાધુ શા માટે કહું ?–મારા બાપા જ મને તેડવા
પ્લેટફોર્મ ઉપર આવ્યા મે જોયા, એમણે મને જોયો એમના હાથ-
માંથી સામાન પડી ગયો એમના પગ ધ્રૂજવા લાગ્યા મને થયું
હમણાં પડી જશે હું દોડીને એમને વળગી પડ્યો પિતાની આંખો
ભીની થઈ ગઈ હું આશ્ચર્યપૂર્વક જોઈ રહ્યો સ્ટેશન ઉપર સૌની નજર
અમારા ઉપર મંડાણી

અમે પિતા–પુત્ર બોલ્યા ચાલ્યા વિના બહાર નીકળ્યા. મેં ગાડી ભાડે કરી લીધી. બેઠા પછી ધીરેથી મારા પિતાને મેં કહ્યું: 'હું નિરાતે બધી વાત કરીશ, હવે તમે મૂઝાશો નહિ, હું તમને મળવા જ આવ્યો છું.' પિતા મારી સ્થિતિ સમજી ગયા તે કાંઇ બોલ્યા નહિ. ગાડી હિંમતભાઇના ખાદીભંડાર પાસે ઉભી રહી. હિંમતભાઇ તો બે વર્ષ પછી પણ આબાદ એવા જ. મને જોઇ એનો આનંદ એમના મોં ઉપર સ્પષ્ટ દેખાતો હતો. મારા પિતાએ અને એમણે સામસામા નમસ્કાર કર્યા. હું સમજ્યો કે મારા ગયા પછી આ ઓળખાણ થઇ લાગે છે. જમવાનો વખત થયો હતો એટલે અમે બધા ઉઠ્યા. હિંમતભાઇને ઘેર ગયા. એ જ ગાય. એ જ ફળીયુ. એની જ શાન્તિ. પણ થોડો ફેર હતો. જે ઓરડામાં હું બે વરસ પહેલા બેઠો હતો તે ઓરડાની છબીઓમાં સરદાર વલ્લભભાઇ અને જવાહરલાલની છબી વધી હતી. એક બાજુ બારડોલી પીંજણ અને બે કાળકા ટીંગાતા હતા. હિંમતભાઇના વૃદ્ધ માતુશ્રી ઓસરીમા બેઠા રેંટીયો કાતતા હતાં. આ ફેરફાર તુરત જ મારા ધ્યાનમાં આવી ગયો.

અમે જમવા બેઠા, મારા પિતા પણ બેઠા. જમવામાં તો એનો એ જ દૂધ રોટલો હતો. જમીને અમે બેઠા. હિંમતભાઇએ મારી તબીયતના સમાચાર પૂછી મારા પિતાને કહ્યું: 'જૂઓ, આવી ગયાને ! ઇશ્વરની કળા અકળ છે. વ્રજમોહનભાઇ સત્યને શોધવા માટે ઘર છોડી ભાગ્યા હતા. આજે કદાચ એમને એમ લાગ્યું હશે કે સત્ય તો જંગલમા કે પહાડ ઉપર નથી એ જો સમજાય તો અંતરમાં છે, નહિ તો ત્રિલોકમાં ક્યાંય નથી. એ ક્યાં હતા, શું કરતા હતા વગેરે તો એ કહેશે એટલે આપણે જાણશું.'

મારા પિતા ગળગળા થઇ બોલ્યા: "હિંમતભાઇ, મને માફ

કરજો, મે અણસમજમા તમને દોર દીધો, તમને ના વેણ ની, સાચે જ હુ એ પાપમાથી ન્યારે છૂટીશ ?"

"એનુ માગ મનમા કાઇ નથી માગે એકેય માગ નથી પણ હું પિતાનું દુ ખ સમજુ છુ મને મા જ લાગ્યુ નથી ત્યા માફ કરવાનુ શુ હોય ? હું તો તમને એટલી વિનતિ કરુ છુ કે તમારે હવે નવો જમાનો ઓળખવો જોઇએ દિકરીને ઘરમા પૂરી રાખશો તો કોઇ દિવસ એ સાચણા તોડીને ભાગી જશે તમે આ ગયે વર્ષે જોયુ ને ! કેટના જુવાનીઆ આપણા રાજકોટમાથી જ જેલમા ગયા ! ફુલ જેવા બાળકોએ કેવી લાઠીઓ ઝીલી ! અરે ! પદર પદર વર્ષની છોકરીઓ રાક્ષસ જેવા લાઠીધારી પોલીસોની સામે ઉભી રહી આપણે આપણા આખા દેશની વાતો સાભળીએ તો તો મોમા આગળી જ ઘાલી જઇએ માબાપોએ હવે સમજવુ જોઇએ" હિમતભાઇ અચમતા અચકાતા પણ આટલુ બોલી ગયા હું આ સાભળીને વિચાર મા પડ્યો દુન્યવી લાભાલાભની આ લઢત હિમતભાઇના હૃદયમા આટલુ સ્થાન ભોગવે છે ? એમા શુ એમણે આત્મદર્શનનો માર્ગ જોયા હશે !

માગ પિતા બોલ્યા "હિમતભાઇ, અમે બધુ ય સમજીએ છીએ પણ માબાપનો જીવ છે ને ! નાનપણથી એ ધારીએ આને આપેલો નથી ક્યા"

"એ હું સમજુ છુ પણ હવે તમારે કશુ થઇને નવા જમાના સાથે ભળવુ જોઇએ વ્રજમોહનભાઇમા તો શક્તિ રીતો જ મ થયો છે તમારે એને ત્યા જવુ હોય, જે કરવુ હોય તે કરવાની છૂટ આપવી જોઇએ આવા દીકરા તો કોકના જ હશે એ તમારુ આખુ કૂળ ઉજવાળ શે ઠીક, હવે આપણે વ્રજમોહનભાઇને

તો પૂછીએ કે એ ક્યાં જઈ આવ્યા ? હિંમતભાઈએ મારાં સામુ જોયુ.

મેં વિસ્તારથી વાત કરી. માત્ર એમાં મારા પિતાને આઘાત ન થાય એટલુ ધ્યાન રાખ્યુ. વાત પૂરી થયા પછી મારા પિતાએ મને પૂછ્યુઃ આપણે અત્યારે ઘેર જશું ?

હિંમતભાઈએ કહ્યુ· " હવે સવારે જ જજો. એક રાત મારા ઘરને પાવન કરો. જોયુને વ્રજમોહનભાઈ ક્યાં પગક્રમ કરી કરી આવ્યા ? તમે આ બધું પહેલાં સાંભળ્યુ હોય તો આભા જ બની જાઓને !"

"મારી તો છાતી જ ફાટી જાય હિંમતભાઈ !" મારા પિતાના અવાજમા અત્યારે પણ ભયની થથરાટી હતી.

"છાતી તો લોઢાની બનાવીએ લોઢાની. દુનિયામાં પોચી છાતી રાખ્યે ન ચાલે. ઘા મારનાર મારી મારીને થાકે. આપણે તો રામને આશરે બેસી રહીએ આપણે ઘેર જન્મ્યો એટલે દિકરે કાંઈ ગૂનો કર્યો ? આપણને ઠીક લાગે ત્યારે એને ખવડાવીએ. ઠીક લાગે ત્યારે કામે લગાડીએ અને ઠીક લાગે ત્યારે પરણાવી દઈએ માબાપ જીવતા રહે ત્યાં લગી દિકરાએ શું ઘરના ઢોરની જેમ જ રહેવું ? માબાપે છોકરાને પેદા કર્યા તો પછી એને ઉછેરે, કેળવણી આપે અને પછી દુનિયામા વહેતો મૂકી દે. એનામા હીર હોય તો કાંઈક બહાર તો આવે. ઘરમા ને આજ્ઞામા પૂરી રાખીએ તો એનુ હીર ગુગળાઈ જાય. દિકરાને સાચી કેળવણી આપી હશે તો ઘરડા માબાપને ભૂખ્યા કે દુખ્યા નહિ રહેવા દે. અને એમ છતાં યે રોટલો ન આપે તો ય શું ? રોટલો આપનાર દીકરો કે બાપ કોઈ નથી. એ તો એકલો રામ જ છે." હિમતભાઈના શબ્દે શબ્દે હું મનમાં હરખાતો હતો.

"ચાલો, ત્યારે પ્રાર્થના કરી લઈએ." આટલું બોલી હિંમતભાઈએ તંબૂર લીધો, "આજ મીઠે સૂર ગીત ગાઓ પ્રભુ ધન્યવાદ" એ ભજન લલકાર્યું. અમે પિતા પુત્ર પાછલાં દુઃખો ખરેખર ભૂલી ગયા. મારા પિતા માટે આ બધું નવું હતું. પણ એ નવીનતા સામે એમના હૃદયમાં જાગેલો ભાવ દબાયો હોય એવું મને ન લાગ્યું.

"જગમોહનભાઈ, તમારી પ્રાર્થના તો અમે સાંભળી પણ તમારા આ પત્ની અહીં રહ્યાં એ તમારા પિતાશ્રી પાસેથી સાંભળ્યું!" હિંમતભાઈએ મને પૂછ્યું. જવાબમાં મારા પિતા બોલી ઊઠ્યા: 'હું તો તમારા ભાઈ સુધી આવવાનો એક અક્ષરે ય નથી બોલ્યો. એ તો જગમોહનને જોયો ને મારી વાચા જ બંધ થઈ ગઈ. પણ હવે ભૂલી વાત શા ઉખેળવી! એ તો ભાગ્યમાં આવ્યાં દુઃખ ભોગવ્યાં હશે પણ અને ભગવાનની કૃપા તે જગમોહન પાછો આવી ગયો."

"લ્યો, હું જ કરી દઉં સૂઓ," મારી સામે જોઈ હિંમતભાઈ બોલ્યા. "તમારા [illegible] પછી બીજે દિવસે [illegible] ઉપર માર્ડ આવી. તમારા પિતા અને તમારા બીજા સગાંવહાલાંઓ અહીં આવ્યા, મેં કહ્યું 'તમે જ મારા ભગવાન છો' [illegible] દાગીના [illegible] તેની સામે તો હાથ જોડી ફરી ફરી કહ્યું કે મને મારું ખપ નથી પણ મારું કોણ માને! આખા ગામના લોક મફતની દોરી ભજનમાં નીકળ્યા ને દુકાનના વેપારીઓ મારી સામે આવ્યા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ધર્મશાળાના [illegible] [illegible] તેડાવી નાખ્યું અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હું [illegible] નામ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

પણ તમે ગિરનારની ગુફામાં બેસી ગયા હશો એ કોણ જાણે ? અને થોડા દિવસ પહેલા કોઈકે કહ્યુ કે વખતે અમદાવાદમાં મહાત્મા ગાંધીના આશ્રમમાં હશે હમણાં હમણા જુવાનીઆ ત્યાં બહુ ભાગી જાય છે. તમારા બાપા તો મરણ ખાટલે પડેલા દર્દીની પેઠે જે કોઈ બતાવે તે પ્રમાણે કરે એટલે તમને લેવા એ અમદાવાદ જતા હતા. પણ પ્રભુ છે ને ! એ સૌની પત રાખનારો છે, સ્ટેશન ઉપર જ તમને ભેટાડી દીધા.”

આટલું હુ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી ગયો પણ એમા મારા સગપણની કશી વાત ન નીકળી. મેં પૂછ્યું “પણ પછી મારા સગપણનું શુ થયુ ?” મારા પિતા બોલ્યાઃ ‘બીજું શુ થાય ? કુટુંબની લાખ રૂપિયાની આબરૂ લૂંટાઈ ગઈ. સગપણ તૂટી ગયુ અને કન્યાના બાપે તો ચાર હજાર લઈ આ રાજકોટમાં જ તારા જેવડા એક છોકરાને કન્યા પરણાવી દીધી.

આ સાંભળતા મને ધા લાગ્યો. “ચાર હજાર રૂપિયા લીધા ?” હુ તુરત બોલી ઉઠ્યો.

“હા, એ તો આપણું ખાનદાન કુટુંબ તે હજારની કોથળીમાં જ પતી ગયુ હતુ, નહિ તો આપણી નાતમાં એવી કન્યા મળે ?” મારા પિતાનો આ જવાબ સાભળી હું તો આભો બની ગયો. મારા સગપણના હજાર રૂપિયા આપેલા એ મને ખબર પણ ન હતી. હુ ઈશ્વરનો ઉપકાર માનવા લાગ્યો કે લોહીના વેપારમાંથી મને અણસમજુને બચાવી લીધો -આ વિષે હવે મારા પિતાને કાંઈ કહેવાનો અર્થ નહોતો. હુ હિમતભાઈ સામુ જોઈ મૂગો જ બેસી રહ્યો. તેઓ મારું દુ ખ સમજ્યા. એમને પણ આ નવાઈ જેવુ લાગ્યું.

“વ્રજમોહનભાઇના સગપણના તમે હજાર રૂપીઆ આપેલા

એ એમને ખબર પણ નહિ હોય" આટનુ બોલી હિમતભાઈએ માગ સામુ જોયુ

"મને ખબર હોત તો એ એ જ માગણુ મારુ સગપણુ તોરી નાખવા માટે બસ હતુ હુ બહુ ભણ્યો ગણ્યો નથી, તેમ દુનિયા પણુ મે જોઇ નથી છતા જ્યારથી સમજણો થયો છુ ત્યારથી અમારી નાતમા ચાલતા આ નિર્દય રિવાજ સામે મારુ દિલ ઉક ળ્યા જ કર્યું છે મને હમેશ એ ભયકર જ લાગ્યુ છે પ્રભુએ કેવો મને ઉગારી લીધો ! નહિ તો આખુ જીવતર એ અભાગી અભાગીને હુ બાળ્યા કરત' માગ અવાજમા ખૂબ પ્રયત્ન છતા ઉશ્કેરાટનો કપ આવી ગયો મારા પિતા મારી સામુ જ તાકી રહ્યા હતા

હિમતભાઇ બોલ્યા

"સત્યને માર્ગે ચાલનારને સુખની સેજ નથી મળતી, પણુ કોઇ ને કોઇ રીતે એ પડતો તો બચી જ જાય છે અને સત્ય શોધકને એટનુ જ બસ હોય છે દુ ખથી એ ડરી બીતો નથી, સુખની તમા કરતો નથી, એનું પરમ સુખ સત્યના પાલનમા હોય છે એનુ ઘોર દુ ખ સત્યના ભગમા હોય છે" મે આશ્વાસન મેળવ્યુ અને અમની અદ્દશ્ય શક્તિને અતરથી નમન કર્યું

થોડીવાર કોઇ બોલ્યુ નહિ, મારા પિતા કાઇક ઊડા વિચારમા ડૂબી ગયા હતા મે એમના તરફ જોયુ એમની આખોમા પશ્ચાતાપ જેવુ લાગ્યુ હુ વિચારવા લાગ્યો કે 'તે દિવસે જ્યારે મારુ આખુ ઘર રડયુ હતુ, બે દિવસ સુધી ઘરમા કોઇએ અના જનો દાણો નહોતો લીધો, સ્મશાન જેવી શાન્તિ પાથરી દીધી હતી એ શા માટે ? હુ લગ્નની ના પાડતો હતો એટનુ આટનુ બધુ

દુઃખ ? પોતાની આબરૂના ભયનુ એ દુઃખ હશે ? કે હુ લગ્ન નહિ કરુ તો સમાજ છોડી આવો બની ગમે ત્યાં અથડાઇ મરીશ એનું દુખ હશે ?" મને એમા સમજ ન પડી. એ ઢોગ તો ન જ હોય, ઢોગ શા માટે કરે ? પણ આટલુ જાણ્યા પછી મેં મારા માતપિતાને જે દુખી કર્યાં હતા એનુ દુખ મારા મનમા હતુ તે નીકળી ગયુ. મારા પ્રયત્ન વિના આ પાપમાથી અમે સૌ બચી ગયા.

"હવે સૂઇ જશુ ?" હિમતભાઇએ વિચાર અને શાતિ બને તોડ્યા. હુ અને મારા પિતા તૈયારજ હતા. પથારી થઇ અને અમે સૂતા.

મારા પિતા માટે ગાદ્લુ નાખ્યુ હતુ. હિમતભાઇ અને હું સાદડી ઉપર સૂતા. હુ રાતના લગભગ બાર વાગ્યા સુધી વિચારમાં ઝોલાં ખાતો હતો. અતે ઉઘી ગયો. મારા પિતા હુ જાગતો હતો ત્યા સુધી ઘડી ઘડી પડખા બદલતા હતા એટલે જાગતા જ હશે. હિમતભાઇ ઘસઘસાટ ઉઘતા હતા.

સવારે પાચ વાગે હુ જાગ્યો. મારા પિતા અને હિંમતભાઇ તો સવારના ક્યારના જાગીને બેઠા હતા. પિતાની આખો જોતાં મને લાગ્યુ કે તેઓ ઉઘ્યા નથી. પણ એમનાં મોં ઉપર કટાળો નહતો, શાન્તિ જણાતી હતી.

એકાદ કલાકમાં અમે પિતા પુત્રે તયાર થઇ હિંમતભાઇની વિદાય લીધી અને અમારે ગામ ઉપડ્યા. રસ્તામાં અમારે ખૂબ વાતો થઇ મારા પિતાના સ્વભાવમા ઘણો ફેરફાર પડી ગયેલો મેં જોયો. દુઃખને લઇને આમ થયુ હશે કે હિમતભાઇની જાદુઇ હવા લાગી હશે તે હુ કળી ન શક્યો.

૬

ઘેર પહોંચતાં મારી માના આનંદનો પાર ન રહ્યો, બિચારી મારા ગયા પછી સાવ સૂકાઈ ગઈ હતી થોડીવાર રહીને મારો ભાઈ પણ દુકાનેથી આવી ગયા આજુબાજુના પાડોશીઓ અને સગાવહાલા આવ્યા અને મીઠાં વચનો ઉચ્ચારી ગયા મારી આંખ આ બધાની વચ્ચે મારી નાની બેનને શોધતી હતી, પણ એ ન દેખાઈ મેં મારી બાને પૂછ્યું એનું મોં સાવ ફીકું થયું હું સમજી ગયો રોગ આવ્યો ત્યારની મારા મનમાં જે અશુભ શંકા જન્મી હતી મારા ગયા પછી એક વાર મારી નાની બેનને તાવ નીકળ્યો અને ચાર દિવસમાં દુનિયાનું બધું કામ પૂરું કરી એ ચાલી ગઈ ક્યાં ગઈ એ કોને ખબર છે? બધા ય એમ બોલ્યા કરે છે કે ભાઈ સૌએ એ નિમ મરવાનું છે પણ કોઈ એમ માનીને જીવતું હોય એમ નથી લાગતું મને મારી બેન ઉપર અપાર વહાલ હતું એ ઘરના બધા જાણતા હતા એટલે મને શાંતિ આપવા વૈરાગ્યના શબ્દો બોલવા માંડ્યા પણ હવે હું કાંઈ નાનો નહોતો રહ્યો નહિ પણ આ વૈરાગ્યના શબ્દોની મારા ઉપર કશી અસર ન થઈ મને તો ઉલટું એમ થયું કે મારી બેનને એક વારમાં બધા ભૂલી જ ગયા? એ જીવતી હતી ત્યારે તો બધા ય ખૂબ વહાલ બતાવતા હતા, એ દેખાવ હતો? પણ હું આ બે વરસ ગયો એનું દુઃખ તો સ્પષ્ટ દેખાય છે, તો પછી મારી બેનનું શા માટે નહિ? હું જતો રહેતો ત્યારે તો પાછો આવીશ એવી આશા હશે માટે? હું હવે ક્યાંય જાઉં અને પાછો નથી જ આવવાનો એવી એમને ખાત્રી થઈ જાય તો થોડા દિવસમાં દુઃખ ભૂલાઈ જાય? મને મારા મનમાંથી તો કાંઈ જવાબ ન મળ્યો પણ મને યાદ છે ત્યાં સુધી તે દિવસે મને

એટલું લાગ્યુ કે આ દુનિયામાં સુખ દુઃખના પણ કેટલાક અદૃશ્ય નિયમો પ્રવર્તે છે. કોઇ વીરલા જ એ નિયમોમાંથી બહાર નીકળી શકે છે, નહિ તો કાંઇ આમ થાય ? આપઘાત કરવાનુ મન થાય એવો આઘાત પણ સમય વીતતાં ભૂલાઇ જાય છે ને ઘા રૂઝાઇ જાય છે.

હુ આવ્યો તે દિવસે મારા ઘરમા કંસાર થયો. મેં સાંભળ્યું કે મારા ગયા પછી આજે મિષ્ટાન્ન ખવાય છે. પણ મારે તો કસારમાથી મીઠાશ ઉડી ગઇ હતી. છતાં બે ચાર કોળીયા ખાધા. મારું દુ.ખ પ્રગટ કરી શકું એવી ઘરની હવા જ નહોતી. મેં બધું ય છાતીમા સંઘરી રાખ્યું અને માબાપને આનંદ આપવા, પાછલુ દુ.ખ સાવ ભૂલાવી દેવા અલક મલકની વાતો કરવા માંડી.

આમ ને આમ દસ પંદર દિવસ વીતી ગયા. હું દુકાને જતો પણ હવે દુકાનનું કામ મારો નાનો ભાઇ ચલાવતો. મારા બાપા એ ઉપર દેખરેખ રાખતા. હજુ સુધી મને સૌ મહેમાનની માફક રાખતા. હું સમજતો કે મારું મન થાળે પાડવા માટે આમ થાય છે, પણ મનડું કયાં થાળે પડે એવું હતુ. ગિરનારની ગુફામાં યે નહોતુ પડ્યુ. મારા ધર્મવિચારોને અહી નવો જ ઝોક મળતો હતો. '૩૦ની લડત તો ઊંડા ઊંડા ગામડા સુધી પહોચી ગઇ હતી. મે સાચી ખોટી લોકઆવૃત્તિ જેવી સત્યાગ્રહની કથા આ ગામડામા સાભળી. મે જોયું કે લોકોના વિચારમા જ કાઇક ફેર પડી ગયો હતો. કશું કરતા નહોતા પણ દુઃખ ને દુઃખ તરીકે ઓળખતા થઇ ગયા હતા.

ગિરનાર ઉપર યાત્રાળુઓ પાસેથી જે વાતો સાંભળેલી તે બધી મને તાજી થતી હતી. હિમતભાઇના ઘરમા એની ડોશીમા રેંટિઓ કાતતાં

હતાં એ પણ મીઠ્ઠા ઘ હતું અને એટલું તો ... ચારે બાજુથી સાભળતે કે "આ તો સતની લડાઇ છે આના કોઇને મારવાનું કે દુખ દેવાનું ન હોય પોતાની જાત ઉપર જ જેટલા દુખો આવી પડે તેટલા ઓઢી લેવા જોઇએ આ વિચારો નાગે નાગે સાવ નવા હતા બાગમા તો નાનપણથી એ જ સરકાર પડયા હતા કે "સમાર દુખની ખાણ છે એનાથી ભાગજે' આ સરકારો ઉપર સિંચન થયુ ને દુ ખરેખર ભાગ્યો પણ ગિરનાર મારા સસારની બહાર નહોતો અને બહાર હોય તો યે ... અને બીજા સસાર ભેળો લઇને જ ત્યા ગયા હતા

નારા હૃદયનાં આ ...ની, હજી ત્યાં નહિ થયેલી વસ્તુ ઉત્પત્તી એટલામા એક દિવસ ... ગજરાટ ગયો જઇને હિમતભાઇ ને મળ્યો હવે પહેલાના જેટલી ગભરામણ નહોતી મે એમને ઉનની લડત વિષે બધુ પૂછ્યુ એમણે ચિમ્નાની વાત કરી દેશવ્યાપી દુખ, દેશની સ્વતત્રતા, આપણો ધર્મ આ બધા વિચારો મને આશ્ચર્ય પમાડનાર પણ સુખ લાગતા માંડ્યા એ વખતે જ મે જાણ્યુ કે ત્યારે નોકરી ચાલવાની હતી અને દેશમા કેટલેક ઠેકાણે લોકોને તાલિમ આપવાનુ કામ ચાલતુ હતુ માગ મનમા અનેક શકાઓ ઉઠતી હતી 'આથી મારું આત્મ ચાન થાય ? પરમગતિ મળે ? આ તો પ્રવૃત્તિમા પડવાની-ધાધલ મચાવવાની નથી વાત છે "

હિમતભાઇએ મારા ... ઉધાડ્યા, એમણે મને સમજાવ્યુ કે 'માણસ દુનિયાથી જુદો થઇ શકે જ નહિ અને જ્યા આજુબાજુ દુખ પ્રવર્તતું હોય ત્યા લાખો કાળ ... સુખે ... શકે નહિ માણસના હૃદયના જ એવુ કાઇક ... છે કે એ બીજાના દુખનો વિચાર કર આ જે કાઇક છે તેને ગાંધીજી જેવા પ્રેમ કહે છે, એ પ્રેમનો વિસ્તાર કરવો જોઇએ. એ પ્રેમને

લઈને જ માતા બચ્ચાંને જન્મ આપે છે, દૂધ પાય છે, જીવની જેમ જાળવીને ઉછેરે છે. એ પ્રેમથી જ તમે તમારી બેનના મૃત્યુથી દુઃખી થયા. આ પ્રેમને તમારા ગામ ઉપર ઢાળવો, કાઠિયાવાડ ઉપર ઢાળવો, દેશ ઉપર અને આખા જગત ઉપર ઢાળવો. તમે જેમ જેમ બીજાનું દુઃખ દૂર કરવા માટે દુઃખી થતા જશો તેમ તેમ સુખ અનુભવશો. દુનિયા એમ જોશે ને માનશે કે તમે બીજાને માટે ભારે દુઃખી થઈ રહ્યા છો પણ તમે તો રસના કુંડા પીતા હશો.'

આવી તો ઘણી વાતો થઈ, એમણે મારી પાસે 'નવજીવન'ના પુસ્તકો મૂક્યાં, હું એ પુસ્તકોનું પોટકું ઉપાડીને મારે ગામ આવ્યો. મારા બાપાએ આ જોયું, તેઓ સમજી ગયા કે હવે હું ક્યાં જઈ રહ્યો છું પણ તેઓ કશું ન બોલ્યા. આ પુસ્તકો હું જેમ જેમ વાંચતો ગયો તેમ તેમ નવું જ અજવાળું પામતો ગયો. મારી આજુબાજુ જે દુનિયા જીવતી જાગતી રોજ ઉભી હતી તેને હું જૂદી જ રીતે જોવા લાગ્યો. આ બધું કરતા મારી આત્મદર્શનની ધૂન કાંઈક મોળી પડી, પણ હવે પગ વાળીને કે હાથ જોડીને બેસી રહેવાય નહિ એમ મને લાગી ગયું. હું ત્યારથી નિયમિત કાંતવા લાગ્યો. ખેતરમાં ને વાડીમાં, દુકાનને ઓટલે કે ચોરે જ્યાં જાઉં ત્યા ખેડૂતો દેખાય. એમને હું બધું ય પૂછું અને મનમાં કાંઈકને કાંઈક ગોઠવતો જાઉં. અંત્યજોની દુઃખકથા વાંચ્યા પછી મારા ગામના ઢેઢવાડે જવાનું ખૂબ મન થાય પણ મારા પિતાને આઘાત થાય એ ભયથી હું ન જતો, પણ શેરીમા કે દુકાને જ્યારે કોઈ ઢેઢ, ચમાર કે ભંગીઓ મળે ત્યારે હું અપરાધી હોઉં એમ તેના સામું જોઈ રહેતો.

આમ છ મહિના વીતી ગયા. ગાંધીજીના ગોળમેજીનાં ભાષણો

હું વાચતો પણ એમા કંઈ સમજતો નહિ, મારા મન ઉપર એક જ છાપ પડી હતી કે આપણો દેશ અઘોર દુ ખમા પડ્યો છે

૭

એક દિવસે મારા બાપાને મે ધીરજથી મારા મનની બધી વાત કહી મારી બા હાજર હતી

છૂટી છૂટી વાત તો દરરોજ થતી હતી પણ એક દિવસે હૃદય ખોલીને મે એમને કહ્યુ –

"તમને કદાચ દુ ખ થશે પણ મારે તમારી પાસે મારા મનમા શુ છે તે કહી દેવુ જોઈએ મને દિલમા એમ લાગી ગયુ છે કે આપણા પાડોશમા–ગામમા–રાજ્યમા ને આખા દેશમા માણસો બહુ દુ ખી છે, એ બધાય જ્યા સુધી દુ ખી છે ત્યા સુધી મારાથી સુખ ભોગવાય નહિ મારુ મન જ એવુ થઈ ગયુ છે કે ઘરમા ને સુખમા મને ચેન જ પડતુ નથી મે મારા મનને મનાવવા ઘણુ કર્યુ કે 'તુ શા માટે ચિંતા કરે છે, બીજા દુ ખી થાય, ભૂખે મરે કે મરી જાય એમા તારે શું' પણ મને શાંતિ ન થઈ જેમ દુ માણો પડે ને તમારા સુખ હરાઈ જાય એમ મને થયુ છે હુ ઝાઝું સમજતો નથી પણ માણસોને રોટલો ન મળતો હોય ત્યા લગી આપણાથી સુખે ન ખવાય માણસને આબરૂ ઢાંકવા જેટલા યે લુગડા ન હોય ત્યારે આપણાથી પટારા ન ભરાય, માણસ બિચારા સાવ અભણ–અજ્ઞાન–દુનિયાની સૂધબુધ વિનાનો હોય ત્યા સુધી ધર્મના કે વાર્તાના પુસ્તકો વાચી આપણાથી રમ ન બેસાય એટલે મારે તો હવે કામે વળગવુ છે હુ ગામડાઓમા ભમીશ, લોકોનુ દુ ખ કેમ દૂર થાય એ એમને સમજાવીશ અને મારાથી થશે તેટલુ દૂર કરીશ"

આટલું બોલી આસુના શરમા ઘા ઝીલવા હુ તૈયાર થઇને બેઠો પણ કોઇ કશું બોલ્યુ નહિ. મેં આગળ ચલાવ્યું.

"હુ બાવો થઇ જવાની વાત નથી કરતો, નથી ઘર છોડવાનું કહેતો, હુ પરણીશ જ નહિ એમ પણ ન માનશો પણ હવે બધુ ય આ કામ કરતો કરતો, આ કામને વાંધો ન આવે એમ કરીશ."

મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે મારા પિતા બોલ્યા, "અમારો જીવ તારા જેવો જોરાવર નથી. અમે તો સસારી સ્વાર્થી માણસો છીએ, પાચ-પંદર દિવસે ઘેર આવતો જા અને તારા શરીરને સાચવી કામ કર તો અમને જરા યે વાધો નથી. તુ તારા આત્માનું સારુ કરતો હો તો અમે અંતરાય નાખી શા માટે પાપમાં પડીએ?"

મારા હર્ષનો પાર ન રહ્યો આવું મે ધાર્યું જ નહોતુ. આજ લગી મને સમજાયું નથી કે આ પરિવર્તન કરાવનાર કોણ છે? પણ જે હોય તેને મારી હજાર વદના છે.

આ દિવસોમાં જ 'ના કર'ની લડત ઉપડી. મને જોડાવાની ઇચ્છા થઇ, પણ મે પોતે જ મનને રોક્યુ. હુ ગામડાં ફરતો હતો. લોકોને કાંતતા શીખવું-જે સમજ્યો હતો તે સમજાવુ, છોકરાઓને ભેળા કરી રમાડું, ઢેઢવાડે જઇ જરા બેસી આવુ, ગામમા કોઇ માદુ હોય તો બે ચાર દિવસ રોકાઉ ને સેવા ચાકરી કરું. આઠ દસ દિવસે ઘેર તો જઇ આવતો. બેક મહિનામાં તો મારી બા પણ કાતવા લાગી ગઇ, આ દિવસોનો મારો આનદ અપાર હતો. ગામડાઓ ફરતા ગાઉના ગાઉ મુસાફરી કરતા હુ થાકતો જ નહિ અને જેમ જેમ જોતો ગયો, તેમ તેમ દુઃખનો સાચો ને ભયંકર ખ્યાલ મારા મનમા આવતો ગયો. મારા હૃદયમાં એ ઠસી જવા આવ્યું

કે આ લોકોની વચ્ચે રહેવામાં જ જીવનની સાચી શાંતિ છે આત્મ-
સાતની ભાવના હવે મને જ । તના ધેનરા જેની લાગવા માંડી,
બીજાના દુઃખે દુઃખી થવું, એની સાથે ઐક્ય સાધવું એ જ આમ
દર્શન અને એ કરતા જુદુ જ કાંઇ આત્મજ્ઞાન હોય તો તે મારે
નથી જોઇતુ

હવે તો મારે અવા નવા ગામોમાં જવાનું થતું ત્યાની
સંસ્થાઓ જોતો, મર્મ રોને મળતો, ના । ગામની સુગ્રીઓ એમની
પાસે મૂકતો જેટલી મદદ ત્યારી મળે ત્યાથી મેળવતો અને આમ
ફરતો મા । ખ્રિસ્તીયામાંથી હું જગતના વિચાર ૫ર ઉપર
આવવા લાગ્યો

હવે મારુ ભણવાનું હમણા પૂરું થયો ગામમાં ફરતા એક
દિવસ મને લાગ્યું કે ગાંધી અનમલીની નીચે કામ કરુ તો ઠીક પડે,
એમ વિચારી હું ગાંધીજી આવ્યો, હિંમતભાઇને મળ્યો અને મારી
ઇચ્છા જણાવી નિમનભાઇ મા । હમેશના મનાવનાર હતા । જેમ
જેમ કામ કરતો ગયો તેમ તેમ બીજાની સલાહની અને ધણું ધણું
જાણવાની મને જ ર પડતી ગઇ આ મારી ગિરના ની ઝ ઘના
કરતા ક્યારે મારું મન હતું આ ગામમાં તો હજાર સવાલ ઉઠતા

હું એકુનને કહિયો આપી બાર મહિને ૨૫-૩૦ રૂપીઆ
વધારી દઉ ત્યા વાણીઓ એટલું વ્યાજ લઇ જાય કે અમતાર
સાથ લઇ જાય, બીજુ કંઇ ન હોય તો છરટ નાત કે કોર્ટને
ભાગ ધ તો કોઇના વિવાદમાં જઇ આવે હું નમ્યજ્યારે ઉ,
એના ઉપરને જ ; કે નાનાધાના ઝિખવાણ તો ગામનાં તોફાન
મસી જાય ધમને નાને તે તેવા નડતા આવે, પૈસાનો દુર્વ્યય થાય
અને કેટલીક વાર તો સંત જગદીપકુ અને ડિ વધાનુ જ મન-
દશ । થાય તે ય આગથી મન બોલાય નહિ બોલવા જઉ તો

સોટ્ટા મારો રેંટિયો ઉડાડી નાખે અને મારી એકેય વાત સાંભળે નહિ. છતા આ મુશ્કેલીથી હું કોઇ દિવસ ભાગતો નહોતો. ગૂંચ પડે ત્યારે કોકડું કાપતો નહિ, પણ કોઇ ડાહ્યા માણસની સલાહ લેતો, મનમા ઊંડો ઉતરી, ફરી ફરીને વિચારતો, પણ અંતે મને એમ થયું કે જો બની શકે અને મને ફાવે એવું હોય તો કો'ક અનુભવીની નીચે કામ કરું આ બાબતમાં સલાહ લેવા હુ હિંમતભાઇ પાસે બેઠો હતો ત્યાંજ બગલમા બિસ્તો ને હાથમા થેલી લઇ એક જુવાન દુકાનનું પગથીયુ ચડ્યો. હિંમતભાઇ એકદમ ઉભા થઇ ગયા. મેં જોયુ તો હિમતભાઇ આ જુવાન તરફ આદરની દૃષ્ટિએ જોતા હોય એવું લાગ્યુ.

'હિમતભાઇ બોલ્યા, "બસ જાઓ છો! મારા જેવા નબળાના આશીર્વાદમાં શુ જોર હોય? છતાં આપુ છું. હું નથી આવી શકતો, પણ મારું હૃદય તમારી સાથે છે."

આ સાંભળતાં જુવાન હસતો હતો. એ બીજું કોઇ નહિ, આપણા દીપકભાઇ. એ તે દિવસે સંગ્રામમાં આવતા હતા. એમના મોં ઉપર એકલો આનંદ જ હતો. કશી યે ચિતા કે મૂંઝવણની નિશાની નહિ. એ બોલ્યા "હવે મને શરમાવો મા, તમે તો ૪૫ વર્ષના થયા. હુ તો બાવીશ વર્ષનો જુવાનજોધ છુ. હું ઘેર રહું તો તો ધરતી ભારે મરે ને!"

મને એકવીસમું પુરું થવા આવ્યું હતું. મેં વચ્ચે જ પૂછ્યું: "હિમતભાઇ આ ભાઇની ઓળખાણ કરાવશો? કોણ છે? ક્યાં જાય છે?"

"નથી ઓળખતા? દીપકભાઇનુ નામ નથી સાંભળ્યુ? એ તો લડવૈયા છે. અત્યારે બીજે ક્યાં જાય? લડાઇમાં, ત્યાંથી જેલમાં.

હું તમારી પાસે ગમે તેટલી ડાહી ડાહી વાતો કરું પણ આવું તેજ મારામાં નથી. ઘરબાર ને કુટુંબ છોડવાની શક્તિ મારામાં નથી. જેલમાં જવાની, લાઠી ખાવાની અને મોત આવે તો મોતને ભેટવાની હિંમત આ દીપકભાઈમાં છે હું તો મોટી મોટી વાતો કરી જાણું બહુ તો કોઈની સેવા ચાકરી કરું કે રેંટિયો કાંતું"

હિંમતભાઈનો જવાબ સાંભળી મારી જુવાની ઉછળવા લાગી મારા સામું જોઈ જાણે મને ઓળખતા જ હોય એમ દીપકભાઈએ પૂછ્યું "આવવું છે?" મેં જવાબ આપ્યો, 'એ જ વિચારમાં છું'

'એમાં વિચાર શું કરવો હતો? માઈ માથે આવવાનું નથી ભગાડવા માટે માથું જોઈએ અને બધા ય દુઃખો સહવા માટે છાતી જોઈએ એ બે હોય તો ચાલો"

મેં હસતા હસતા પૂછ્યું "બીજું કાંઈ નથી જોઈતું? સમજણ વિના ચાલશે?"

દીપકભાઈ તુરત જ બોલ્યા "હોય તો સરસ. ન હોય તો અટકવાની જરૂર નથી એ તો આવી જશે"

આ જવાબોએ મને ખેંચી લીધો મેં કહ્યું "દીપકભાઈ, એક દિવસ રોકાઈ ન જાવ? હું જરાક વિચાર કરી લઉં'

દીપકભાઈ મારા સામું જોઈ ઘડીક ચૂપ રહ્યા અને પછી બોલ્યા "ભલે, પણ કાલે સાંજે તમે નહિ આવો તો હું નહિ રોકાઉં" મેં કબૂલ રાખ્યું હિંમતભાઈ તો જોઈ જ રહ્યા એમની જાણમાં આ મારા ગલાંમો વેરા હશે!

હિંમતભાઈએ કહ્યું, મનમોહનભાઈ, હવે તમારા મનમાં

જેટલી શંકાઓ હોય તેટલી આમને પૂછી લેજો. દીપકભાઈ ખરેખર દીપક છે. તમારા દિલમાં અજવાળું કરશે. ફરીથી આવો અવસર નહિ મળે"

મેં કહ્યુ, "હુ એ જ ગોઠવણમાં છું. દીપકભાઇ, અત્યારે તમારે કશું કામ ન હોય તો ચાલોને ફરવા જઇએ"

દીપકભાઇ તૈયાર હતા. આ દસ પંદર મિનિટની ઓળખાણે મારુ દિલ જીતી લીધુ. મેં જોયુ કે દીપકભાઇને પણ મારા તરફ મમતા ઉપજી હતી.

અમે જરા દૂર નીકળ્યા પછી વાત શરૂ કરી, મેં ટૂંકમાં મારુ છેલ્લુ કામ અને એની મુસ્કેલીઓ જણાવી. સાથે એ પણ જણાવ્યુ કે 'એ કામમા મને ખૂબ રસ આવે છે, એનો ચોકખો લાભ પણ હું જોઉં છું. પણ આમ હોવા છતાં યે મારે લડતમાં આવવુ જોઇએ એમ તમને લાગે છે? લાગતુ હોય તો શા માટે એ મને સમજાવો. મારે ગળે ઉતરે તો હું બળતી આગમાં ઝંપલાવવા પણ તૈયાર છુ.'

દીપકભાઇ બોલ્યા, "તમે જે કામ કરો છો એવું જ કામ હું કરતો હતો. ઘણાય કરતા હતા. પણ હવે તો લડાઇ સળગી એટલે આપણુ કામ મૂકી આપણે ત્યાં પહોંચવું જોઇએ. કારણકે આ સ્વરાજ્ય મેળવવાની લડત છે. અને આપણી આજુબાજુ જે દુખ છે તેનો પૂરો નિકાલ સ્વરાજ્ય વિના આવવાનો જ નથી. એવો અનુભવ લગભગ બધા કામ કરનારાઓને થયો છે. તમે પણ કામ કરતા જોયુ હશે કે સ્વરાજ્ય વિના લોકોના દુઃખોનો અંત ન આવે કાઇ કર્યા વિના એને સમજ નહિ પડે. આપણું કામ એના દિલમા અસતોષ પ્રગટાવવાનું છે."

મેં કહ્યું 'સ્વરાજમાં શું આવે એ મને નથી સમજાતું, પણ આગલા કામના અનુભવ ઉપરથી હું એટલું તો કહી શકું કે આ બધું થાગડથીગડ છે. લોકો ઉપર કરજના ઝાડ ઉગ્યાં છે. બાર મહિના કાળી મહેનત કરે તોયે પેટ ભરવા જેટલાં દાણા પામતા નથી. આમાં ખિચારાને એવી સુધારવાની શાની ટેવ પડે? હું એમના છોકરાઓને ભણાવવા જાઉં છું તો યે લોકો કચવાય છે. ઢોર નિરાંતે જાય કે રમવા જાય એથી કંઈ ખેતરમાં પાક વધે કે ખેતરનું કામ એમ ને એમ થઈ જાય? નાનપણથી રિવાજો દૂર કરવાની તો હિંમત જ નથી. કોઈ વાત કરીએ એટલી વાર 'હા હા' કરે પણ કરવાનું તો જે કરતા હતા એ જ.'

દીપભાઈએ કહ્યું "સાચું છે. તમામ કાર્યકર્તાઓનો આવો જ અનુભવ હશે. હિંદુસ્તાનની ધરતી તો આ ખેડૂતોથી જ ભરાયેલી છે. આપણા જેવા તો કેટલા હોય? એટલે આપણું કામ એ છે કે આ ખેડૂતોને એમના દુઃખનો નિકાલ સ્વરાજમાં છે તે સમજાવીએ અને સ્વરાજ સ્થાપવાના અનેકવિધ ઉપાયો બતાવીએ. આ બધું આપણે કરવા જઈએ તો સરકાર સાંખી શકે નહિ, આપણને લોકો વચ્ચે રહેવા દે તો અન્યાયનો અંત આવે. એટલે આપણને જેલમાં પૂરશે અથવા અનેક પ્રકારનો ત્રાસ આપી થકવવા પ્રયત્ન કરશે. આ બધા જુલમો સામે આપણે ટકી રહેશું તો જરૂર આ ખેડૂતો જાગવાના છે, આપણી સમજાવટ અને કેળવણી એમના હૃદયમાં તો તે દિવસે જ વાસ કરશે કે જે દિવસે એ જોશે કે આ વાતો કરનારા નોકરી માગનારા નથી પણ દેખીતા કશા યે સ્વાર્થ વિના આપણા હિત માટે પ્રાણ પાથરનારા છે. જે દિવસે આપણા આપભોગને એ ઓળખશે તે દિવસે એનાથી બેસી નહિ રહેવાય" મેં પૂછ્યું તો પછી આ

વાનું મન નથી માગતો હું પણ હવે માનુ છું કે ચારેબાજુ આટલું દુઃખ વ્યાપેલુ હોય ત્યારે ચાગડથીગડ ન ચાલે, મૂળમા જ કાઇક ફેર કરવો જોઇએ દુઃખોનું મૂળ આપણી પરતત્રતા છે તે દૂર કરવાનો એક જ માર્ગ છે તમે જાઓ તમારો રસ્તો સાચો છે આત્મશાતિ માટે તમે ખૂબ ફાફા માર્યા પણ અતે તમને સંતોષ મળે એવો માર્ગ મળ્યો કે હું પણ ૩૦ની સાલ સુધી ભ્રમમા હતો લડત વખતે જ મારી આખ ઉઘડી કે બીજાને માટે સન્ગ્ર ફૂલ કર્યા વિના આત્મસાધનાની કે ત્યાગ વૈરાગ્યની વાત કરવી એ મિથ્યા છે આત્મસાધકનો પ્રધાન ગુણ તો પ્રેમ અને પ્રેમ એટલે સ્વાર્પણ ગાધીજીએ પોતાના જીવનથી આ મનાવી આપ્યુ છે તમારામા એ મેળવવાની શક્તિ બીજરૂપે પડેલી છે હું તો માયામા લપટાયેલો છુ અહીં બેઠા થશો એટલો કર્મયોગ કરીશ અને સંતોષ મેળવીશ

હિમતભાઇના આશીર્વાદ લઇ અમે મારે ગામ ઉપડયા એક રાતમા દીપકભાઇએ મને પોતાનો મનાવી લીધો હતો હિમતભાઇ અને ગિરના ના પડિતજી મને ખેચી શક્યા હતા એમની આખ અને એમની વાણી મારા હૃદય ઉપર તાજ ભોગવતી પણ દીપકભાઇના પ્રેમે મને એમનો કરી મૂક્યો એ પ્રેમનો ભાર મને ૧૮ દિવસ ન લાગ્યો હું એમનાથી એક દિવસ છૂટાયો નહિ અજાણ્યો નહિ પૂર્વના કોઇ પણ સબધ કરતા આ સ્થિતિમા વધુ ક્વાભાવિકતા અને એટલે જ વધુ માધુર્ય હતુ

ઘેર જઇ મારા માતપિતાને મે દીપકભાઇની ઓળખાણ કરાવી અને હુ એમની સાથે જવા માગુ છુ એમ જણાવ્યુ મારો એ નિશ્ચય છે એમ સ્પષ્ટ કર્યુ માત્ર આશીર્વાદ લેવા આવ્યો છુ આપશો તો હળવે હૈયે જઇશ, ન આપો તો ભારે હૈયે પણ

જઈશ તો ખરો જ. માતાપિતા મારો નિશ્ચય સમજ્યા. તેઓ ગળગળા થયા પણ રજા આપી. કાગળ લખવા અને જેલમાંથી છૂટયા પછી ઘેર આવવાનું કહ્યું. હું જોતો હતો કે મારા માતપિતા કાં તો નવાયુગનું તેજ ઝીલવા લાગ્યા છે અથવા મારા વિયોગથી ટેવાવા લાગ્યા છે, અથવા તો બન્ને વસ્તુની કાંઈક અસર છે.

ભીની આંખે મારી બાએ અમને બનેને કસાર ખવડાવ્યો. અમારા કપાળમાં તિલક કર્યાં. અમે ભક્તિપૂર્વક નમ્યા અને આશીર્વાદ લઈ રાજકોટ પહોંચ્યા. હિંમતભાઈ આ જાણીને ખુશ ખુશ થઈ ગયા. એ તો આ બધામાં ઈશ્વરની કૃપા જ જોતા હતા.

દીપકભાઈ સાથે હું છાવણીમાં આવ્યો અને ત્યારપછી તો તમે બધું જાણો છો."

નિરંજને પૂછ્યુ: "તમને છાવણી પહેલવહેલી કેવી લાગી? એણે કહ્યું. "મારી કલ્પના તો કાંઈક અજબ હતી. સત્યાગ્રહની લડતમાં જાતે જ દુઃખ ખમવાનું અને મરવાનું એટલે મેં તંબુ ડેરાની તો કલ્પના નહોતી કરી, પણ મેં એમ માન્યું હતું કે ત્યાં તો બધાય ધીરગંભીર ભેળા થયા હશે પણ મેં તો ઉલટું જ જોયું. સૈનિકોના તોફાન, ધીગામસ્તી જોઈ મને આશ્ચર્ય થયું કોઈ પોલિસોના માર ખાઈને કે ત્રાસ સહન કરીને આવ્યો હોય તો વળી ઓર તોફાન જાગે. બે ચાર દિવસ આ મસ્તી સાથે મારા મનનો મેળ ન બેઠો, પણ હુ સમજી ગયો કે લોકો જેને દુઃખ અને ત્રાસ માને છે તેને સૈનિકો મોજ માને છે અને એની જ આ મસ્તી છે. દુઃખની વાત છે કે મારામાં હજી લગી એ મસ્તી નથી આવી, પણ મને એ ગમી છે તો કો'ક દિવસ એ આવી જ જશે. બસ હવે કાંઈ રહે છે?"

નિરંજન પાછળ લાગ્યો હતો. "છાવણીથી માંડીને આજ

સુધી તમે માર ખાધો અને જેલમાં આવ્યા વગેરે અમે જાણીએ છીએ પણ તમારા ભાવી જીવન વિષે તમે શા વિચારો કર્યા છે તે વાંધો ન હોય તો જણાવો"

"ટાવગીમાંથી અને જેલમાંથી મેં ઘણું મેળવ્યું છે, આખી ઉંમરમાં નહોતું જાણ્યું તેનું છેલ્લાં બે વર્ષમાં જાણ્યું, એનો ઇતિહાસ કયાં આપના બેસું! હું અહીં આવીને થોડું અંગ્રેજી, ઉર્દૂ કે સંસ્કૃત શીખ્યો હોઉં તેની નજીવી કિંમત છે, પણ હું મારા જીવનનો માર્ગ નક્કી કરી શક્યો છું મારા મનમાં આજે શાંતિ છે એમ ન માનશો, પણ એટલું તો ચોક્કસ થઈ જ ગયું છે કે પરમશાંતિનો આ જ માર્ગ છે મારું ચાલશે તો આ માર્ગ હું કદી નહિ છોડું આજે તો હું સમજું છું કે લડાઈ અથવા રચનાત્મક કામ હું મરીશ ત્યાં સુધી ચાલશે હું મારું આખું જીવન એમાં જ હોમી દેવા માગું છું મારું વાચન-વિચાર કે ચિંતન એ કામને કેમ વધુ ને વધુ લાયક થાઉં એ માટે છે, જાત વધુ ચોક્ખુ કરું, ગાંધીજીના માર્ગમાં મને અપાર વિશ્વાસ છે મારા જીવનની શુદ્ધિ કહો, દેશની સ્વતંત્રતા કહો કે જગતની શાંતિ કહો બધું એ માર્ગે જ થવાનું છે એમ મને લાગી ગયું છે તમે એમ ન માનજો કે જીવનનો ઉદ્‌ભવ, એનો હેતુ અને અંતે એની સ્થિતિ મને સમજાઈ ગયાં છે એ તો હજુએ નથી સમજતો, પણ હું એટલું સમજતો છું કે હું છું છું એ સાચી વાત છે, મરવાનો છું એ પણ સાચી વાત છે મારે આપઘાત કરવો નથી એટલે જેટલાં વર્ષો જીવવાનો હોઉં તેટલાં વર્ષોનો સદુપયોગ કરવા માગું છું અને જીવતાં જીવનમાં જ શાંતિ મેળવવા માગું છું મારા અલ્પ અનુભવમાં મેં એટલું જોયું છે કે સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલા સંકટોમાં કાંઈ અજબ મીઠાશ રહેલી છે એ મીઠાશ ભોગવવા

જ ઉપલા સવાલોના જવાબ હું કો'ક દિવસ મેળવી શકીશ એવો મને વિશ્વાસ છે.

મિત્રો, ધાર્યા કરતાં મેં લાંબુ કહી નાખ્યુ છે, પણ આથી ટૂંકું થઇ શકે એમ નહોતું, લગ્નની વાત અંગત ગણાય પણ એ પ્રસંગ ન આવ્યો હોત તો હું ગિરનાર ન ભાગત અને તો પછી અહીં આવત કે કેમ એ પણ શંકા જ. એટલે મે એની ચર્ચા કરી છે. હવે તો તમારા બધાય પાસેથી એટલી આશા રાખું કે હું ખોટે માર્ગે જાઉં તે દિવસે તમે મને ચેતવજો—ન ચેતુ તો ખેંચીને સાચે માર્ગે લાવજો."

વ્રજમોહનની કથા પૂરી થયા પછી થોડીક પળો ગંભીર શાંતિ છવાઇ ગઇ.

૧

જયંતની ઉમર માત્ર વીસ વરસની હતી. મૂછનો દોરો હજુ ફુટ્યો નહોતો. મો ઉપર ભરપૂર નિખાલસતા અને આંખમાં જીજ્ઞાસા તત્ત્વની હતી. દુશ્મનને પણ વહાલ ઉપજે એવો સુંદર ચહેરો હતો. નમીને માથડે ચડ્યો હોય તો ગોની ઉંડે એનું ધારીનું શરીર હતું. વ્યાખ્યાનોને પ્રશ્ન કરે એવો પ્રશ્ન અગમ્ય તર્ક વગર હતો. એની બલિદાનશક્તિ અને બળતામાં ઝંપલાવવાની મની મોને આપના હતા. જયંત માનો વહાલો હતો. સૌ કોઈ એના ઉપર મુગ્ધ હતા.

એ બહુ ઓછુ જ બોલતો. મિત્રમંડળમાં વાતોનો રસ જામ્યો હોય ત્યારે એ મૂંગો મની મોને જોયા કરતો અને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યા કરતે. એનું મૌન ઘણાને ભ્રમમાં નાખતું. કેટલાક એને બાળક જેવો નિર્દોષ અને સાથે જ ઓછી બુદ્ધિનો સમજી બેસતા. જયંત એકલો બેઠો હોય ત્યારે એની નજર કાં તો ઝાડની ટોચ ઉપર હોય અથવા જેલની દીવાલની પેલેપાર દેખાતા નીરંગી આકાશ ઉપર હોય. એની મુખરેખાઓ ભાગ્યે જ કળાતી. એ ક્યારે રોષમાં હોય છે ને ક્યારે પ્રસન્ન હોય તે કળી શકાય એમ નહોતું. મુખ ઉપર સૌમ્ય તેજ અને આછી પ્રસન્નતા હમેશા લાગતા.

જયંતે બોલવાનું શરૂ કરતા પહેલા જ કહી દીધું કે 'મારા બોલવામાં કંઈ અસ્પષ્ટ રહે તો પૂછી લેજો. મને મરાઠીમાં બોલવાની

ટેવ નથી' અમે બધા પણ એમ જ માનતા હતા કે ઓછા બોલો જયંત પાંચ દસ મિનિટમાં એનાં કુમારજીવનની કથા પૂરી કરશે. પણ અમારી ધારણા ખોટી પાડતો હોય એમ ધીર બની એણે પોતાની વાત શરૂ કરી.

"આજે મને વીસમું વર્ષ ચાલે છે. બે મહિના પછી પૂરું થશે. હુ મને નાનો નથી લાગતો, પણ અહી રહ્યો રહ્યો દરરોજ સાંભળુ છુ કે 'તુ હજી નાનો છે, તને દુનિયાનો અનુભવ નથી. જીવન ભાવના જેવું ઉજ્જવલ કે આલ્હાદક નથી. જીવન જીવવું એ તો લોઢાના ચણા ચાવવા જેવું કપરુ કામ છે.' મને આમ શા માટે કહેવામા આવે છે તે હજી હુ સમજ્યો નથી. જ્યારે ને ત્યારે એક યા બીજા રૂપમા હુ આવા જ શબ્દો સાભળ્યા કરું છું. મને તો એમ થાય છે કે એક વખત એ લોઢાના ચણા મારા દાંત નીચે આવે તો ખબર પડે કે હું એનો ભુક્કો કરી શકું છું કે નહિ! બીજી વાત કહુ: હુ લડતમા નહોતો આવ્યો ત્યારે એવુ સાભળતો કે 'ભાઇ, એમા તો વજ્જરની છાતી જોઇએ. ત્યાં છાણમાં પાકુ નથી મારવાની. ભલભલાના પાણી મપાઇ ગયાં છે.' હુ ચાર વરસ થયા મનમા ને મનમા પ્રશ્ન પૂછું છું કે મારા પાણીનુ માપ કેટલુ આવ્યુ? નથી મનમાથી જવાબ મળ્યો, નથી બહારથી કોઇએ આપ્યો. પણ એવી વાત તો આવ્યા જ કરે છે. એક દિવસ મને કોઇએ પૂછ્યુઃ 'પરણ્યા છો?' મેં ના પાડી. તુરત ફરીથી પૂછ્યુઃ 'પરણવાના છો?' મેં ફરીને ના પાડી. પેલા શબ્દો તરત જ નવું રૂપ લઇ ને આવ્યાઃ 'રહેવા દેજો, એ તો ખાંડાની ધાર છે. મોટા મોટા મુનિવરો પણ ચળી ગયા છે.' એક સાવ નજીવી વાત કહુઃ નાસિક જેલમા અમારે ઉપવાસ કરવાના આવ્યા. તુરત જ અમારી આજુબાજુ ભારેખમ મોઢાઓ ફરી

ચાલ્યા 'આ મારીના ખેલ ન હોય આમા તો જ્ઞાનની માફક કમાઈએ ત્યારે મળે' મેં કહ્યુ 'તો મગીને ' જવાબ હાજર જ હતો ? 'એ તો અત્યાર બોનાર છે' મા ાથી ન રહેવાયુ 'તો બીજુ શુ થાય ? તમને વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો હમણા કરી દેખાડુ ' સાભળનાર ભાઈ ને માઠુ લાગી ગયુ એ મો ચડાવીને ચાલ્યા ગયા

મારા જીવનમા મને આ શબ્દોનો સખત અણગમો રહ્યો છે બધા અનુભવીઓ અને ડાહ્યા પુરુષો પોતાનુ ડહાપણ પોતા પાસે જ રાખતા હોય તો કેવુ સારુ ! અમને જ્યારે મારનારને ના માટે રોકતા હશે ? હુ તો જ્યા જાઉ છુ ત્યા મને ઉપદેશ દેવા જ મડી પડે છે ! હુ ઓછુ બોલુ છુ એટલે અજ્ઞાન પણ હોઈશ વાત કર્યા વિના વાત સાભળુ છુ એટલે મૂર્ખ પણ હોઈશ એમ માની લેવાની શી જરૂર ? મને કોઈએ ભમાવી દીધો હશે ઉશ્કેરીને સરજમા ચડાવી દીધો હશે, એવા બધા અનુમાનો શા માટે કરવા ? મારામા વધુ નહિ તો મારી જાતને સભાળવા જેટલી અને ઉપયોગ કરવા જેટલી બુદ્ધિશક્તિ હશે એમ નહિ માનતા હોય ! ઉપદેશ આપનાર બધા એમ તો કહે જ છે કે જુવાનીમા અમે પણ આવા જ હતા કોઈની વાત ધ્યાનમા પણ ન લેતા હતા ? ખાઈ ખાઈને હવે સમજ્યા છીએ મારા મનમા થાય છે 'તો અમને શા માટે રોકો છો ? ઠોકર ખાવા દો અમે અમારી મેળે સમજી જશુ તમારા અનુભવ અમને શા કામના ? અને તમે ઠોકરો ખાધી એટલે અમારે પણ ખાવી જ પડશે એમ પણ શા માટે માની લેવુ ? અમે આખ ઉઘાડી રાખીને ચાલીએ છીએ વિચારી શકાય એવુ વિચારીને અપનાવીએ છીએ એમ ક્યારે ભૂલ થતી હશે તો એની શિક્ષા ખમવા તૈયાર છીએ.

કાયરની પેઠે ભૂલ થવાની બીકે બેસી રહેવાનું કે ડાહ્યા બની જવાનું અમને કબૂલ નથી.'

—પણ આ તો હું આડી વાતે ઉતરી ગયો. મારે મારી જીવનકથા અહીં કહેવાની છે તે હવે કહી દઉં. મને થાય છે કે હું અહીં—જેલમાં—લડતમાં શા માટે આવ્યો છું? બે ચાર જવાબો તો તુરત મોએ ચડી આવે છે; 'સ્વરાજ લેવા,' 'ગુલામીમાંથી મુક્ત થવા,' 'ગરીબોનું રાજ સ્થાપવા.' પણ મને આ જવાબથી સંતોષ નથી થતો. મારા મનમાં ઊંડે ઊંડે એક જવાબ પડ્યો છે તે આગળ આવવા મહેનત કરે છે. 'અહીં ખૂબ રસ આવે છે, મઝા પડે છે' તમે માનશો? મને કોઈ મારતું હોય છે કે દુઃખ દેતું હોય છે ત્યારે મારા અંતરમાં રસની છોળો ઉડે છે. મને તો સમજાતું જ નથી કે જોનારાં બધાં કેમ ધ્રૂજે છે! પેલું ભજન ગવાય છે એવું હશે!

'માંહી પડ્યા તે મહાસુખ માણે, દેખનારા દાઝે જો ને!'

આ ભજન મને બહુ ગમે છે. હું છાવણીમાં આવ્યો તે દિવસે સાંજે આ ભજન ગવાયું હતું અને બીજે દિવસે સવારે, જ્યારે અમારે દરીઆની ખાડીમાંથી મીઠું લેવાં ઉપડવાનું હતું ત્યારે એક ભાઈએ બુલંદ સ્વરે ગાયું હતું 'રે શીર સાટે તે નટવરને વરીએ.' બંને ભજનોએ મારા ઉપર ઊંડી અસર કરી હતી. એ ભાવનામાં મને તરબોળ બનાવ્યો હતો. આવાં જ ભજનો મને ગમે છે. આપણી અહીંની પ્રાર્થનામાં 'હું પ્રસિદ્ધ પાતકી......' 'અને લજ્જા મોરી રાખો......' વગેરે ગવાય છે તે મને જરા યે નથી ગમતું. આપણે તે શું સાવ નમાલા છીએ કે રોદડા જ રડ્યા કરીએ! મને તો થાય છે કે જેમ નમાલા લોકોનું સરકાર ન સાંભળે તેમ ભગવાન પણ ન સાંભળે.

હુ વાત કાનો કાતો આડો ઉતરી જાઉ છુ, તમે માન્યુ હશે કે હુ બોલી જ નહિ શકુ, ખરું? હું ઓછાબોલો છુ એ વાત સાચી પણ એનો અથ એમ નથી કે મને બોલતા આવડતુ નથી લડનમા આવ્યા પહેલા આપણા એક વિચારકના મોએથી મે સાભળ્યુ હતું કે 'ઇન્દ્રિયોની પેઠે શબ્દો પણ અતિ વપરાશથી નિર્બળ બની જાય છે' મને આ વાક્ય હાડોહાડ લાગી ગયુ અને ત્યા થી મે મારી જીભ ઉપર લગામ ચડાવી

હવે મા ી વાત શરૂ કરુ આઠ વર્ષનો થયો ત્યા સુધીનુ ખાસ સાભરતુ નથી મારી મા કહેતી કે હુ માદો જ બહુ હતો મારુ આ શરીર જોઈને તમે નહિ માનો, પણ હું સાત મુ દાન ઘનો. મો Cપગથી માખી ઉડાડવાની પણ મારામા હોસ નહોતી. એમાથી હુ કેમ ઉગરી ગયો તે વિસ્મારથી તમને કહેવાનો છુ મારી વાતમા રસવાનું તો આવશે જ નહિ એવી આશા રાખીને ગે ા હશો તો તમે નિરાશ થશો

હુ નવ કે દસ વરસનો થયો ત્યારે અમારી પાડોશમાં એક વૈષ્ણવ કુટુબ રહેવા આવ્યુ એના ઘરમા એક બહેન બહુ જ ધાર્મિક વૃત્તિના હતા ત્યા દરરોજ રામાયણ, મહાભારત અને ભાગવત વચાતુ હતું. ધીમે ધીમે હુ ત્યા સાભળવા જવા લાગ્યો શરૂ શરૂમા તો મને માત્ર પ્રસાદીનુ જ આકર્ષણ હતુ પણ દિવસો જતા મને એ કથાઓના રસ આવવા લાગ્યો મોટા રાક્ષસોની પરાક્રમો અને જગનોની વાતો મને પ્રિય થવા લાગી લડાઈના સનુ તો પૂછવુ જ શુ? પણ હું સાત દુબળો હતો મારુ દુબળાપણ પહેરવેતુ મને ત્યારે સાલવા લાગ્યુ

આગ માતાપિતા મા ા ઉપર અગાધ પ્રેમ રાખતા આજે

પણ રાખે છે એમના જીવની પેઠે મને જાળવતા. મારા માટે પોતાનુ સર્વસ્વ આપવાની એમની તૈયારી હતી. મારુ શરીર સારૂ કરવા એમનાથી બને તેટલી તેઓ મહેનત કરતા. તેઓ બહુ ભણ્યા નહોતા એટલે 'વિકાસ' અને 'સંસ્કારિતા'માં નહોતા સમજતા, પણ જેટલુ સમજતા તેટલુ મને અચૂક આપતા. એમનાં જીવનની મુરાદ હતી કે 'હુ કોઈનો ઓશિયાળો ન રહુ, આ દુનિયાના વ્યવહારમાં કોઈથી પાછળ ન રહુ. પ્રમાણિક જીવન જીવી મારી જાતની અને કુટુબની પ્રતિષ્ઠામા વધારો કરું' તેઓ પોતે સાચા, પ્રમાણિક અને ધાર્મિક હતા, આજે પણ છે. અમારા સગાંવહાલાં-ઓમાં એમના સાચની પ્રતિષ્ઠા છે.

બારમે વરસે હુ પોતે જ રામાયણ, મહાભારત ને ભાગવત વાચવા લાગ્યો. મારું શરીર ઠીક થતું જતુ હતું અને વધુ ઠીક કરવાની મારી ઇચ્છા હતી, બાપાના પ્રયત્નો હતા. આ ધર્મપુસ્તકોએ મારા ઉપર કેવા સસ્કાર પાડ્યા તે પણ કહુ. મને સૌ કરતાં હનુમાન ઉપર વધુ પ્રીતિ થઈ. એનો હુ ભક્ત બની ગયો ભીમની વાતમા મને રસ પડતો પણ મને એ સાવ ભૂત જેવો જ લાગતો હતો. રામચદ્રજી મને દૂરેલ લાગતા, શ્રીકૃષ્ણની બંસી ને તોફાન મને ગમ્યાં. ન ગમી એક એમની ગોપીકા મંડળી કોણ જાણે શા માટે પણ શ્રીકૃષ્ણની એ 'લીલા'એ મને આકર્ષ્યો જ નહિ. કદાચ અતરમા વસી ગયેલો હનુમાન એનો વિરોધ કરતો હોય!

જ્યાંસુધી પેલાં ધાર્મિક બહેનની પાડોશમા રહેવાનુ બન્યુ ત્યા સુધી આ સંસ્કારો રહ્યા. હુ ચૌદ વર્ષનો સમજણો છોકરો થયો ત્યા સુધી મારા હૃદયદેવ એકલા હનુમાન જ હતા પણ એવામા અમે ઘર બદલ્યુ. નવા ઘરનો પાડોશ સારો નહતો ખરાબ છોકરાઓની સંગતમા હુ ફસાયો. હનુમાન પાસેથી ગબડતો ગબડતો 'બધા લખણે

પૂરો' બની ગયો હતો, બીડી ને સિગારેટ મને પ્રિય થવા લાગ્યાં. નવા ભાઇબંધોની સોબતને લીધે મને કેટલી ટેવો પણ શીખવી. આ બધાં તો એ વ્યસનો અને કુટેવોમાં મને આનંદની અવધિ જણાઇ, પણ ધીમે ધીમે શરીર ઘસાવા લાગ્યું. પિતાએ મને પારખી લીધો હશે એમ માનું છું, કારણ કે તેઓ મને ઝીણું ઝીણું પૂછ્યા કરતા અને ચિંતા પ્રગટ કરતા. એમને મારા ઉપર અપાર હેત હતું એટલે મારા ઉપર રોષ તો ન કરતા પણ ક્યારેક ઉંચે સાદે મને શીખામણ આપતા.

૨

એક વર્ષ આમ વીતી ગયું. મારા પિતાએ કંઇક બહાનું કાઢીને ત્યાંથી ઘર બદલાવ્યું. મને એ ન ગમ્યું પણ એમાં મારું ચાલ્યું નહિ. નવા ઘરમાં આવતાંની સાથે જ એક પ્રસંગ બન્યો અને મારી પાયમાલી અટકી ગઇ. નવા ઘરની પાછળ એક મેદાન હતું. ત્યાં એક સમારંભ ચાલતો હતો. કુતૂહલથી પ્રેરાઇ હું જોવા માટે ગયો. એક મોટો મંડપ રચેલો હતો. પ્રવેશ દ્વાર ઉપર મોટા અક્ષરે લખેલું હતું 'શ્રી બજરંગ શક્તિ આશ્રમ.' હું સમજ્યો કે આશ્રમની સ્થાપના થઇ રહી છે. સભાના પ્રમુખપદે મહારાષ્ટ્રી ભાઇસાહેબ હતા. એમનો જ ઉત્સવ હતો. મારી ઉંમરના છોકરાઓને વ્યાયામના અદ્‌ભુત પ્રયોગો કરતા જોઇ હું દીંગ થઇ ગયો. બીજે જ દિવસે મેં એ તરફ પગલાં ભર્યાં, આજે નિયમ તો ચરમાયો પણ મારી શરમ ભાંગનાર અને મારા જેવા અનેક કુમારોની હામ બાંધી એમની જીવનનૌકાને હંકારનાર વડીલ વ્યાયામ શિક્ષક મને મળી ગયા. એમણે મને તારી લીધો.

તેઓ અનુભવી હતા. મારી આંખ ઉપરથી મારી ટેવો, કુટેવો એમણે પારખી લીધી એમના પ્રેમને વશ થઇ મેં શરમ, દુઃખ અને સંકોચની સાથે મારુ હૃદય ઉઘાડયુ. એમણે મારો વાસો થાબડયો અને કહ્યુ : 'હુ તો તારાથી યે ખરાબ હતો, તુ કસરત કરીશ એટલે બધું આપોઆપ સુધરી જશે.' અને બન્યુ પણ એમ જ. કોઇની સલાહ, સૂચના કે પ્રેરણા વિના, મારાં વ્યસનો અને કુટેવો છૂટી ગયા. મને શરીર ઉપર એટલો અનુરાગ પેદા થયો કે શરીર બગડે એવું મારાથી કશું થતુ જ નહિ પ્રથમ છ મહિના સુધી શરીરમા ખાસ ફેર ન જણાયો પણ પછી મારુ શરીર વળવા લાગ્યુ બીજા એક વર્ષમા તો હુ અલમસ્ત બની ગયો. અમસ્થો અમસ્થો દીવાલ સાથે અથડાયા કરુ એવો થઇ ગયો.

આ એક વર્ષમા કેવળ શારીરિક સંપત્તિ જ મેળવી એમ નહિ, પણ અત્યારે માગમાં જે અગ્નિ છે તેની ચીનગારી તો ત્યાં જ મૂકાઇ છે અમારા વ્યાયામ શિક્ષક કેવળ માસના લોચા વધારનાર જ નહોતા. તેઓ શિવાજીના વારસ હતા અને સમર્થ રામદાસ અને બજરંગ બલીના ઉપાસક હતા. અમારા કાનમાં તેઓ દરરોજ વીરમંત્રો ફૂકતા. જ્યારે તેઓ શિવાજી, રામદાસ કે હનુમાનજીની વાત કરતા ત્યારે અમે પચાસ કુમારો એક ચિત્તે સાંભળી રહેતા અને એમના જેવા થવાના અભિલાષ સેવતા. અમારા અંગે અંગમા રાષ્ટ્રિયતાનુ ચેતન વ્યાપી જતુ. 'નિર્બળોની રક્ષા કરો' એ ભાવના મગજમા ઘૂમવા લાગતી.

હુ કયા ભણતો હતો, શું ભણતો હતો એ સબંધી તો કંઇ કહેવા જેવું જ નથી ત્યાંથી કશુ શિખ્યો જ નથી. મને એ સ્થળમાં કોઇ દિવસ આનંદ આવ્યો જ નથી. ત્યાંના કલાકો મારે માટે શિક્ષારૂપ હતા. ત્યાના કોઇ શિક્ષક તરફ મને આકર્ષણ નહોતુ,

આજે પણ નથી સાચુ ગિજા નને અખાડામા મળ્યુ સાચા ગિજાગુરુ પણ ત્યા જ સાપ યા

. લડતમા આવ્યો ત્યા સુધી નિયમિત અખાડામા જતો વ્યાયામ શિક્ષકને મારા ઉપર ખૂબ પ્રેમ હતો તેઓ મને હનુમાન જેવો થવા માટે કહેતા અને હનુમાનની સેવા અને ભક્તિ પ્રાપ્ત કરી ભારત માતાને પરદેશીઓના હાથમાથી છોડાવવાનુ સમજાવતા એ ઉમરમાં મને એમ જ થતુ કે આખા દેશમા ઠેર ઠેર શક્તિ આશ્રમો સ્થાપવા જોઈએ અને દેશના આશાદીપક જેવા કુમારોને આજના ઝેરી વાતાવરણમાથી બચાવી લેવા જોઈએ ત્યારે હુ આટલુ જ સમજતો નહિ, તેમ બીજા અખાડાઓ કે અખાડા શિક્ષકોને મે જોયેલા પણ નહિ આજે તો દુ ખ રીને જાણુ છુ કે પહેલવાનોનો મોટો ભાગ દેશના મોઘા ઘી, દૂધ અને માવમલીદા ઉડાવી દેવાને ભાર રૂપ થઈ રહ્યો છે પોતાનુ શરીર સુખી અને તન્દુરસ્ત રહે એ સિવાય એમને બીજી એકેય ભાવના નથી પરન્તુ આવુ જાણ્યા પછી પણ જુવાન પ્રજાને ઘડવા માટેનુ સ્થાન તો અને વ્યાયામમદિર જ લાગે છે એના તરફનુ મારુ આ ખેચાણ ઓછુ નથી થતુ ઉગતી પ્રજાને કેળવવાના અનેક સાધનોમા અખાડો મને સર્વોત્તમ લાગે છે શ ત એટલી જ ત્યા બજરગ બલીની શક્તિની સાથે ભક્તિની પણ ઉપાસના થવી જોઈએ

અખાડાએ મારુ જીવન બદલી નાખ્યુ નણ વર્ષ પહેલા વાચેલા રામાયણ અને મહાભારતની વી કથાઓ જીવનમા ઉતારવાનુ જોશ આવવા લાગ્યુ આ જીવનમા પરણવુ તો નહિ જ એમ મે નક્કી રી દીધુ

મને સોળ વર્ષ પૂરા થવા આવ્યા હતા ત્યારે મારુ બદન ફાટ ફાટ થતુ હતુ જુવાની ઉછાળા મારતી હતી વ્યાયામ શિક્ષકના

પ્રતાપે સમજણ આવી હતી એટલે એ જુવાનીનો દુરુપયોગ નહોતો થતો. 'નબળાઓનુ રક્ષણ' એ ભાવના જોર કરતી જતી હતી. એ દિવસોમા કોઇ નબળા વિદ્યાર્થીને નિશાળમા કે બહાર કોઇ હરામખોર છોકરો સતાવતો હોય તો હું જાનના જોખમે એમાં પડતો અને હરામખોરના હાડકા ખોખરા કરતો. મેં એવા કેટલાય છોકરાઓને ટીપ્યા છે. આવી લડાઇઓમા હું પણ ક્યારેક માર ખાતો, પરતુ એવું ઓછુ બનતુ કારણ કે કુસ્તી, લાઠી અને મારી વજ્રમૂઠી વખણાતાં.

એક દિવસ વ્યાયામશિક્ષકે મને નેપાળીવીર ખડ્‌ગબહાદુરની વાત કહી. મારા રોમેરોમ ચેતન સ્ફુરવા લાગ્યુ. હુ પણ મારી કોઇ બહેનની ઇજ્જત બચાવવા જેલમા જઇ શકું, જરૂર પડે તો મરી શકું એવી એવી ઇચ્છાઓ થવા લાગી. એક દિવસ એમણે જતીનની વાત કરી. મારા મનમા કણીએ કણીએ મરવાના અભિલષો ઉછળવા લાગ્યા. હુ હોમાઇ જવાનો પ્રસંગ જ શોધવા લાગ્યો.

ઉપરાત, એ દિવસોમા હુ 'કુમાર' વાંચતો. એમાં વિજ્ઞાનવીરોની, સમુદ્રની સફરો ખેડનારાઓની, આભમાં હવાઇ જહાજ ઉડાડનારાઓની અને હિમાલયના શિખરો ઘૂમનારાઓની વાતો આવતી. આ વાચતા હુ એટલો તલ્લીન થઇ જતો કે જાણે જાતે જ અનુભવ લેતો હોઉં.

આ દિવસોમા જ અમારા વ્યાયામશિક્ષકે મારા પાસે ક્રાંતિકારી સાહિત્ય મૂક્યુ. એ ખુદીરામ બોઝ, ચંદ્રશેખર આઝાદ અને રામપ્રસાદ બીસ્મલ મારા આદર્શો બની ગયા. 'આપણે ગુલામ છીએ' એ વિચારથી હુ સળગી ઉઠ્યો. મારા શિક્ષક હંમેશા આ અગ્નિમા ઘી હોમવા લાગ્યા. દેશ પરદેશના જુવાનોની વાતો કરી મને મસ્ત બનાવવા લાગ્યા. એમણે કોઇ દિવસ મારા પાસે દલીલો

કે આંકડાઓ નહોતા મૂકતા મા. એક જ ધ્વનિ હું સાભળતા કરતો કે 'આપણે ગુલામ છીએ, આખી ધરતીના પટ ઉપર આપણા જેવી નિર્માલ્ય પ્રજા એકે ય નથી' મારા શિક્ષક જ્યારે બોલતા કે આપણને ધનધાન્ય આપનારી ભારતમાતા આજે પરદેશીઓને હાથ પડી છે ભિખારી ત્રીસ કરોડ સતાનોની માતા હોવા છતા એક લાખ માણસથી પીડાય છે એનો પોકાર કોઇ સાભળતુ નથી, પોતાના વીર પુત્રોને યાદ કરી કરી એ ચોધાર આંસુએ રડે છે આજે માતાના આનુ ઘા એક ટીપા ઉપર લોહીની નીક વહેવડાવનાર પરતો અને ખીણોમા આથડનાર એ પ્રતાપ અને શિવાજી ક્યા છે? આજે ભીષ્મ અને અર્જુન, રામ અને કૃષ્ણની પ્રજા નામર્દ બની છે માતાનો પોકાર કોઇ સાભળતુ નથી જયત! તારા જેવા કુમારો ઉપર અત્યારે માતાની આશામીટ મડાયલી છે પરદેશીઓના પજામાથી માતાને છોડાવો અને મુક્ત કરો ફરીને એને એના તેજોમય સિંહાસન ઉપર બેસાડો એના તીરે આખુ જગત અજાઇ જાય એવો રાજમુગટ મેલો

આ શબ્દો મારો પ્રાણ જાગત રી મારા દેશને પીડનારાઓ તરફ રોષની જ્વાળાઓ પ્રગટાવતા મ્મ મારુ કે મરુ એ એક જ ધૂન ત્યારે મગજમા લાગી રહેતી

૩

'પૂણ એક દિવસે એક મ્રણ ઘરના બની ગઇ એ દિવસથી મારી લાકીનુ જોર ધીમુ પડી ગયુ એક ક્ષણનો પણ વિચાર કર્યા વિના હુ ઘા કરી શક્તો તે હવે અવડાવા લાગ્યો ઘણીવાર હુ મારા ભાઇબધો સાથે રાત્રે ફરવા નીકળતો ત્યારે ફરસાના લાકી તો સાથે હોય જ એક રાત્રે લગભગ અગિયાર વાગે અમે ફરીને

પાછા આવતા હતા ત્યારે એક દારૂડીઓ મળ્યો. લથડીઆં ખાતો, ગાળો બોલતો રસ્તા વચ્ચે એ ચાલ્યો આવતો હતો. આજ પહેલાં મેં ઘણા દારૂડીઆને ખોખરા કર્યા હતા. હું એમ જ માનતો કે દારૂ પીવો એ દુષ્ટતા છે. દારૂ પીનાર સારો માણસ હોઇ શકે જ નહિ અને એવા માણસોની સામે થવું એ મારો સ્વભાવ જ થઇ ગયો હતો. દારૂડીઆમાં જોર નથી હોતુ અને એક વાર એને નીચે પટકી દીધા પછી એ ઉભો ન થઇ શકે તે અમે જાણતા હતા. અમે જાણી જોઇને પેલા દારૂડીઆની સામે ચાલ્યા. એ લથડીઆ ખાતો જરા પડખે નીકળી ગયો. મારાથી ન રહેવાયુ એટલે હું પોતે જ આડો જઇ એની સાથે અથડાયો અને મે જ બૂમ પાડીઃ 'બદમાશ દેખતે નહિ હો!' આ બૂમની સાથે જ મેં એના ગાલ ઉપર એક તમાચો ચોડી દીધો. મારો હાથ લોખંડી હતો. ગાલ ઉપર તમાચો પડતાં જ એ ધબ દઇને નીચે પટકાઇ પડયો. એના દાંતમાંથી લોહી નીકળવા લાગ્યુ. મે અને મારા ભાઇબંધોએ એની કમ્મર ઉપર એક એક લાત લગાવી, પણ એટલેથી અમને સંતોષ ન થયો. અમે એને મરેલા ઢોરને ખેંચીએ એમ પગેથી પકડીને ઢસડયો અને ઢસડતા ઢસડતા બાજુની શેરીમાં લઇ ગયા. એનાં કપડાં તો ફાટેલાં હતાં જ પણ ચામડી સાજી હતી તે ચીરાઇ અને બીજા એક બે ઠેકાણેથી લોહી નીકળવા લાગ્યુ.

અમે આ ધર્મકૃત્ય કરી મનમાં સંતોષ પામતાં એ શેરીમાંથી બહાર નીકળ્યા ત્યાં એક બાઇ સામે મળી. એની સાથે બારેક વરસનો છોકરો હતો. બાઇએ અમને જોતા જ પૂછ્યુઃ 'ભાઇ, આટલામાં કોઇ દારૂડીઓ જોયો?' મે તુરત જ પૂછ્યું. 'કેમ, તમારું કંઇ લઇ ગયો છે? તમારી કંઇ મશ્કરી કરી ગયો છે?' મારા હાથમાં ચળ ઉપડવા લાગી. બાઇએ નિસાસો નાખીને કહ્યુંઃ 'તમે

જોયો દારૂ તો પીશો ને કે કયાં છે? મારા મનનો ભાવ બદલાવા લાગ્યો મે પૂછ્યુ 'તમારા કઈ સીમા થાય છે?' બાઈએ કપાળ કૂટીને કહ્યુ 'જોયો હોય તો ઝટ જવાબ આપો ને શું કામ ટગવો છો? ઇ મારો ધણી હશે!' આ સાંભળતા જ મે ધ્રુજારી અનુભવી જીવનમાં એ પહેલો જ પ્રસંગ!

અમે એને દારૂડીઓ બતાવ્યો અંધારામાં પણ એ એના ધણીને ઓળખી ગઈ નિસાસા નાખતી, ક્રોધ અને દુઃખથી બબડતી એ એને ઉઠાડવા લાગી પણ એ ઉભો ન થયો શબ્દો બોલી 'કોઈએ માર્યો લાગે છે' આમ બોલતાં જ એનો હાથ લોહીવાળો થયો એનાથી ચીસ પડાઈ ગઈ 'અરરર! નખ્ખોદ જાજો મારનારનુ' બાઈ વધુ ન બોલી શકી એ પણ નીચે બેસી ગઈ અને દારૂડીઆનુ આખુ શરીર જોવા લાગી એના મોમાથી એક પછી એક ગાળો ને શાપ છૂટવા લાગ્યા

થોડીવાર પછી બાઈએ એના છોકરાને કહ્યુ કે 'પાડોશમાથી કોકને બોલાવી આવ એને આપણે આને ઉપાડી જઈ' મારો મિત્રો અને હું સ્તબ્ધ બની ઉભા હતા અમે અમારા ગુનો જાહેર ન કરી શકયા પણ પેલા છોકરાને અમે રોકયો અને બાઈને કહ્યુ 'તમારુ ઘર ક્યાં છે? ચાલો, અમે ઉપાડી મૂકી જઈએ' ધરતી ખળભળી જાય એવો ઘોર નિશ્વાસ મૂકી બાઈએ કહ્યુ 'તમ તમારે જાવ ભાઈ, ઇ તો છોકરો કોકને તેડી આવશે'

અમારામાથી એક જણ બોલ્યો 'વાગીઆ લાગે છે!'

બાઈ સાંભળી ગઈ

હા ભાઈ ભગવાને અમને ભંગીઆનો અવતાર આપ્યો છે નઈ તો કાંઈ આમ હોય! દારૂ તો લોક માતર પીએ છે

એને તો કોઇ મારવા નથી જાતુ અને મારા આ ગેટલાના રળના-રને કો'ક દોરની જેમ ટીપી નાખ્યો. હુ તો કહુ છું કે એને રૂવે રૂવે કીડા પડશે!'

હું કંપી ઉઠ્યો. મારાથી ન જોવાયુ. મેં કહ્યુંઃ

'બેન, અમને ખબર નહિ, અમે જાણ્યું કે કોઇ લુચ્ચો લફંગો હશે એટલે અમારાથી મરાઇ ગયું. અમને માફ કરજો.'

બાઇ અધારામાં અમારાં મોઢા જોઇ રહી 'કાંઇ વાંધો નંઇ ભાઇ, તમારા મનને ટાઢક થઇ હોય તો બસ. અમારે તો અવતાર ભંગીઓનો એટલે બધુ ય ભોગવી લેવાનું. લ્યો, હવે તમ તમારે જાવ.'

અમે ક્યાં જઇએ? અમે આગ્રહ કર્યો કે અમે જ મૂકવા આવીએ પણ ઘણીવાર સુધી બાઇએ ન માન્યુ. એતો એક એક શબ્દ મને વીંધવા લાગ્યો. મેં બાઇ પાસે કાલાવાલા કર્યા કે 'કોઇ રીતે મને મૂકવા આવવા દો!' આખરે બાઇએ કબૂલ રાખ્યું અને અમે બે જણાએ ઝોળી કરી દારૂડીઆને ઉપાડ્યો. એ હજી બેશુદ્ધ સ્થિતિમા જ હતો. ભગીવાસના ઝાપા પાસે આવતાં બાઇએ કહ્યુ. 'બસ, ભાઇ અહી મૂકી દો. હવે અમે લઇ જાશું.' અમે કહ્યુંઃ 'ના, ના, અમે ઠેઠ ઘર સુધી મૂકી જશુ.' પણ બાઇ શાની માને? એ તો કહેવા લાગી: 'મારાથી તમારી દેહને નો અભડાવાય! ઇ પાપમા હું નો પડું. તમે આટલુ કર્યું તે તમારો વાંક ધોવાઇ ગયો. જાવ, ભગવાન તમારુ ભલુ કરશે.'

અમે ન માન્યા અને છેવટે એને ઘેર સુધી લઇ ગયા. મેં પહેલવહેલો જ ભંગીવાસ જોયો. અને તે પણ રાતના બાર વાગે. ભગીવાસમાં દુર્ગંધનો પાર નહોતો, આ દારૂડીઆને ઘેર એક એની આંધળી ડોસી વાટ જોઇને બેઠી હતી. એણે જ્યારે મારની વાત

સાભળી ત્યારે કલ્પાત કરવા લાગી દારૂડીઆનો નશો ઉતરવા લાગ્યો માઇએ ઘરમા દીવો ચેતાવ્યો અમે ના ઉપર રમાન દામી ઓસરીમા બેઠા ઘરમા બે ચાર ચીંથરા, ત્રણ-ચાર હાડલા, એક ડબનુ અને બે ભાગલા ખાટલા પડ્યા હતા આ બધી એની મિલ્કત હતી દીવાના અજવાળામા અમે દારૂડીઆને જોયો એને ધાના ઉગતા વડુ લાગેલુ હતુ પણ અમારો ગુનો કોઇએ ગણ્યો નો જ નહિ સૌ પોતાના નશીબનો જ વાક કાઢવા લાગ્યા

ત્યા ઓસરીના ઓટલા ઉપર બેઠા બેઠા મે જાણ્યુ કે આ દારૂડીઓ, જેન નામ મેઘો હતુ તે આજે પગાર લઇને ઘેર આવતો હતો એની વહુ પહેલેથી જ જાણતી હતી કે આજે ખીસ્સામા પૈસા આવતા એ જરૂર પીઠામા જવાનો અને ખીસ્સા ખાલી કરવાનો એને સાત રૂપિયાનો પગાર મહીનો હતો એમા આખા ઘરને મહિનો ગુજારવાનો હતો દર વખતે એની વહુ એને પરબારો ઘેર લઇ આવતી અને પૈસા લઇ લેતી જ્યારે એમ કરવાનુ ભૂલે ત્યારે મેઘો ખાલી ખીસે જ પાછો આવે મેઘો બિચારો દારૂ તો આઠ બાર આનાનો જ પીતો પણ કોઇ ભાઇબધ પૈસા ઉડાવી જતો અથવા આવી આવી રીતે પાક લુટાઇ જતો અને પૈસા ખોઇ આવતો આજે એના ખીસામાથી પાચ રૂપિયાની નોટ અને એક રૂપાની પાવલી નીકળી આ નવા પાચ રૂપિયામા એક મહિનો ગુજારવાનો હતો મેઘાની વહુ અને છોકરો મજૂરી કરતા, પણ હમણા એ મોસમ ન હોતી આ મહિને એ બે જણ થઇને મેઘાની કમાણીમા માડ એક રૂપિયાનો વધારો કરી શક્યા હતા આમ છતા મે એ બાઇ પાસેથી જાણ્યુ કે બધા સારી રીતે પેટ તો ભરતા જ મેઘાની વહુ ગમે ત્યાથી મેહનત માગી આવતી અને ઘરની ગરીમાઇને ઉચ્ચ વાતના ઓઢવાથી ઢાંકી દેતી

૪

આ દશ્ય મારા જીવનમાં નવું હતું. મેત્રાને મારવા બદલ મને પારવાર દુ:ખ થવા લાગ્યુ. આ પ્રસંગ બન્યો ત્યાં સુધી તમામ દુ:ખનો નિકાલ મારવામાં ને મરવામાં જ છે એટલું હુ સમજતો. આ પ્રસંગે મને વિચારમાં નાખી દીધો. લોહીનો ધમધમાટ ઓછો થવા લાગ્યો. રાત્રે બે વાગે ભારે હૈયે હું ઘેર પહોંચ્યો. મિત્રો એના ઘેર ગયા.

મારી રાત બગડી ગઇ. સવારના છ વાગ્યા સુધી પથારી ઘસ્યા કરી. મારી બાને આશ્ચર્ય થયુ કે હું આજે ચાર વાગે ઉઠીને અખાડે કેમ નથી ગયો? પણ કોઇ કશુ બોલ્યું નહિ. રાત્રે હુ મોડો આવેલો, પણ આવ્યો ત્યારે બે વાગ્યા હતા એમ કોઇ નહોતું જાણતુ. તે દિવસે હું અખાડે ન ગયો. મારા બળવાન શરીર સામે મને તે દિવસે સહેજ અણગમો આવ્યો તમાચો મારનાર લોખંડી હાથથી હુ મનમાં ને મનમાં શરમાવા લાગ્યો. મારા સ્વભાવની વિરૂદ્ધ તે દિવસે હું ગંભીર બની વિચારમા પડી ગયો, પણ આ પ્રદેશ મારા માટે અજાણ્યો હતો. હું કશું સમજ્યો નહિ. માત્ર મારવું અને મરવું એ મારો જીવનસિદ્ધાત હતો તે મોળો પડવા માંડ્યો.

બીજે દિવસે સવારે ચાર વાગે અખાડે ગયો. કાંઇ કસરત ન કરી જ્યા ત્યા થોડીવાર આટા માર્યા. શિક્ષકને થયુ કે આજ ભાઇ કાંઇક મૂંઝવણમા પડ્યા છે. એમણે તો માન્યુ કે મારા બાપાએ લગ્નની ગોઠવણ કરવા માંડી હશે. આવા અનુભવો એમને ખૂબ થયેલા. એમણે મને પૂછ્યુ "કેમ જયત, આજ કાંઇ ગંભીર બની ગયો છે? પરણવું તો નથી ને!" મેં ના પાડી. પેલો કરુણ પ્રસંગ એટલી જ કરુણતાથી વર્ણવ્યો. શિક્ષકને પણ એ કરુણતાનો સ્પર્શ થયો એમ મેં જોયુ.

એમને એક ભય લાગ્યો કે આ પ્રસંગ કદાચ મારું જોશ ઓછું કરી નાખશે મારો અંતરાગ્નિ બુઝાવી નાખશે તેઓ મને સમજાવવા લાગ્યા

'સારું કામ કરવા જતાં ક્યારેક ભૂલ તો થઈ જાય, એનો હર્ષશોક ન કરવો જોઈએ'

મે કહ્યું 'આજ સુધીમાં મારી તાકાતના પરિણામે જેટલાં સારાં કામ થયાં તે બધાં ધોઈ નાખવાને આ એક પ્રસંગ બસ છે મિયાગની ડોમાં ક્યાં કરપાન કરતી હતી!'

ઠાકોરે મને કહ્યું 'તારે એક વસ્તુનું ધ્યાન રાખવું, કોઈ દિવસ ભૂલેચૂકે પણ ગરીબોની ઉપર હાથ ન ઉપાડવો ગરીબો સારા જ હોય છે એવું નથી, પણ એ બાપડાઓની પરિસ્થિતિ જ એવી હોય છે કે એને ખરાબ થવું પડે સાચી ખરાબી, એટલે સાચા બદમાસ તો સાહુકારો, તાલુકદારો, નાલના પટેલો અને સરકારી અમલદારો છે આ વર્ગ માટેના કોઈના ઉપર તું આંખ મીંચીને ઘા કરીશ તો પણ અંતે તને સંતોષ જ થશે'

'મારા મનને આ સાંભળ્યા પછી પણ નિરાંત ન થઈ મારી સામે તો મેવાની મા, એની વહુ અને દીકરો તરવરવા લાગ્યા પણ ઠાકોરે મને એક બીજી વાત કરી અને મારું લોહી પાછું તપાવી દીધું

"જો, જયંત આપણે જેને મારીએ તેને દુઃખ થાય, એના કુટુંબને પણ થાય, પણ કોઈ માણસ એકનો એક હજારોને રંજાડતો હોય તો એને મારવામાં લાભ છે એના મોતથી બે ચાર માણસ દુઃખી થશે પણ હજાર માણસને શાંતિ મળશે દુનિયામાંથી જુલમ દુઃખ, પાપ એ બધું દૂર કરવાનો આ સિવાય બીજો ઉપાય જ નથી

તુ આમ ઢીલોથશે તો કેમ ચાલશે ? તુ તો નાશ પામતી ભારતીય સંસ્કૃતિનો ઉદ્ધારક થવાનો છે. તારામાં એટલુ તેજ છે કે તારી આજુબાજુ નવલોહીઆ જુવાનોની સેનાઓ રચાશે. ભારતમાતાની જંજીરો તાગ આ લોખંડી ઘણથી ભાંગીને ચૂરે થવાની છે" આટલું બોલતા શિક્ષકે મારા જમણા ખભા ઉપર હાથ ઠોક્યો. હુ ટટ્ટાર થઇ ગયો. શિક્ષકે ફરીને મારી આંખો ચમકતી જોઇ. તેઓ મને શાબાશી આપતા વિદાય થયા. જતાં જતાં બોલ્યા કે 'નિર્બળોની રક્ષા કરવાનુ ચૂકતો નહિ !'

તત્કાળ તો મારુ ડહોળાએલુ મન પાછુ ગોઠવાઇ ગયુ, પણ ત્યારપછી મેં કહ્યુ તેમ હુ જ્યાં ત્યા ઘા નહોતો કરી શકતો. કોઇ છોકરો ખરેખર બીજા ઘણાને રંજાડતો હોય અને એને કાબૂમાં લેવાનો મારી પાસે એકે ય ઉપાય ન હોય ત્યારે હુ મારી બેસતો. પણ અગાઉની સરખામણીમાં તો હુ શાંત થઇ ગયો હતો. આ શાંતિ મને ભારે ભારે લાગતી હતી. મારી શક્તિઓ કાંઇક આવિર્ભાવ માગતી હતી. બરાબર ત્યારે જ '૩૦ની લડત શરૂ થઇ. મેં શિક્ષકને આ વિષે પૂછ્યુ. તે માગે વાંસો ઠોકીને બોલ્યા "શાબાશ, આજ મારો હર્ષ ઉભરાઇ જાય છે. હુ પણ આવવાનો છુ હો ! આપણા અખાડામાંથી એક સરસ ટુકડી ઉભી કરવાની છે." મને લાગેલું કે એમને આ મારામારી વિનાની લડત નહિ ગમે. પણ આ તો ઉલટુ જોયુ. હુ ખૂબ રાજી થયો.

અઠવાડિયામાં એક મજબૂત ટુકડી તૈયાર થઇ અને સવિનયભંગમા ઉતરી. મારે બીજાની વાત કરવાની નથી એટલે મારી જ વાત કરુ છુ. આવવાને આગલે દિવસે મે મારી બાને અને પછી બાપાને વાત કરી તેઓ સહેજ ચિંતાતુર થયા. પણ છેવટે મને

ખુશીથી જ આપી મારી માએ જ્યારે મને તિલક કર્યું ત્યારે એની આંખમાંથી મોતી ટપકી પડતાં હતાં, પણ એનું મોં તો હસતું હતું એ રૂમાલ કરે બોલી હતી, 'જીતીને વહેલો આવજે ભગવાન તારું રક્ષણ કરે'

૫

માતાપિતાના આશિર્વાદ લઈને હું છાવણીમાં આવ્યો ત્યારે મારાં સ્વપ્નાંઓ અદ્ભૂત હતાં. આજ સુધી નહીં થઈ શક્યું તે હવે થશે, મારું શરીર નિર્બળોની રક્ષા માટે હોમી નાખીશ. ભારતમાતાની બેડીઓ તોડતાં હું બેડીઓ પહેરીશ. લાઠીના ઘા ઝીલીશ. જેટલા સિતમો આવી પડશે તેટલા બહાદુરીથી વધાવી લઈશ. આવી આવી ભાવનાઓ ભાવતો હતો. મનમાં શંકા એક જ આવતી હતી કે બધું દુઃખ મૂંગે મોઢે સામો હાથ પણ ઉગામ્યા વિના ખમી શકાશે? પણ આવતાંની સાથે મેં જોઈ લીધું કે એ ખમી શકાય એમ છે. વાતાવરણમાં જ સહન કરવાની અસર લાગી હતી. સામે મારવાનું તો કોઈ બોલતું જ નહોતું. 'મરી જાઓ, ખપી જાઓ, તમારા આપભોગથી સ્વરાજ પ્રાપ્ત કરો' એ શબ્દો જ ગાજતા હતા.

છાવણીમાં મારી ઉંમરના કેટલાયે છોકરા હતા. અમારી સામે આંગળી ચીંધીને આગેવાનો પ્રજાને જાગૃત કરતા. અમારી ઓળખાણ 'દૂધમલીઆ, લનોતીઆ ફૂલગોટા જેવા.' એવી રીતે અપાતી અને સાથે જ લોકોમાં એની ખૂબ અસર થતી. ગામડાની ગોરીઓ અમને પૂછતી, "તમારાં માબાપ તમને શે જવા આપે છે?" અમને જ્યારે માર પડે ત્યારે ગામનારીઓની આંતરડી કકળી ઉઠતી. મારામાં કાંઈ જ્ઞાન નહોતું, પણ અમારા નિઃસ્વાર્થ આત્મત્યાગની લોકો ઉપર જબરી અસર થાય છે એમ હું જોઈ શકતો હતો.

હું નાનો હતો એટલે'૩૦ ની લડતમાં પકડાયો નહિ. કેટલીયે વાર મને પકડ્યો અને માર મારીને છોડી મૂક્યો. મને બધા કહેતા "જયંત ! એમ 'લોટરી' ન લાગે. ઉંચેથી નીચે પછડા તો પણ દાઢી મૂછ ઉગાડ્યા સિવાય કોઇ પાકે એમ નથી." અને ખરેખર એમ થયુ. એક વરસમા હું ઘણી યે વાર ઉપરથી નીચે પછડાયો. નીચે શા માટે, સરકારના એક એક કાયદા ઉપર પછડાયો અને એના ભુક્કા કરી નાખ્યા, પણ મને ન જ પકડ્યો. તે દિવસે કોણ જાણે શા માટે પણ મને પકડાવાની ખૂબ ઇચ્છા થતી હતી, મને જ્યારે કાચી જેલમાંથી છોડી મૂકતા ત્યારે ખૂબ લાગી આવતુ.

આ લડતમા મને વિના પ્રયત્ને ઘણું જાણવાનું મળ્યુ. છાવણી-માથી મેં ગાધીજીની કૂચના ભાષણ અને એવું કેટલુયે વાંચ્યુ હુ ત્યારથી જ ગાંધીજી તરફ આકર્પાયો. ગાધીજી કૂચ વખતે બોલેલા કે, "વન વન રઝળીશ, કૂતરા અને કાગડાને મોતે મરીશ પણ સ્વરાજ લીધા વિના પાછો નહિ ફરું. જેને જાવું હોય તે અત્યારે જ પાછા જજો. આ આખરી સગ્રામ છે. ઘેર મા બાપ માંદા પડશે, ઘરમાં લાય લાગશે પણ પાછા નહિ જવાય." આ શબ્દો મારી છાતીમાં કોતરાઇ ગયા. મે પણ મનમાં ને મનમાં એ પ્રતિજ્ઞા કરી લીધી.

છાવણીમાં ડહાપણની વાતો કરનાર કોઇ નહોતુ. ત્યાં તો યુદ્ધની મસ્તી હતી. 'શરીર સભાળીને કામ કરજો' એમ તો કોઇ બોલતું જ નહોતુ. દિવસના ત્રીસ ત્રીસ ચાળીસ ચાળીસ માઇલની મુસાફરીઓ કરતા. મધરાતે મીઠાની કોથળીઓ ઉપાડી એક ગામથી બીજે ગામ ઘૂમતા. થાક, આરામ, શાંતિ એ બધું ભુલાઇ ગયુ હતું. જે મળે તે ખાઇએ, જ્યા ઉંઘ આવે ત્યા ઉંઘી જઇએ. કોઇ દિવસ નદીની રેતમાં, કોઇ દિવસ સ્મશાનની છાપરીમાં, કોઇ દિવસ તળાવની પાળે તો કોઇ દિવસ કોઇના વાડી ખેતરમાં, આ મસ્ત-

જીવન મને બહુ ગમી ગયુ દુનિયામા રીતે મિલ ત નહિ, ક્યાયે ચોક્કસ સ્થાન નહિ આગની ખાનની કે આજની ખબર નહિ, એ સ્થિતિનો પરમ રસ જેણે ભોગવ્યો હોય તે જ જાણે મને તો ખૂબ ખૂબ મ આવવા લાગ્યો

ગામડાના દુ ખોની અને સગાના જુલમોની વાતો સાભળતો, નજર પણુ બ ર ય જોતો છતા મને ખાસ દુ ખ ન થતુ મારુ મન એક જ જવાબ આપતુ "દુ ખ છે, ત્રાસ છે તે સમજ્યા તુ તારે થાય એટલુ કરવા માડને !" અને હુ રાત દિવસ જોયા વિના મને સોપેલા ખાસ પાછળ મડ્યો રહેતો

છાવણીના ભીરા મ ખોનો પાર નથી મારી મોળ વરની વાત હુ ગમે તેટલા વિસ્તારથી કહુ તો યે એક કલાક કરતા વધારે ન લે શકે એ મોળ વર્ષ તો છાવણીના વરના હિસાબે સાવ ખાધાને સગળ વીતી ગયા હતા છાવણીના એ એક દિવસમા, એક એક પ્રસગમા કોઈ અદ્ભુત અને સિક ઇતિહાસ ભર્યો છે ગામને વીગતે પૂરો ગર ફેરી અમે મડાર હતા ત્યાર મને બહાદુરીઆ-ઓના રમ ખો થતા હુ મારા જીવન ઉપર ખુશ ખુશ થઈ જતો હતો

આ વાત હુ વધુ ન લબાવુ પછી સધિ થઈ ચારે બાજુ ઉત્સવો ઉજવાયા મને ચિતા થવા લાગી કે હવે શુ કરવુ ? બસ, લડાઇ પૂરી ! આ મસ્તી અને મઝા ખતમ ? હુ તો વિચારમા પડી ગયો સધિ થઈ કે તુરત મા । પિતાનો તાર આવ્યો એ મને જે બોલાવતા હતા મને મા । માતાપિતા તરફ ખુબ પ્રેમ હતો પણ દેશને માટે માતા ભા તીને માટે ખપી જવુ જાતએ એ ભાવના ન બળવાન હતી

હુ વિચારમા હતો ત્યા જ સૈનિકો વિખરાવા લાગ્યા સહુ Civil થવા માડ્યુ કેટલાક જુવાનો ચનાત્મક કામનો વિચાર

કરતા હતા, પણ કોઇ આગળ આવીને ભાર ઉપાડવા તૈયાર ન લાગ્યુ. સૈનિકો વિખરાઇ ગયા હું પણ ઘેર ગયો. માતાપિતાને હર્ષપૂર્વક મળ્યો અને રાત જાગી જાગીને લડાઇની વાતો કરી.

હવે હું મોટો થયો હોઉં એમ બધા મારા તરફ જોતા હતા. પહેલાં મને જેટલી સ્વતંત્રતા આપતા તેટલી 'છોકરુ છે' ગણીને આપતા પણ હવે મારો આંક ગણાવા લાગ્યો. એક દિવસ મારા મોટાભાઇ મારફત મારા પિતાએ મને કહેવડાવ્યુ કે "તારુ સગપણ કરવું છે" હુ તમને એક વાત કહેવી ભૂલી ગયો છું કે મારે એક મોટા અને એક નાનો ભાઇ છે. પણ એ વાતને મારી કથા કે રાષ્ટ્રભાવના સાથે સંબધ નથી. મે મોટાભાઇને જણાવી દીધું કે "મારે પરણવું નથી, મારે તો હનુમાન જેવા થવુ છે." મોટાભાઇ આટલામા બધુ સમજી ગયા એમણે મારા પિતાને જણાવ્યું પિતાએ મને બોલાવ્યો અને બાજુમા બેસાડી પ્રેમથી કહ્યુ.

"જયંત, મને તારુ સગપણ કરવાની ઉતાવળ નથી પણ તને હવે અઢારમું બેસશે એટલે તારુ મન જાણવા મે પૂછ્યુ હતુ, બાકી તારે હૈયે વસે તે દિવસે પરણજે"

મારા આનંદનો પાર ન રહ્યો. મે અંતરથી મારા પિતાને કોટિ કોટિ વન્દન કરી લીધા.

ત્રણેક મહિના હું ઘેર રહ્યો. ત્યારે અખાડે જવાનુ તો બંધ થઇ ગયુ હતુ એને બદલે સંસ્થાઓ જોવી, કાર્યકર્તાઓનો પરિચય કરવો, અને વચાય તેટલુ વાચવુ એ મારો કાર્યક્રમ હતો. પણ એથી હુ કંટાળ્યો. મારા પિતાએ શાળામાં દાખલ થવાનુ કહ્યુ. મેં જણાવી દીધું કે "એ બને એમ નથી. હવે તો સ્વરાજસાધના જ કરવાની છે એ કેમ થઇ શકે તે બતાવો." પિતા શુ બતાવે? પણ

એમને ભણવાનું કારણ ન મળ્યું મો કેમીન નિતરી આપી કે "અત્યારે આમ આ મીશ તો પછી ભણશે નહિ અને મોટા થ ન ત્યાર આ નામ આો' મારા ઉપર એ ચેનશુંગીની અસર થાય એમ નહોતું પણ ભણ્યું હિ નો કરું શું? હું નો બાર વૂઆો માટે કહું તો જોઈએ નાજસાહના માઇ આપાના રોગતા આધિ થાય?

મને વિદ્યાપીઠમા દાખલ થવાની ઈચ્છા થઈ પિતાશ્રીએ રજા આપી મે તો પાછું ઘર છોડ્યું પણ એ વખતે તો બધા એમ હતું કે હું ભણવા જાઉં છુ એની શી ખબર કે વિદ્યાપીઠમાંથી પાછો છાવણીમા અો ત્યાંથી જેલમા આની પડીશ વિદ્યાપીઠ ના સ્વાત્ય વિદ્યાલયમા મે તાલીમ લીધી, ને કે મા ા મારે એમાં ખાસ નવું નહોતું પ ા ગુજરાતના જુવાનોનો પરિચય થયો, માન સાહેબ જેવાની ઓળખાણ થઈ ગાંધીજી અને એમના સિદ્ધાંતો સમજ્યો આ બધા લાભ તો ખ ા ખ પણ ખાસ લાભ તો એ થયો કે હિંદુસ્તાની નેવારાની તાલીમ મળી અને આખા ના દિવસોમા મારા મગજના ભ ઘટ નની ગોજના તા ય' જુવા નોની મના ઉની થવી જોઈએ એ વિચાર ત્યાં જાગૃત થયા

′

બાપુ વિલાયત ગયા ો ત્યાંથી મની રાહ પા ા આવ્યા બાપુ ા આવ્યા ૫ તા ભ ક મા૨ ૯ ન ૬ ૬ મી દાખી હતી બાપુએ મે આવી લીધી ગો વિદ્યાપીઠમાંથી પ મા, ન નવા શુભાન્યુ આ વખતે કુ કુળન ર પગલો મને ર હરિનાની સાત થા નો ભેલો આ પરેિ ા અનુનર ન જેવન બહુ બદારર ધારી મગ એના નેની ા દ વાત ર મા ર બિકર

લાગે છે એમ મેં પહેલા અનુભવે જોઇ લીધું. એ વખતે જોસ્સા ઉભરાઇ ગઇ હતી. લોકોના ટોળેટોળાં ઉતરી આવ્યાં હતા. કશી યે પૂર્વ તૈયારી વિના આટલું ચેતન ક્યાંથી ઉછળી આવ્યુ એનું આશ્ચર્ય થતું હતુ પણ એ જોશ લાંબો વખત ન ટકી શક્યું.' '૩૨ની લડતના આરંભમા સમજુ અને આગેવાન ગણાતા માણસોની માન્યતા એવી હતી કે ચાર મહિનામાં સરકારને સંધિ કરવાની ફરજ પડશે. પણ એ માન્યતા ખોટી પડી. ટૂંક સમયમાં જ વિજય મેળવી લેવાની આશાથી આવી પડેલાઓ નિરાશ થયા. સરકારે પ્રજાને દાબી દેવાનો એક પણ ઉપાય બાકી ન રાખ્યો.

મારે તો સુલેહ અને લડાઇ સરખાં જ હતાં કારણ કે મેં તો આખુ જીવન દેશને અર્પી દીધું હતુ. સુલેહ થાય તો કામના ઢગલા પડ્યા હતા. ઉપરાંત મારામાં સૈનિકવૃત્તિ જોરદાર હતી એટલે આવી બાબતોમા હુ બહુ રસ ન લેતો. જે થાય તે ઠીક માની મારા વિચારોમાં મગ્ન રહેતો.

જેલમાં મે પગ મૂક્યો ત્યારથી મારી આજુબાજુ ઉપદેશકો આવવા લાગ્યા. કોઇ મારા ભોગના વખાણ કરતા અને જીવનભર આવો જ ભોગ આપતા રહેવાનુ સમજાવતા, કોઇ મને જોઇ નિસાસા નાખતા અને કહેતા કે 'આ તમારા અભ્યાસનો સમય છે. નાહક શા માટે આખી જીંદગી ધૂળમાં મેળવો છો !' આ ભાઇઓ જ્યારે સાભળતા હતા કે લડત ન હોય તો યે હુ આવું જ કામ કરવાનો છુ ત્યારે તો ખૂબ દુઃખી થઇ મને સમજાવતા અને અભ્યાસ કરવા લલચાવતા. કોઇ વળી મને પોતાની સાથે પોતાની સસ્થામાં કામ કરવા ખેચતા અને મારી કાંઇ જરૂરીઆત હોય તો પૂરી કરવાની ઇચ્છા બતાવતા. આ રીતે ચારે બાજુ મને ખેચવાના પ્રયત્નો થવા લાગ્યા.

મારા મનની સ્થિતિ પણ ડામાડોળ હતી. મારી આંખ સામે અનેક પ્રકારના માણસો બેઠા હતા, અનેક વિષયના અભ્યાસીઓ બેઠા હતા. પુસ્તકોના તો ઢગલા ખડકાયા હતા. આમાં મારે શું પસંદ કરવું? આટલા બધા વિષયોમાં મારું સ્થાન ક્યાં? ઘણા ખરા મને આવું કહેતા "તમારો માર્ગ નક્કી કરી લ્યો, ગમે ત્યાં ઝાવાં નાખશો એમાં નહિ ફાવો. કોઈ એક વિષયને પોતાનો બનાવી લ્યો અને એમાં નિષ્ણાત થઈ જાઓ.' આવું કહેનાર મારી પાસે તો પોતાનો મનપસંદ વિષય જ રજુ કરતા અને હું એ પણ જોતો કે તેઓના જીવનમાં પણ અસ્થિરતાનો પાર નહોતો.

એક સામટા ઘણા વિષયો, ઘણા વિચારો, ઘણી સૂચનાઓ અને ઘણી સલાહો મારી સામે આવી પડવાથી હું મૂંઝાયો. મારું જોશ કાંઈ નરમ થવા માંડ્યું. અત્યાર લગી મારી જાત તરફ મને સંતોષ હતો. "હું દેશને માટે મરી શકું એમ છું" એ એક વિચારથી હું મસ્ત રહેતો. હવે મારા મનમાં સવાલ ઊઠ્યો કે 'લડતમાં તો ઠીક પણ પછી શું કરીશ?' આ વિચારે મને ગભરાવી મૂક્યો. હું મારા મનને મનાવું કે "અત્યારે તો લડતના જ વિચાર કર, પછી જે થવાનું હશે તે થઈ રહેશે." પણ મન એવું ભોળું નહોતું કે આમ માની જાય. મને કાંઈ ન સૂઝ્યું એટલે બધાની પેઠે હું પણ વાંચવા મંડી પડ્યો. કાંઈક અંગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ પણ વધાર્યો. આખી સજા ખતમ થતાં સુધી ઊંધું ઘાલીને એ જ કામ કર્યા કર્યું. હું ઘણું ઘણું નવું સમજ્યો પણ મારા મનને નિરાંત ન થઈ. મેં જોયું કે મારામાંથી આત્મવિશ્વાસ ઓછો થતો જાય છે. મારું તેજ હણાતું જાય છે.

બીજો મહત્ત્વનો ફેરફાર મારામાં એ થયો કે મને સૈનિકોનો અને નાના મોટા આગેવાનોનો નિકટ પરિચય થતાં કેટલાક તરફ

થઇ, બંધબોલી, દંડાબેડી, ખડાબેડી, ગુણીકપડાં વગેરે મળ્યાં ત્યાં સુધી તો ખાસ વિચારો ન આવ્યા, પણ જ્યારે મારા સાથીઓને માર પડયો, ઉપવાસો થયા અને ઘાતકી જેલરે કેર વર્તાવવા માંડયો ત્યારે મારા મનમા મંથન શરૂ થયુ. ત્યાં બેઠાં બેઠાં મે લડતનો રંગ પારખી લીધો હતો. મેં અનિષ્ટમાં અનિષ્ટ પરિણામની તૈયારી કરવા માંડી હતી. મનના એક ખૂણામાથી જીવતરનો લોભ ગણગણી ઉઠ્યો "આવા નજીવા કારણે દેહનો ભોગ આપવો એ યોગ્ય નથી, જીવતો રહે. ઘણું કરી શકીશ." બળવાન અંતરાત્મા જવાબ આપતો "નજીવો કે સજીવો પ્રસગ નક્કી કરનાર તુ કોણ? પ્રાણ કાઢી દેવાનું ટાણું આવ્યુ છે ત્યારે બહાના કાઢે છે! આજે જીવીશ ને કાલે મરી જઇશ તો?" મારી સામે જીવનની બધી અભિલાષાઓ આવી. મોટા માણસ થવાની મહત્ત્વાકાક્ષા આવી. લાખ્ખો માણસો ઉપર શાસન ચલાવવાની રાજવૃત્તિ આવી, પણ મેં બધી વૃત્તિઓને ધકેલી દીધી. એ રીતે મોટા માણસ નથી થવું. મરવાને પ્રસગે જીવતર સાચવી જીવવાને પ્રસંગે નથી મરવુ.

સામાન્ય રીતે હુ ઓછાબોલો હતો પરંતુ મારા જીવનમાં ગંભીર બનવાના પ્રસગો બહુ ઓછા આવ્યા હતા. જેલની એકાંત કોટડીમાં દિવસો પસાર થવા લાગ્યા તેમ તેમ ન કળાય એવી ગભીરતા મારામા આવવા લાગી. મને ઉપવાસની ટેવ નહેતી એટલે ચોથા ઉપવાસે તો મારા શરીરમાં ચેતન જ ન રહ્યું હોય એવું લાગવા માંડયુ. મન મજબૂત હતું. મારી ધારણા કરતાં યે મન વધુ બળવાન નીકળ્યુ. અંદરથી સમાધાનનો કે પાછળ હઠવાનો સૂર નીકળતો જ નહોતો એ ચોથા ઉપવાસની રાત! આંખમાંથી ઊંઘ લૂટાઇ ગઇ હતી શરીર શિથિલ થઇને પડયું હતુ. કયારેક પગની બેડીઓ ખખડી જતી હતી. કયારેક બહારથી સત્રીનો અવાજ

કોઇ ભૂતાવળના જેવો બેગાર આવતો હતો માગ ચિત્તપ્રદેશમા એક સામટા ઘણા વિચારો ઉભરાતા હતા

મે સાભળ્યુ હતુ કે બીજે દિવસે અમારી દાક્તરી તપાસ થવાની છે અમારા શરીર ફટકાને યોગ્ય છે કે નહિ તેનો ફેસલો આપવાનો છે અને ત્યાર પછી જેલની મૌથી ભયાનક સજાનો અમને લાભ મળવાનો છે એ ફટકાના વિચાર હુ ગભીર બ યો હતો, એ સજા ખમી લીધા પછી હુ જીવીશ કે કેમ એ વાત પણ મનમા જાગી હતી પરતુ મારા એક રૂવાડામા પણ ધ્રૂજારી નહોતી મને વિચારો હતો બીજા આવતા હતા માગ સાથીઓને હુ સભારતો હતો એમાથી કોણ ક્યા સુધી ખમી શકશે તે વિચારતો હતો માગી બાજુની કોટડીમા પૂરાયેલા નાનકડા પ્રફુલ્લને યાદ કરતો હતો અને એ વિચાર પ્રદેશમા આગળ વધતા વધતા સત્યાગ્રહની મીમાંસા સ્વા પણ લાગી જતો હતો મને હિસા—અહિસાના વિચારો પણ ત્યારે આવતા હતા અમે માર ખાઇને કે ઉપવાસ કરીને તસુ તસુ મોતે મરી જઇએ એથી આ સલ્તનતને કશી હાની પહોચે ખરી? એ વિચાર મને વારવા આવતો હતો અહિસા શુ, પ્રેમ શુ, હ્રદયપલટો શુ, એ બધુ મને યાદ આવવા લાગ્યુ ગાધીજીના ભાષણો અને લેખોમા આ શબ્દો વાચ્યા હતા લડાઇના વાતાવરણમા આ શબ્દો ઝીલ્યા હતા અને મે પચાવ્યા નહોતા તો યે બીજાને ઝીલાવ્યા હતા એ શબ્દો કોઇ ગૂઢ તત્ત્વની જેમ અર્ધી રાત્રે મારી સામે આવીને ઉભા રહ્યા

જેલના દરવાજે ડકા પડતા હતા તેથી જાણે નિત્વ રાત્રી પણ ધ્રૂજી જતી હતી એકના ડકાથી ગણુગાર હતામા ગાજી રહ્યો ત્યા સુધી તો હુ બરાબર જાગતો હતો આ વિચારો મને સતાવી રહ્યા હતા મારે કબૂલ કરવુ જોઇએ કે બહુ બહુ ચિતન કરવા

છતાં એ શબ્દને, એના અર્થને કે મર્મને હું ન સમજી શક્યો. એક વસ્તુ સમજ્યો કે આ યુદ્ધ છે અને હું સિપાહી છું. મારે ખપી જવું જોઇએ. મને એ વિચાર પણ આવ્યો કે આ યુદ્ધ હિંસક હોય તો હું એમાં ઝૂકાવું કે નહિ ? આ વિચાર ઉગતાંની સાથે જ મારું મન હસી ગયુ. એ પ્રશ્ન જ મને ઉઠ્યો તેની નવાઇ થવા લાગી. હિંસા કે અહિંસા મારા મનમાં હતી જ નહિ. ભાવના હતી, મરવાની તમન્ના હતી, ભારતમાતા દુ:ખી છે એમ સમજ્યો હતો અને એને મુક્ત કરવાની તિવ્રતમ ઇચ્છા હતી.

રાતના બે વાગે મારી આંખ સહેજ ઘેરાવા લાગી. મેં પડખું ફરી ઉંઘવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને વિચારોને દૂર કર્યા. પણ મારી પાપણો જરીકે જંપ લ્યે ત્યાં તો બાજુની ઓરડીમાંથી એક ધીમો અવાજ આવ્યો. 'જયંત !' હુ ચમક્યો. એ અવાજ બાજુની ઓરડીમાંથી જ આવ્યો હતો અને પ્રફુલ્લનો હતો એમ હું બીજી ક્ષણે જ સમજી ગયો હતો. પણ પહેલી ક્ષણે એ અવાજ મને અદ્‌ભૂત લાગ્યો. હુ એથી ચમક્યો હતો પણ ડર્યો નહોતો. સાચે જ કોટડીની બહાર ઉભરાતી નિરવતામાંથી એ સાદ આવ્યો હોય એવું મને લાગ્યુ.

પ્રફુલ્લનો અવાજ ઓળખતાં જ એક સામટા ઘણા વિચારો મગજમાંથી પસાર થઇ ગયા. મે તુરત હોંકારો દીધો અને પથારીમાંથી ખસીને બારણા પાસે આવ્યો.

'તુ જાગે છે ?' પ્રફુલ્લે પ્રશ્ન કર્યો.

'કેમ ? હા.' મેં જવાબ આપ્યો.

'મને પણ આજ ઉંઘ નથી આવતી.'

'કેમ ડર લાગે છે? ઉપવાસ ' હુ આગ' બોલવા જતો હતો ત્યા એ બોની ઉઠયો

'ના, ના પણ ઘણા ઘણા વિચારો આવે છે'

'શાના?

'આવતી કાલે આપણો ફેંસલો થવાનો છે ને!

'તુ એમાંથી બચી જશે'

'એ જ વિચારે ઉંઘ નથી આવતી'

એટલે?' મારાથી જોઇએ તે કરતા મોટેથી બોલી જવાયું

'તમે જશો, બોગવશો અને હુ રહી જઇશ'

આ શબ્દો કાનમાં અથડાતા જ હું સ્તબ્ધ બની ગયો. શબ્દો ઉચ્ચારનાર પ્રફુલનુ નાનુ કોમળ મો જોવાની મને તિવ્ર ઇચ્છા થઇ આવી

'પ્રફુલ! અત્યત લાગણીભર્યા અવાજે મારાથી બોલી જવાયુ

મને નાનો શા માટે ગણો છો?

'એ કઇ આપણા હાથમા છે? તુ હવે સુઇ જા

'સુઇ તો જઇશ પણ હુ તમારા સાથે રહી શકુ એવો કોઇ ઉપાય સુઝે છે?

હુ જવાબ આપવા જાઉં ત્યા સત્રીના બૂટનો ખખડાટ સભળાયો હું તુરત જ પથારીમા આવતો રહ્યો સત્રીના જતા સુધીની એ દસેક મિનિટ મા I મનમા પ્રફુલ રમી રહ્યો મને

પ્રશ્નો ઉઠ્યા. એ અહિંસા, પ્રેમ અને હૃદયપલટામાં શું સમજતો હશે ? એ કઇ પ્રેરણાથી આવ્યો હશે ? એને આમાં શો રસ આવતો હશે ? મને એક જ જવાબ સૂઝ્યો. જે જવાબ મારા જીવનને દોરી રહ્યો હતો. આમાં મઝા આવે છે. આથી જીવનમાં કંઇક સ્વાદ લાગે છે.

સંત્રી દૂર ગયા પછી મેં પ્રફુલ્લને ધીમો સાદ કર્યો. એ તૈયાર જ હતો. મારે બીજી કશી વાત કરવાની જ નહોતી. બીજે દિવસે મને–અમને જે બક્ષીસ મળવાની હતી તે એને નહોતી મળવાની એટલે આશ્વાસન જ આપવાનું હતું. પ્રેમ અને મમતાથી મે એને આશ્વાસન આપ્યુ અને મારા સ્વભાવની વિરૂદ્ધ જઇને મેં એને કહ્યુ કે 'ભવિષ્યમા આવા ઘણા યે પ્રસગો આવશે.'

પ્રફુલ્લ તો શાત થયો. પણ હુ શાંત ન થઇ શક્યો. સવારેસવાર સુધી મને આ વિચારો આવ્યા કર્યા. મને મારી તાકાતનુ ભાન હતુ અને હુ એ માટે મગરૂર હતો પણ પ્રફુલ્લ મને મારા કરતા વધુ બળવાન લાગ્યો સાથે જ મને એ વિચારો પણ આવવા લાગ્યા કે આ પ્રફુલ્લના જીવનમા પણ હવે મથન જાગશે અને એની તમામ ભાવનાઓએ બુદ્ધિની કસોટીએ ચડવું પડશે. મને બુદ્ધિ પ્રત્યે આકર્ષણ હતુ અને ભાવના અને બુદ્ધિનો સુયોગ હોવો જોઇએ એમ હું માનતો અને સમજતો થયો હતો પણ પ્રફુલ્લ સાટેની કલ્પના કરતાં જ મને એ ચિત્ર ન ગમ્યુ. પ્રફુલ્લ સદાએ આવો ભાવનામૂર્તિ જ રહે એવું મારા મનમાં થવા લાગ્યુ.

સવાર પડી. અમને ઓરડીમાથી બહાર કાઢયા ત્યારે મેં પ્રફુલ્લને જોયો. એ કેટલો નાજુક અને નાનો હતો ? અને છતાં એ કેટલો મહાન હતો ? અમે બનેએ એક બીજા તરફ જોઇને

સ્મિત કર્યું એના સ્મિતમા ગત ગતની વ્યથા હતી તે હું તુરત જોઇ શક્યો

મને બધા નાનો ગણતા હતા અને મારા પ્રત્યે મમત્વથી જોતા હતા એ મમત્વ ઘણીવાર તો મારી અતિશય કાળજી રાખવામા પરિણમતુ અને મને ત્રાસ આપતુ મને થયુ કે મારાથી યે નાના આ પ્રફુલ્લને મોટાઓનો કેવો ત્રાસ થતો હશે?

સવારે અમે બહાર નીકળ્યા કે કાનમા નવા સમાચારો અથડાવા લાગ્યા ત્રાસ વધતો જતો હતો લડત ઉગ્રરૂપ લેતી જતી હતી અમારે બધા યે હવે બધી તૈયારી કરી લેવાની છે એવુ સ્પષ્ટપણે અમે સમજ્યા સૌના મો ઉપર ગભીરતા હતી કોઇ હસતું હતું પણ એ હાસ્ય ગાભીર્ય કરતા યે વધુ કરુણ અને ભવ્ય હતું પદર વીસ મિનિટમા પ્રાતઃસ્મરણનો વિધિ પૂરો થયો અને અમે ઓરડીમા પુરાના ઓરડીમા ગયા પછી બીજો વિચાર જ કરવાનો નહોતો મરવાનુ હતુ રીબાઇ રીબાઇને છતા મૂગે અને પ્રસન્ન મુખે મરવાનુ હતુ મોતનો આચકો જબરદસ્ત હતો આખી ચિત્તવૃત્તિ ખળભળી જાય અને ખૂણે ખાચરે પડી નબળાઇઓ પડી હોય તે જાગી ઉઠે એવુ હતું પણ મારુ મન મારી સાથે રહ્યુ મે કહ્યુ તેમ જીવતરનો લોભ જ મરતા પહેલા જ મૃત્યુ પામ્યો

મોતની એ કલ્પનાની અજબ મીઠાશ હતી જીવન સરજાતુ હતું પણ મોતના ભવ્ય રૂપે! એ એ દિવસો યાદ કરી આજે પણ હરખાઉ છુ અને અગ્નિમાર્ગમા ઝૂઝવા માટે હુ કોનો આભાર માનુ? એમાથી પાર ઉતારનારને તો હુ પિછાનતો નથી કોણે મને એ શક્તિ આપી હશે? મા? વ્યાયામ શિક્ષકે? લલનાના રંગે? બાપુની તપશ્ચર્યાએ? પરમાત્માએ? મારા પાડોશી પ્રફુલ્લે? કે મારામા એ

હશે જ ? ગમે તેમ હોય પણુ મારા આ નાનકડા જીવનનો એ મોટો બનાવ છે.

૭

પણ ત્યાં મરવાનું ન આવ્યુ. વીર અમૃતલાલના આપભોગે સૌને બચાવી લીધા. એ એકાંત કોટડીએ મારા જીવનનો માર્ગ પણ નક્કી કરી દીધો. હુ સમજ્યો કે દુનિયામાં એવુ એક પણ સ્થાન નથી, એક પણ સસ્થા કે પ્રવૃત્તિ નથી, એક પણ જીવતુ મનુષ્ય નથી જે સર્વાશે નિર્મળ હોય. એટલે ગાફેલ બનીને તો ક્યા ય નહિ રહી શકાય. જાહેરજીવનમાં પણ નહિ, ગાંધીજીના આશ્રમમાં પણ નહિ, અને પ્રભુજીના મંદિરમાં પણ નહિ. આપણી જાતને જ બરાબર રાખવી જોઇએ. એ બરાબર હશે તો બાકીનુ બધું ઠીક થઇ રહેશે

એ દિવસોના વાતાવરણ ઉપરથી હું એક વાત સમજ્યો હતો કે સ્વરાજ મળતા સુધી આમ ને આમ લડવાનુ અને જેલમાં જવાનું નહિ આવે. કઇક સમાધાન થશે, સત્યાગ્રહ સંકેલાશે અને ફરીને રાષ્ટ્રયુદ્ધના સિપાહીઓએ દેશને તૈયાર કરવાના કામમા લાગી જવું પડશે મારે સમજવુ જોઇએ. વાચવુ જોઇએ, જીવનમાર્ગ નક્કી કરી લેવો જોઇએ એ બધું મેં ખૂબ ખૂબ સાંભળ્યું હતું. મને એ વિચારો વધુ શાંતિપૂર્વક આવવા લાગ્યા. છેલ્લા બનાવોએ મારા મનની કેટલીક દિશાઓ ઉઘાડી નાખી હતી. જીવનનું અંતિમ નિશાન શુ હોઇ શકે તે હુ જરાતરા સમજ્યો હતો. ત્યાં બેઠા એક વખત મે મારા આખા જીવનને તપાસી લીધું. મારા વ્યાયામ શિક્ષકે મને ઘડવામા મોટો ફાળો આપ્યો હતો પરંતુ એ લડતમાંથી ખસી ગયા હતા. મને એમના પ્રત્યે આદરભાવ હતો પણ એમનું લડતમાંથી ખસી જવાતું મને યોગ્ય નહોતું લાગ્યુ. આજના મારા મંથનમાં

છું એમનો ઉપયોગ લઈ શકું એમ નહોતું, અને ભાવી જીવન વિશે નિર્ણય કરવામાં પણ એમનો ઉપયોગ નહોતો. એમણે મને આપેલું જીવનસૂત્ર ફરી ફરીને મારા મન સમક્ષ આવવા લાગ્યું 'નિરબળોની સેવા'. ના ભાવે ચિત્તને શાંતિ ન આપી. મને એ અધૂરું લાગવા માંડ્યું. મને ખબર પણ ન પડી કે હું કોની સેવા માટે અહીં આવ્યો છું. મારા દિલમાં એક મૂંઝવણ થવા લાગી. જીવનનો ધ્યાનમંત્ર 'નિર્બળોની સેવા' જ નહિ, એમ મને થવા લાગ્યું. પણ ત્યારે શું? મનમાં અસ્પષ્ટ તો કંઈક પડ્યું હતું. હું એ અનુભવનો પગ હતો. એ અનુભવના પરિણામે જ આ સૂત્રથી સંતોષ નહોતો, પરંતુ ઘણા દિવસો સુધી અંતના અનુભવને યોગ્ય શબ્દો ન મળ્યા.

વિયોગ પછીના એક દિવસ મને જણાયું કે જીવનનો સાચામાં સારો અને સાચામાં સાચો ઉપયોગ "નિર્બળોની સેવા" નહિ પણ નિરબળોની—જરૂરીઓની સેવા. સેવા આપવાથી થાય કે ન થાય, સેવા તો થઈ જ શકે. આંખના અમીથી, જીભની મીઠાશથી, હૃદયની સહાનુભૂતિથી, અને હાથપગની મહેનતથી ગમે તેવી સ્થિતિમાં પણ સેવા તો થઈ શકે. જીવનની છેલ્લી ઘડીએ પણ જો આપણામાં ભાન હોય તો શાંતિથી મરવાનો પાઠ કોઈને શીખવતા જઈએ. આ સેવા મારફત થતી જાય અને સેવા કરવા જતાં આપણી ઉચ્ચતા અને શ્રેષ્ઠતા આપણને અભિમાનમાં પાગલ બનાવી મૂકે. સેવામાં તો ત્યાગ કર્યા વિના—નમ્ર બન્યા વિના ચાલે જ નહિ.

સેવા માટે મારે કઈ પ્રવૃત્તિ પસંદ કરવી એ સવાલ મારી સામે આવ્યો. કેટલીયે પ્રવૃત્તિઓ નજર સામે આવી ગઈ. અનેક જનતાનાં દુઃખો દેખાયાં: સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય અને આગળ વધીને કહું તો ધાર્મિક પણ. આમાં ક્યા દુઃખનું

નિવારણ કરવા મારી જાતનો ઉપયોગ કરવો ? મને સ્પષ્ટ ઉત્તર એક જ મળ્યો કે "જે ઘડીએ જેની વધારેમાં વધારે જરૂર હોય તે અને જેના એકના નિકાલથી ઘણાનો નિકાલ આપોઆપ થઇ જતો હોય તે." હું ત્યારે એટલું તો સમજી ગયો હતો કે દેશનુ મોટામા મોટુ દુઃખ રાજકીય પરાધિનતા છે. એ જ્યાં સુધી દૂર નહિ થાય ત્યાં સુધી બીજા દુઃખો દૂર કરવા મુશ્કેલ છે. આ દુઃખ દૂર કરવા માટે નાનપણથી મગજમાં ઘૂમતી યુવકસેનાની કલ્પના તાજી થઇ. સેવાદળમાં જે તાલીમ લીધી હતી એ પણ મદદગાર થઇ. આ બધુ વિચારતા હુ મારી મર્યાદા સમજી ગયો હતો. પ્રખર રાજપ્રકરણી પુરુષ થવાનું ગજું મારામાં નહોતું. એવી ઇચ્છા પણ નહોતી. મારા વિચાર માત્રથી, સંકલ્પ માત્રથી કોઇનાં જીવન પલટાઇ જાય એવું કોઇ યોગતત્ત્વ પણ મારામાં નહોતુ, તેમ મોટા મોટા ઉદ્યોગો ઉભા કરવાનુ સામર્થ્ય કે આવડત પણ મારામાં નહોતાં. યુવકસેના–કુમારસેના એ મારી જીવનપ્રવૃત્તિ એમ નક્કી થવા માડ્યું.

પણ વિચારમાત્રથી યુવકસેનાઓ ઉભી ન થાય એ હુ સમજતો હતો. એ માટે મારે શુ શુ જાણવું અને શી શી તૈયારીઓ કરવી એ વિચારવા લાગ્યો. પણ મે જોયુ કે એમા કશુ નક્કી કરી શકાય એવુ હતુ જ નહિ. 'શક્તિઆશ્રમો'ની સ્થાપનાનો ખ્યાલ આવ્યો હતો પણ એ તો એક સાધન હતું, એવા અનેક સાધનો હોય તો જ આ કામ પાર પડી શકે એવું લાગ્યું. જ્યાં યુવકોના મેળા જામતા હોય એ સ્થળો હુ વિચારવા લાગ્યો. આ વિચારે તો મારા મનમાં દુઃખ ઉભું કર્યું. યુવકોના મેળા તો હોટેલમા, પાનવાળાની દુકાને અને સિનેમા–નાટકની ટીકીટ બારી પાસે દેખાયા. કેટલાકને પંદર–વીસ કે પચ્ચીસ રૂપીઆની નોકરી

માટે બા બે બાજુ ભગના જોયા અને કેટલાને દુનિયામા પોતા સિવાય કોઇ વસ્તુ જ નથી એવા ધ્યાનમા ખેલ તમાશા કરતા જોયા આ વેડફાઇ જતી શક્તિને કેમ રોકવી ? આ નાયગરાના મહાધાધમાથી વિદ્યુત કેમ ઉભી કરવી એ હુ વિચારવા લાગ્યો. કશુ હાથ ન લાગ્યુ પણ એટલુ નક્કી કરી શક્યો ' 'શાન્તિઆશ્રમ થી એની શરૂઆત કરુ અને એમાથી જ ધીમે ધીમે વધારે ગોધી રાખુ

સૌથી પહેલુ તો મે એ વિચાર્યું જુવાનની જે આ શમૂર્તિ મારી કલ્પનામા હોય તે હુ અનુ-મનના પ્રયત્ન કરુ અને મારા સ ગધી બીજાઓને રગુ દેશમા કાયમી સૈન્ય ઉભુ થવુ જ જોઇએ એ વિષે મારા મનમા શકા નહોતી ગષ્ટ્રવ્યાપી યુદ્ધ શરૂ થાય ત્યારે તમામ ધધાના માણસો એમા પડે, પણ જ્યારે શાતિ હોય અથવા યુદ્ધ રાષ્ટ્રવ્યાપી ન હોય ત્યારે આ સૈન્ય તો ખપમા આવે જ આ યુવકો એ જ દેશના લો શિક્ષકો અને યુવકો એ જ દેશના યુદ્ધસૈનિકો

આ રીતે મારી પ્રવૃત્તિ, મારુ ધ્યેય સમજી સ્વીકારીને હુ જેલમાથી છૂટયો વીસ વિગ બહાર રહી દેશ નની સજા લઇને પાછો આવી ગયો છુ આ વખતે નવા રગ જોયા ત્રણ મહિનાની મોકુફી, વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ એ બધુ મે જેલમા સાભળ્યુ મે મારા મારે નક્કી કરેના ધ્યેય અનુસાર તો યુદ્ધ એ એક જ માર્ગ હતો લડત પાછી ખેચી લેવાશે' એવી વાતો સાભળીને ત્યારે મને ખૂબ દુ ખ થતુ દેશની આમ જાળવના એની ટેક સાચવવા થોડા હજાર માણસો મરી મરે તો શી મોટી વિસાત છે ? વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ શરૂ થયો ત્યારે મને નિરાત થઇ પણ જેલમા મેં દેના બીજા ભાઇઓની નિર્ગવાનો પાર હોતો. દરેક પ્રસગે લાભાલાભનુ ત્રાજવુ લઇને બેસનાર વાણિયાશાહી

હિસાબ કરનાર લોકોને આ શક્તિનો હ્રાસ થાય છે એમ લાગ્યું. હું તો બલિદાનનો મહિમા સમજ્યો હતો. શહીદોનુ ખૂન નિષ્ફળ નથી જતુ એવો મને વિશ્વાસ હતો; જીવે છે એ જ કામ કરે છે, એ જ ફાયદો કરે છે એમ હું નહોતો માનતો. ઘણીવાર તો મરવાથી જ વધુ થઇ શકે છે. આ ઉપરાત પણ હું એમ માનતો હતો કે એક દીવો બળતો હશે તો એમાથી હજાર દીવા પ્રગટશે, એક માણસ જાગતો હશે તો હજાર માણસને જગાડશે.

મારી આવી માન્યતાઓને લઇ મને ડાહ્યા માણસોની શિખામણો ગળે નથી ઉતરી. બે શિખામણો હમેશ મારા સામે આવી છે એક અભ્યાસની અને બીજી લગ્નની. પહેલી શિખામણ મેં માન્ય રાખી છે અને માગથી આજની સ્થિતિમા શક્ય એટલો અભ્યાસ મેં કરવા માડ્યો છે હુ એની ગંભીરતા પણ સમજ્યો છુ. મારા દેશના દુખો દૂર કરવામાં જે જે પ્રકારની શક્તિઓ મેળવવી જોઇએ તે હુ ન મેળવુ એવો મૂર્ખ નથી પણ મને અભ્યાસની સલાહ આપનારાઓને મારા વર્તનથી સતોષ નથી. તેઓ તો રીતસરનો—કોલેજનો અભ્યાસ સૂચવે છે તેઓ એના માટે કારણો પણ આપે છે. પણ મારી જેવી તેવી બુદ્ધિથી હુ એમના કારણોમાં જે મૂખ્ય કારણ છે તે સમજી ગયો છુ. તેઓ મને સલામત થવાને પ્રેરી રહ્યા છે. પણ એ વસ્તુ તો મારાથી બની શકવાની જ નથી. સલામતીને ખાતર હુ અભ્યાસ કરુ જ નહિ. અભ્યાસ તો શુ, હવે એવું કશુ જ નથી જે હુ દેશના વિચારની કસોટીએ ન ચડાવું. મારા વિચાર—વર્તનની મે એક જ કસોટી રાખી છે કે આથી મારા દેશને હું મૂક્તિના માર્ગે એક તસુ પણ લઇ જઇ શકીશ?' મને આજ સુધી તો એવુ નથી લાગ્યુ કે કોલેજની તાલિમ નહિ લેવાથી હું

મારા દેશને હાની કરીશ અથવા ઓછો ઉપયોગી થઈશ જે દિવસે મને એવુ લાગશે તે દિવસે હું એક ઘડી પણ બીજુ કંઈ કવ ઉભો નહિ રહુ, પણ એ દિવસની અત્યાર તો મને કલ્પના પણ નથી આવતી

બીજી શિખામણ લગ્નની એ તો અતિ ગભીર મુખોમાથી આવે છે મે આ વિષે જે કઈ સાભળ્યુ છે તે બધુ જો વિચારવા બેસું તો હું મૂઝાઇ જ જાઉ મને એમ થાય છે કે આ વિષે સલાહ આપવાની જ બધ થાય તો કેવુ સારુ? કારણ કે મોટા ભાગની સલાહને અંતે એમ જ કહેવામા આવે છે કે તમારી શક્તિ અશક્તિ અને ચિત્તવૃત્તિઓનુ પરિશોધન કરજો અને કે આમ કહેવાની પાછળ તો એમ જ હોય છે કે 'એવુ પરિશોધન કરી ચૂકેલા અમે તમને કહીએ છીએ કે ગાડા ન થાઓ અને છાનામાના પરણી લો' પરતુ એ સલાહ પણ મારે ગળે નથી ઉતરી મને તો એમ થાય છે કે એ વિષે મને આટલો બધો ભડામણામા શા માટે આવે છે? એ જો મારા જ ચિત્તની વાત છે તો હું વહેલો મોડો સમજી જઇશ. ગમે તેમ હોય, એ બધા શુભ હેતુથી સલાહ આપે છે એમા મને શક નથી પણ માત્ર સૂચન કરીને દૂર રહેતા હોય તો સારુ અમારા જેવા કુમાર સૈનિકોના જીવનની તમામ જવાબદારી એમને માથે જ છે અને અમે સાવ મૂર્ખ છીએ એવુ ન માની બેસે તો ઘણુ થયુ

ચાલો, મારું કહેવાનુ મે પૂરું કર્યું ભવિષ્યમા હુ શુ કરીશ એ મેં કહી દીવુ છે શી રીતે કરીશ એ સવાલ હજી મારા મનમા ઘોળાયા કરે છે પણ એનો જવાબ મને મળી જ રહેશે મારા માતાપિતા સાથે હુ નહિ રહી શકુ એમની સેવા નહિ કરી શકુ એ વિચારનું મને સહેજ દુખ થાય

છે, પણ અને વસ્તુ બની શકે એમ નથી અને મારા માતાપિતા કરતા દેશને મારી વધારે જરૂર છે એમ હું સમજી શક્યો છું.

આ સજા અને લડતમાં જેટલી સજાઓ આવે તેટલી બધી સજા યુવકસેનાના વિચારોમાં અને તૈયારીમાં—એ માટેની મારી લાયકાત કેળવવામાં હું ગાળવાનો છુ. જેલ સિવાય અભ્યાસનો સમય મારે માટે દુર્લભ છે, અભ્યાસ માટે હું દેશની સેવાને એક ઘડી પણ ખોટી કરી શકુ એમ નથી. દેશની સ્થિતિ જોતાં મારામાં જેટલું હોય—ભલે ઓછું હોય—તેટલું આપી દેવું જોઇએ એમ હુ માનું છું. જીતેન્દ્રની માફક અત્યારે તો હું એમ કહી શકું કે "કંઇ નહિ તો ચે સ્વરાજ–મંદિરના પાયામાં હું પૂરાઇ શકું તો મને સંતોષ છે."

અહિંસાનું રહસ્ય

૧

એનું નામ જોસેફ. છેલ્લા ચાર વરસ થયાં અમે એને પિછાનતા હતા. એની શાંત, ગંભીર અને પ્રાર્થનામય મુખમુદ્રા અમને પ્રેમમૂર્તિ ઈસુના કોઈ ધર્મપુત્રની યાદ આપતી. ઊંચું, ખડતલ અને પ્રચંડ શરીર, મુખ ઉપરની સૌમ્યતાને લઈ પ્રભુના અનુચર જેવું લાગતું. એ બહુ ઓછું જ બોલતા. બોલવા તરફ એમને જરા અણગમો પણ હતો. મોટી મંડળીની વચ્ચે બેસવાની પણ એમની આદત નહોતી. મોટે ભાગે તેઓ એકાંતને ચાહતા. ચહેરો સહેજ ઊંચું રાખીને એમની આંખો ઘણો ભાગે નમેલી જ રહેતી. જોનારને એ પ્રભુના ભક્ત જેવા જ લાગતા હતા.

એમની ઉંમર પચીસ વર્ષની હતી. છેલ્લાં ચાર વરસના, છાવણીના અને જેલના સહવાસથી અમે જાણી શક્યા હતા કે એ પચીસ વર્ષો બહુ સરળપણે નથી વહી ગયાં. અમારા પ્રમાણમાં તો એ જીવનમાં કેટલાક ચમત્કારિક બનાવો બની ગયા હતા. અમે ઘણાખરા જુવાનો જ્યારે એક બીજાના આખા જીવનની વાતો સાંભળતા, ત્યારે અમને બહુ આશ્ચર્ય નહોતું થતું. અમે એક જ પ્રકારના માબાપને ત્યાં જ જન્મેલા, એક જ વાતાવરણ વચ્ચે ઊછરેલા, લગભગ એક જ પ્રકારના સંસ્કારોથી ઘડાયેલા હતા, એટલે જીવનના પ્રસંગોમાં વિવિધતા નહોતી, પણ તરત અમે જેમ જેના જ હતા. જોસેફના જીવનની જે બે ચાર વાતો અમે જાણતા હતા, એ વાતોએ જ

એમના સમગ્ર જીવન વિષે જાણવાની અમારામાં જીજ્ઞાસા પેદા કરી હતી એકઠા થયેલા સૈનિકોમાંથી ઘણાખરા પોતાની જીવનકથા થોડાક સંકોચ સાથે પણ ઝટપટ કહી દેતા હતા. જોસેફને હા પડાવતા અમને બહુ મુસીબત પડી. અમારી માગણીની સામે એમની એક દલીલ વારંવાર આવતી હતી, 'એથી આત્મપ્રશંસા થઇ જાય અને મન હલકું બને' અમે એમની આ દલીલનો જવાબ આપતા, પણ એ એમને ગળે ઉતરતો નહિ અંતે અમારા પ્રેમને વશ થઇને જ એમણે પોતાની કથા કહેવાનુ સ્વીકાર્યું.

અમારે ત્યાં નિયમ થઇ ગયો હતો, કે જેલની બેરેક બંધ થાય એટલે હૃદયની બેરેક ઉઘાડવી, અને અંદર જે જે પડ્યુ હોય તે સૈનિકમિત્રોને બતાવવું, એ બતાવવામાં એક વસ્તુ પ્રધાન રહેવી જોઇએ, અને તે એ કે જીવનમાં એવાં કયાં તત્વો પડ્યાં હતાં, જે સમગ્ર જીવનને લડતમાં ખેંચી લાવ્યાં? આ દૃષ્ટિએ જ અત્યાર સુધી જીતેન્દ્રે, નિર્મળભાઇએ, પ્રવીણકુમારે, વ્રજમોહને અને જયતે પોતાની કથા કહી હતી, અને બીજા મિત્રો પોતાની કથા કહેવાના હતા.

જોસેફની આજુબાજુ અમે વીંટળાઇને બેઠા, એટલે એ ખૂબ ગંભીર બની ગયા. થોડીક ક્ષણો અપાર શાંતિમાં એમણે પસાર કરી. અમે એમના મો સામું જ ટાપી રહ્યા હતા. નમેલી પાંપણો જોઇને અમે સમજ્યા, કે એમણે જગન્નિયંતાને યાદ કરી લીધા.

'મારી કથા તમારી કથાઓ કરતાં જુદી છે.' ધીરગંભીર વાણીમાં એમણે શરૂ કર્યું. 'તમને કોઇને ખ્યાલ નહિ હોય કે લગભગ આજ સુધીની જીંદગી મેં મિત્રવિહોણી જ ગાળી છે. કોણ જાણે કેમ, મને કોઇ દિવસ કોઇની મૈત્રી ગમી જ નથી,

એટલું જ નહિ પણ મે કોઈની પાસેથી માગ જીવનના ઉત્સવ માટે આશ્વાસન માગ્યું નથી કે પ્રેમશુ પણ લીધી નથી જીવનના મહાઆગ્રહનોને પણ મે ક્યાંય જ શમાવી દીધા છે કોઈની પાસે મે કોઈ વિસ સાન્ત્વનની આશા રાખી નથી અને એ ગમ્યું જ નથી અને એમાં હંમેશ નવાઈ લાગી છે જીવનના આવના અનુભવ ઉપરથી મને જણાયુ છે કે માણસને પોતાના દુખ હળવવાનું કે મુક્ત લેવે રડવાનુ સ્થાન મળતુ હોય, તો યે ન લેવુ જોઈએ એવુ સ્થાન મળ્યા પછી જીવન સંકુચિત અને જેમ વશનુ બની જાય છે સહેજે જ્યારે સામે આવીને ઉભા રહે છે ત્યાર એનો મહાનતાથી સામનો કરવાની વૃત્તિ નથી થતી, પણ એ સંકટ કોઈની પાસે રડી દેવાની ઈચ્છા થઈ આવે છે હુ આ જીવનમાં કદી રડ્યો જ નહિ હોઉં એમ પે માનતા હુ પુરુષ જો હુ મારા આનુથી મારા નિવાસ સ્થાનનો નાનકડો બગીચો ખૂબ ભીંજાયો છે પણ મારુ રડવાનુ મારા પાસે જ હતું, જરા આગળ વધીને કહુ તો આ જગતનુ સંચાલન કરનાર કોઈ દિવ્ય શક્તિ પાસે હતું મારી પેઠે જ મુઝાતા, અથડાતા, રડતા, ઝઝડતા માણસની પાસે હુ રડુ? એ મને શો જવાબ આપી શકે?

જેમ મે આવી મૈત્રી નથી ભોગવી તેમ મે, તમે જેને પ્રેમ' કહો છો તે પણ નથી અનુભવ્યો ર૧, એક બે પ્રસંગો એવા બન્યા છે, કે જેમાં મે કદાચ પ્રેમ અનુભવત, પણ એ પ્રસંગોએ તો મારા હૃદયમાં ઉર્મિની એ વૃત્તિને ત્યાં જ ડામી દીધી અને પરિણામે ઘણા સુધી હુ આ જાતિને અને આ 'પ્રેમ'ને ધિક્કારતો આવ્યો તમને થશે કે જીવનમાં કડવો જ છે હુ આ તમને શુ કહી શકુ? તમે ધીરજ રાખજો હુ મારી કથા

કહું છું, પણ એ કહેતા પહેલાં મારી આ વિચિત્રતાઓ તમને જણાવી દઉં, કે જેથી મારી કથા સમજવામાં તમને સહેલુ પડે.

હું જ્યારે જ્યારે વિચાર કરુ છું, કે આ લડતમાં મને ખેંચી આણનારુ તત્ત્વ કયું? ત્યારે ત્યારે મને જવાબ મળે છે કે અહિંસા. જો એ તત્ત્વ આ લડતમાં ન હોત, તો હુ અહી ન હોત. હુ અહિંસક હતો તેથી અહી ખેંચાઇ આવ્યો, એમ હું નથી કહેતો પણ હુ મૂંઝાતો હતો, ઘોર અંધકારમાં પ્રકાશ મેળવવાને માટે અહીથી તહી અથડાતો હતો. મને માનવ–જાતને લાગુ પડેલા રોગનુ ભાન થયુ હતુ. એમાંથી ઉગરવુ જ જોઇએ એવો નિશ્ચય પણ થયો હતો, પણ હુ પ્રકાશ જાણતો નહોતો. રોગનિવારણ કરનાર કોઇ ઔષધિની મને ખબર નહોતી.

હું ઇસુ ખ્રિસ્તનો અનુયાયી છુ. ઘણુ જાણ્યા પછી પણ એ ધર્મ છોડવાની મને જરૂર નથી જણાઇ. ગાંધીજીના વિચાર અને જીવનમાંથી અહિંસાનું રહસ્ય હું પામ્યો છું, છતાં ઇસુ પ્રત્યેની ભક્તિ કમી નથી થઇ, પણ વધી જ છે. ઇસુ એ જ કહી ગયો છે એમ હમેશા મને લાગ્યા કર્યું છે. તમારામાંથી કોઇ મને જોસેફને બદલે જયંત કે જયદેવ કહે છે, ત્યારે મને જરા પણ નથી ગમતુ. શા માટે તમે મને આમ કહો છો? જોસેફ કોઇ ખરાબ નામ છે? જોસેફ બોલતા હુ ખ્રિસ્તી છું એવું મને ને તમને ભાન રહે એમાં શું ખોટુ છે? જોસેફ બોલતાં હુ પરદેશી છું એવું તમને લાગે છે? જો એમ લાગતુ હોય તો તમે બહુ સંકુચિત મનોવૃત્તિ ધરાવો છો. મને હિંદુસ્તાનમા સૌથી વધારે કોઇ ભાવનાએ આકર્ષ્યો હોય, તો સમન્વયની ભાવનાએ આકર્ષ્યો છે. આ દેશમા બધા જ ધર્મો અને સંપ્રદાયો સમભાવની શિતળ છાયા નીચે ફુલીફાલી શકશે એમ મને લાગ્યુ છે. મને એ પણ લાગ્યુ

છે, કે દુનિયાના વેરઝેર નાબૂદ કરવામા આ તત્વજ્ઞાનની ભેટ કદાચ હિન્દુસ્તાન જ આખા જગતને આપશે. ચાર વરસ થયાં હું તમારા સાથે રહ્યો છું. હિન્દુસ્તાનની ભક્તિ કરી રહ્યો છું. આ ભૂમિએ મારા ઉપર જેટલા ઉપકાર કર્યા છે, તેનો યત્કિંચિત બદલો આપી શક્યો છું કે નથી તે હું જાણતો નથી. કે આટલા વખત પછી તમને મારા જેવો માનવી પરદેશીપણું લાગે છે? પરદેશી છું જ નહિ. તમારા જેવો જ હિંદવાસી છું. હિંદની સાથે રંગાયો છું, છતાં છું તે જાણીશ.

૨

હવે અનુક્રમે મારી કથા કહું.

મૂળ અમે આયર્લેન્ડના વતની છીએ. મારા દાદા આયર્લેન્ડથી અહીં આવીને વસેલા. મારું બાળપણ એ દાદાના ખોળામાં જ ગયું છે. મારા એ પરમપ્રિય દાદાને મારા પ્રત્યે અનહદ પ્રેમ હતો. એઓ ભગવાનની ભક્તિ કરતા અને હું એવો જ થઈશ એવી આશા રાખતા હતા. મારા પિતા પ્રત્યે એ હમેશાં નાખુશી રહેતા, કારણ કે એમનો દાક્તરી ધંધો જ એમને ગમતો નહોતો. દાદા કહેતા કે જે ધંધો જેના હાથમાં જાય, તે માણસ પરમ ભગવાન પણ થઈ શકે અને પાતળીમાં પાતળી પણ થઈ શકે. પિતાનો વ્યવહાર ન્યાયી હતો. એમને એમણે પોતાના જ્ઞાન અને શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવામાં વધુ પૈસા પેદા કરવામાં જ કર્યો હતો. અને પૈસા એમ ને એમ આવે જ નહિ એટલે એ નિર્દય પણ બનતા હતા. મારા દાદા કહેતા કે એમના વખતમાં એમણે પોતાના પુત્રને કોઈ ગરીબ દરદી પાસે પૈસા માગતા સાંભળ્યા, ત્યારે એ ઊભા ને ઊભા સળગી ઊઠ્યા. ત્યારથી એમને એ વાતનો ઘા કે તું ઉપકાર કરતો નથી પણ ની દાન પરોપકાર

કરે છે.' એ કહેતા કે 'નારે પૈસા જોઇતા હોય તો પણ કૃપા કરીને એવું ન બોલ. કે પાંચસો રૂપિયા આપો તો જ તમને સાજા કરું નહિ તો નહિ.' દાદાની આ વાતોને પિતા હસી કાઢતા. એ દાદાને 'ખુદાઇ આદમી છે' એમ કહેતા. પોતે વ્યવહાર કુશળ છે એમ માનતા.

દસેક વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી દાદા અને પિતાની વચ્ચેનાં આવાં ઘર્ષણોના સંસ્કારો મારા ઉપર પડયા કરતા હતા. મને બરાબર સ્મરણ છે, કે મને દાદાની વાત ગમતી. દાદા બહુ જ દયાળુ હતા, અને એમનાં મોં ઉપર જ એ દેખાઇ આવતું હતુ. એ વખતે એમની ઉંમર નેવું વર્ષની હતી, પણ બધી જ ઇંદ્રિયો સતેજ હતી, અને કામ આપતી હતી. મોં ઉપર કરચલીઓ પડી ગઇ હતી, પણ એ કરચલીઓ જ એમનાં હૃદયનુ દર્શન કરાવતી હતી. મને એમના મો સામે જોઇ રહેવાનું બહુ ગમતુ. તેઓ મારા પિતાથી બહુ જ કંટાળતા, ત્યારે એકલા બેઠા બેઠા રડી પડતા. હુ એ જોઇને સ્તબ્ધ બની જતો. મને સ્તબ્ધ બનેલો જોતા જ એ આંસુ લૂછી નાખતા અને પ્રેમથી મને પાસે લઇ લેતા.

મને અગીઆરમું વર્ષ બેઠુ. ત્યારે આ દાદા ચાલ્યા ગયા. દાદી તો મારા જન્મ પહેલા જ ચાલ્યાં ગયાં હતાં, એટલે ઘરમાં મારા પિતા, માતા, અને ત્રણ ભાઇઓ અને એક બેન રહ્યાં. ભાઇઓમાં હુ સૌથી મોટો હતો. બેન મારાથી પણ મોટી હતી.

મને પહેલેથી જ નિશાળે મૂકવામાં નહોતો આવ્યો. ઘેર એક શિક્ષક રાખીને મને ભણાવતા હતા. મારા પિતાની ઇચ્છા એવી હતી, કે મારે સામાન્ય અક્ષરજ્ઞાન મેળવીને કોઇ ઉદ્યોગ–ધંધામા પડવું. એમના સ્વભાવમા એક બીજી વસ્તુ પણ હતી.

તેઓ એવું ઇચ્છા કરતા કે અમે મોટા થઈને પ ી નઈ જલદી સ્વતંત્ર બની જઈએ હું નાનો હતો ત્યારથી સાંભળતો હતો કે જલદી કમાતા શીખો અને તમારા પગ ઉપર ઉભા રહો'

હું બાર વરસનો થયો ત્યા સુધીમાં મને આધારણ લખના-વાચતા આવડી ગયુ પિતાને લાગ્યુ કે એટલું બસ છે, એટલે એમણે મને ગ્રેઇ ઉદ્યોગ શીખવવાની તજવીજ કરવા માંડી નાનપણની મારી રીતભાતથી મા એમ માનતા, કે હું યાંત્રિક કામમાં હોશિયાર થઈશ અને એ વાત સાચી હતી મને સૌથી વધુ રસ પણ એમાં જ આવતો સ્વભાવે હું ઓછા બોલો અને ગંભીર હતો. આખો દિવસ કંઈક ને કંઈક યા ક નાનું નવી બનાવતું ઘરના માણીમાણુ બરાબર ન હોય, તો હું સમા ર્ કરી દેતો, એ જ રીતે ઘ્યાર પ્રાગમમ બગડ્યો હોય કે ઘડીઆળ બગડ્યુ હોય, તો પણ હું માથામારકુ કરીને આમ માગી અદની શક્તિ અનુ બાળ ડાન થયા કરતુ હતુ

પિતા પુ ક્ળ કમાતા હતા, પણ તેમની ઉપર કુટુંબ ખણી ખ ખ ખરચ હતી એટલે અમારું કામ બનાવાર નહોતું અને બધા છોકરાઓને પણ એટલી રીતે ઉછેર્યા હતા, એટલે બધા એમના ઘરનો ઓછો મજૂર હતો તમને કહેવાની જરૂર નથી કે નાનપણથી જ હું માસાહારી તો હતો જ, પણ દારૂ કે બીડી લેતો શા માટે નહીં એ પૂછશો મા, કારણ કે ત્યારે શા માટે ન લેવાય તે હું જાણતો નહોતો દારૂ તમાકુ ન પીતા, પણ પિતા ખૂબ જ શોખીન હતા, એટલે ઘરના એ વસ્તુ નાનામાં હતી

એ દિવસોમાં અને સાંભર હેના મા ાા પિતા ર ૨ી શાંત્ર થયા હત, એ તે નરનાં ડૅઈમની બહાર રહી હતી

લાહોરમાં મને કયા ઉદ્યોગમાં જોડવો, એની પિતાએ તપાસ કરવા માંડી. એમનુ ધ્યાન ચામડાના ઉદ્યોગ તરફ ગયુ. સદ્‌ભાગ્યે અમારે ત્યાનાં સસ્કારોમા કોઇ ધંધો ઉંચો કે નીચો નથી ગણાતો. ત્યારે તો મને ખ્યાલ પણ નહોતો, કે ચામડાંનો ધંધો હલકો ગણાઇ શકતો હશે હુ હજી પણ નથી સમજતો, કે તમારે ત્યાં એ ધંધો અને એવા બીજા ધધા શા માટ હલકા ગણાય છે!

એમની ઓળખાણથી મને એક કારખાનામાં રાખવામાં આવ્યો. ત્યાં ચાર વરસ સુધી મેં કામ કર્યું, અને એટલા સમયમાં તો હુ એ વિષયમાં ઘણો જ કુશળ બની ગયો. ચામડા કમાવવાની રગવાની વગેરે લગભગ એકેએક ક્રિયામા મારો હાથ બેસી ગયો. સચાઓ સાથે તો મને કુદરતી જ પ્રેમ હતો, એટલે એ જ્ઞાન મેળવવામાં મને કશી જ હરકત ન આવી.

એક વાત કહેવાની ઇચ્છા થઇ આવે છે. તમારી કથાઓ ન સાંભળી હોત, તો એ વાત હુ ન કહેત. હુ શીખી રહ્યો ત્યારે મારી ઉંમર સોળ વર્ષની થઇ ગઇ હતી. મારે એ કહેવું છે કે એ સોળ વર્ષની ઉમરમાં તમે તમારાં જીવનમાં વર્ણવી એવી એક પણ કુટેવ હુ શીખ્યો નહોતો. મને એનું ભાન પણ નહોતુ જાગ્યુ. તમે દારૂ માંસને બહુ ભયાનક વસ્તુ ગણતા હશો, હુ પણ ગણું છું, પરંતુ છેલ્લા ચાર પાચ દિવસના વિચારો ઉપરથી મને લાગ્યુ છે, કે આળસુ અને ધ્યેય-હીન ઉછેર એથી યે ભયાનક વસ્તુ છે. મેં તમારી જીવનકથાઓમાં જોયુ કે બાર-તેર વર્ષની ઉમરે તમને એ ભાન જાગ્યુ, ત્યારે તમારા જીવનમા એક પણ વસ્તુનો શોખ નહોતો જાગ્યો, કે તમે જેમા રમણ કરી શકો, એવી કોઇ અભિલાષા પણ નહોતી પ્રગટી. તમે ગંદા વાતાવરણમાં ખેચાઇ જાઓ, એની મને નવાઇ નથી

લાગતી, પણ હું ન ખેંચાયો એની પણ મને હવે નવાઈ નથી લાગતી સાત નાનપણમાં મારામાં મહાત્માઓના પ્રગટી નીકળી, માગમાં ગોખ પણ જાગી ગયો મારા હાથ, પગ અને મગજને પૂરતું કામ પણ મળી રહ્યું

મને સોળ વર્ષ પૂરા થયા, ત્યાં પિતાજીની ત્યાંથી કાનપુર બદલી થઈ મા ઉદ્યોગ માટે એ અનુકૂળ સ્થાન હતું ત્યાંના એક મોટા કારખાનામાં પગારદાર તરીકે હું દાખલ થયો મારી ઉંમર ત્યારે સોળ વર્ષની હતી પણ નમારા માલેના બત્રીશ વર્ષના કોઈ ખડતલ જુવાન જેવો હું લાગતો મારું શરીર મૂળથી જ પ્રચંડ હતું એમાં સંયમે અને શરીરશ્રમે ઉમેરો કર્યો હતો થોડા જ દિવસોમાં હું એ મોટા કારખાનામાં એક આધારરૂપ જુવાન તરીકે જાણીતો થઈ ગયો મેનેજરની મારા ઉપર પ્રીતિ થઈ મારી શક્તિઓ પણ વિકસવા લાગી યાંત્રિક ઉપકરણના ઉદ્યોગોમાં પણ મારું ધ્યાન પરોવવા લાગ્યું થોડા મહિનામાં તો હું દરજી, સુતારી અને લુહારી કામ પણ શીખી ગયો ત્યારપછીના વર્ષોમાં તો એ કામમાં પ્રાવીણ્ય પણ મેળવ્યું મારા મગજનો બંધારણ જ એવો હતો, કે નજર નાખતાની સાથે જ હું કામના રહસ્યને પકડી લેતો કોઈ પણ નવું મશીન આવે. હું બે ત્રણ મિનિટ એની સામે તાકી રહેતો, અને એ મશીન જાણે મારું બની ગયું હોય, એમ મને વશ થઈ જતું અને પોતાનો મર્મ ખુલ્લો કરતું તમારામાંના કેટલાકને આ વાત માનવામાં નહિ આવે, પણ ત્યારપછીના દિવસોમાં જે ભાઈઓ મારી સાથે રહ્યા છે તે જાણે છે, કે કોઈ પણ યંત્ર સાથે મારે કેવી મહાત્મન છે મોગની ખારી ગોઠવતા જતા, કે અંધારી રાતે ગાડીઓ આથડતા જતા જ્યારે મોટર ખોટકાઈ જતી ત્યારે મારો અને મોટર વચ્ચેનો સંબંધ સૌને જણાઈ આવતો

હતો. આપણા ખાદી કાર્યાલયમાં તો શાળ, ચરખા ને રેંટિયા સાથેના મારા સંબંધથી ઘણા જાણીતા છે. છેક નાનપણથી જ મારામાં આ વૃત્તિ હતી. મારું ઓછાબોલાપણું કદાચ એને જ આભારી હોય. મારા એ મૂક મિત્રો સાથે જીભથી બોલવાનો પ્રસંગ તો કોઈ દિવસ આવતો જ નહોતો, અને વાણી સિવાયની વાતો તો અમે રાતદિવસ કર્યા જ કરતા હતા.

૩

કાનપુરમા હું હતો, ત્યારે હુ નિશાનબાજી પણ શીખ્યો હતો. મને એમા અદ્ભૂત રસ આવતો હતો, પણ એ રસમાંથી ધીમે ધીમે શિકારનો શોખ પેદા થયો, અને મારા હાથે અનેક નિર્દોષ પંખીઓ, હરણાંઓ અને બતકોનો સંહાર થયો. મારાં જીવનમાં અહિંસા ક્યાથી પ્રગટી એ જણાવતી વખતે હુ મારાં શિકારની કથા કહીશ અત્યારે તો એટલું જ કહુ, કે હું નિશાનબાજીનો શોખીન બન્યો. ઠીક ઠીક કમાતો હતો, એટલે મે બંદૂક અને રીવોલ્વેર પાછળ પાંચસોક રૂપિયા ખર્ચી નાખ્યા. મારી બંદૂકથી અત્યાર સુધી ભોળાં પંખીઓ જ મરતા હતા, પણ અચાનક માણસો પણ મરે એવો પ્રસંગ બન્યો. મહાયુદ્ધ માટે ઠેર ઠેર ભરતી થતી હતી, અને અમે તો આયર્લેન્ડની પ્રજા હતા એટલે મને મહાયુદ્ધમા જોડાવાનો હુકમ મળ્યો. મારા માતાપિતા અને સગાવહાલાઓ ધ્રૂજી ઉઠ્યાં, પણ ત્યાં દલીલને અવકાશ જ નહોતો. મુકરર તારીખે મારે લશ્કરી છાવણીમાં હાજર થવાનુ હતું. એ દિવસો મારા જીવનના અત્યંત મંથનના દિવસો હતા મારા માતાપિતાને મારા મોતનો ડર હતો, મારા અંતરની સ્થિતિ એ કરતાં જૂદી હતી. એ દિવસોમા લડાઈનાં ભયાનક વર્ણનો વાચી મને કમકમાટી છૂટેલી. મારાં દિલમા અહિંસાનું

પહેલવહેલ પ્રાગટ્ય ત્યારે થયું એમ કહી શકાય. હું ત્યારે બાળ તો ન હતો, પણ એટલું સમજ્યો કે આ ભયાનક સ્થિતિનો અંત આવવો જોઈએ. સૈનિકોની ભગ્નીનો નાશ પણ હું જાગી શકયો હતો, સાથે સાથે દર્દ પૂર્વક દોડ્યા જતા જુવાનોને પણ મેં જોયા હતા. મારા મનમાં ઘણી ઉથલપાથલ થતી હતી, પણ એ વસ્તુ તો ફરી ફરીને મનમાં આવ્યા જ કરતી કે 'માણસથી આમ નહિ થઈ શકે, જેના પ્રત્યે મને લેશમાત્ર રોષ નથી તેના ઉપર હું કેમ ગોળીઓ છોડું ?' આજની પેઠે એ વિચાર આટલી સ્પષ્ટ ભાષા નહોતો પામી શક્તો, પણ એ જ ભાવ મારા મનમાં રમતા હતા તે હું જાણું છું. દિવસો વીતવા લાગ્યા તેમ મારા જવાનો દિવસ નજીક આવવા લાગ્યો. હું જાણતો હતો કે હું નહિ જાઉં તો મને બળાત્કારે લઈ જવામાં આવશે. છતાં મેં હું નહિ જાઉં તો મારા માટે કારાગાર અથવા તો મોત ઊભાં છે.

મારાં માતાપિતાના દુઃખનો પાર નહોતો, છતાં એ મને જવા માટે જ સમજાવતા હતા. એમને મારા જવામાં જીવનની આશા હતી, નહિ જવામાં તો તેઓ લડાઈ કરતાં પણ માઠી બૂરી દશા થશે એમ માનતા હતા. મેં બહુ મંથન ભોગવ્યું, પણ મને કોઈ રસ્તો સૂઝ્યો નહિ. ભારે મૂંઝવણમાં ડૂબેલો હું આખરે છાવણીમાં જવા તૈયાર થયો. જે દિવસે મેં વિદાય લીધી તે દિવસ મારા જીવનનો કરુણમાં કરુણ દિવસ છે. ચોધાર આંસુએ રડતાં માતાપિતા અને ભાઈબહેનો વચ્ચેથી હું લશ્કરી છાવણીમાં ચાલી નીકળ્યો. મારા અંતરનું ધમસાણ ચાલતું જ હતું, પણ મને અહિંસાનો દીવો તે દિવસે લાધ્યો નહોતો, એટલે અધમ માર્ગે ફાંફાં મારતાં ઉપરાંત હું કંઈ કરી શક્યો નહિ.

મારા જીવનની આ દિશાનો દિગ્દર્શનથી કહી શકું એમ

નથી, પણ બાર દિવસથી વધારે હું ત્યાં ન રહી શક્યો. જે ટુકડીમાં હુ દાખલ થયો, એ ટુકડીમાં એક પણ માણસ સ્વેચ્છાએ આવ્યો નહોતો. સૌ અંદરથી ધુંધવાયેલા હતા. કોણ જાણે કેમ પણ મારા પ્રત્યે સૌને આદર હતો. હું પ્રસંગ મળ્યે બોલ્યા કરતો કે 'આ દોજખમાં ક્યા ફસાયા ?'

અમને રેતીના ભરેલા કોથળાઓ ઉપર સંગીનો મારવાની તાલીમ અપાતી હતી હું સગીનના ઘા કરતો, ત્યારે મારુ હૃદય એની વિરુદ્ધ જતુ. હુ જાણતો હતો કે એ રેતીનો કોથળો છે પણ મને પૂરેપૂરી ખબર હતી, કે એવા જ ઘા હાડમાસના જીવતા કોથળા ઉપર પણ કરવાના છે. દિવસભર નિશાનબાજી, પેરેડ અને આવા સંગીનોના ઘા કરી અમે રાત્રે થાકી જતા, અને અમારામાંનાં ઘણાખરા ઘસઘસાટ ઉંઘવા લાગતા. મારી સ્થિતિ જુદી હતી. મહા દારુણ અને ભયામણી હતી. રાત્રે ઉંઘવાનું મારા ભાગ્યમા નહોતુ. લડાઈનાં સ્વપ્નાઓ અને કલ્પનાચિત્રો મારું હૃદય ફફડાવી મૂકતાં હતાં. પ્રત્યેક ક્ષણે મને થતુ હતુ કે નાસી છૂટું. હુ પકડાઉં તો ભલે મને ઠાર કરી દે, પણ આ સ્થિતિમાં તો નથી રહેવું. પરંતુ હુ નાસી શક્યો નહિ. એ વિચારો આવી આવીને પાછા વળી જતા. ક્યારેક મારા સાથીઓને વાત કરતો, તો એ બધા એના ભયંકર પરિણામો બતાવી મને પાછો વાળતા.

આમ દિવસો વીતતા હતા, પણ મારું મન શાંત થતુ નહોતું. લડાઇના ખબરો સાંભળી અશાન્ત મન વધુ અશાન્ત બનતુ. લડાઇના વિજયના કે પરાજયના ખબરો મને સરખા જ લાગતા હતા, કારણ કે એ ખબરોમા આગ, ખૂન, મોત, બોમ્બ, મશીનગન અને બંદૂક સિવાય બીજુ કશું નહોતુ. ટુકડીઓની ટુકડીઓ સાફ થઇ ગયાના અને હજારો ઘાયલ થઇ ગયાના જ સમાચારો હતા. હું જોતો

હતો કે આ સમાચારો ધીમે ધીમે મારા સાથીઓમાં સહજ બનતા જતા હતા. એમની અરેરાટી ઓછી થતી હતી. મૃત્યુ અને ઘાયલોની સંખ્યા પ્રત્યે એમનું બહુ લક્ષ નહોતું જેટલું વિજય અને પરાજય પ્રત્યે હતું. એમના દિલ સહાયક થતા જતા હતા. વિજયપરાજયના હર્ષશોક તેઓ અનુભવતા હતા. મને મનમાં થતું હતું કે ધીમે ધીમે હું પણ આવો નહિ બની જાઉં! મને પણ લડાઈના સમાચારો જગતના સહજ વ્યાપાર જેવા નહિ લાગે!

ઈશ્વરની કૃપાથી હું 'ઉન્નતી મરીગત' થતા બચી ગયો. મારું હૃદય જડ બને તે પહેલાં જ હું ત્યાંથી છૂટી નાઠો. મારો છૂટવાનો પ્રસંગ પણ અદ્ભુત બની ગયો. એક દિવસ પેલા રેતીના કોથળા ઉપર ઘા કરતા મારો હાથ ખચકાયો. એને મને સજા થઈ. સજાનું મને બહુ લાગ્યું પણ અમારા ઉપરીએ મને જે રીતે આજ્ઞા કરી તે રીતમાં મને અપમાન લાગ્યું. ત્યાં સ્વમાન જેવું ક્યાંય ન જ હોવું જોઈએ એ હું જાણતો હતો, પણ એના વિશ્વમાં હું હજી માણસ નહોતો મટી ગયો. મને મારા મનની સાથે ઉપરાંત એ ભાન અને થોડીક માયા પણ બની હતી, અને આખી વાત એ સજા મને વેદનારૂપ થઈ પડી. મારે લાગે ગયો હું ઉભો અમારે પેરે. મારે તૈયાર થવાનું હતું, પણ હું તૈયાર ન થયો. મારા સાથીઓએ મને સમજણ આપી. પણ મેં પરવા ન કરી. હું મારા વર્તાવનું દુષ્પરિણામ જાણતો હતો. મારા ઉપર સખ્તાઈ ચાલશે અને કાગળ મને કારાગૃહમાં આવશે, એ બીનાની મને માહિતી હતી પણ તે દિવસ મારું મગજ જ ફરી ગયું હતું. ગોત વિરે હું બેપરવા બની ગયો હતો.

મને મારા ઉપરી અમલદાર તરફથી સખ્ત ઠપકો અને પછી ગોળીબારી કરવાની આજ્ઞા મળી, એને મારા

ઉપર લશ્કરી કામ ચાલ્યું. મે મનમાં માન્યુ કે હવે થોડીક મિનિટો જ આ દુનિયાની હવા લેવાની છે. મને બરાબર ખબર છે કે મારા અંતરમાં ફફડાટ નહોતો. લડાઇના કરતાં-કોઇને મારવુ ને મરવુ એના કરતા આ સારું છે, એમ મને થતુ હતું. મારા સાથીઓની સ્થિતિ જૂદી હતી. એ સૌને મારા પ્રત્યે મમતા હતી. તેઓ મને આમાથી બચાવવાની કોશિશ કરવા લાગ્યા, પણ એમના બધા પ્રયાસો નિષ્ફળ ગયા થોડીકવારમાં આ વાત બીજી ટુકડીઓમાં પણ પહોંચી ગઇ, અને વાતે ઉગ્ર રૂપ લીધું. મને સ્પષ્ટ ખબર ન પડી, પણ ટુકડીઓમાં ફેલાયેલા અસતોષને કારણે મારા ઉપરનું કામ મોકુફ રાખવામાં આવ્યુ, અને બીજે દિવસે મને ડોકટર પાસે લઇ જવામા આવ્યો. ડોકટરે મારુ આખું શરીર, મસ્તક વગેરે તપાસ્યુ, અને હુ ચિતભ્રમ થઇ ગયો છું, એવું નિદાન આપ્યુ. એ નિદાન ઉપર મને છોડી મૂકવામાં આવ્યો. કહેવાની જરા યે જરૂર છે ખરી કે હું ચિતભ્રમ નહોતો જ, અને અમારો અમલદાર કે ડોકટર પણ ચિતભ્રમ નહોતા ?

એ દિવસના મારા આનંદની શી વાત કરું ? બીરૂમાં બીરૂ માણસ મોતના પજામાથી છૂટતાં જે આનદ અનુભવે તે આનદ મહાભીષણ સંહારની એ દુનિયામાંથી છૂટતાં મેં અનુભવ્યો. મારા માતાપિતા અને સગાવહાલાંના આનંદની તો અવધિ જ નહોતી. એ તો બધાં એમ જ કહેતા હતા, કે યમરાજાને ઘેરથી જ પાછો આવ્યો !

૪

ઘેર આવ્યા પછીનો એકાદ મહિનો તો મારો છાવણીની વાતો કરવામા જ ગયો એક મહિના પછી હું પાછો કારખાનામાં

દાખલ થયો ભાગ આવવાથી અમારા મેનેજર અને બધા ખૂબ ખુશ થયા સામાન્ય રીતે ત્યા મારુ સ્થાન ધ્યાન ખેચાય એવુ તો હતુ જ, પણ લડાઈમા જઈ આવ્યા પછી તો એ વધુ ધ્યાન ખેચનારુ બન્યુ મહિનાઓ વીત્યા, એટલે લડાઈની વાત ટાઢી પડી, અને હુ ભાગ કામમા મશગુલ થતો ગયો આ દિવસોમા મને એ નવો શોખ જાગ્યો અમારા કારખાનામા એક વખતે બે મોટા સાપ નીકળ્યા મારી સાથે કામ કરતા એક ભાઈએ કશી જ ગભરામણ સિવાય એ પછી એક સાપને પકડીને બહાર જગલમા ફેકી દીધા એની પકડવાની રીતથી હુ તાજુબ થઈ ગયો ન એણે સાણસો લીધો, ન લાકડી લીધી ધીમે ધીમે ચાલતા જતા સાપને ઝપાટાબધ પૂછડીએથી પકડીને ઉપાડી લીધો કોણ જાણે કેમ પણ ત્યાર પછી મને પણ એ જાતનો શોખ થયો સાપ વિષે એ ભાઈ પાસેથી જેટલુ જાણી શકાય એટલુ મે જાણ્યુ, પણ મારો એ શોખ તો એટલો બધો બળવાન થયો કે હુ સાપને પકડીને પાળવા લાગ્યો ધીમે ધીમે મને એની જાતની ખબર પડવા માડી જ્યારે મે જાણ્યુ અને અનુભવ્યુ, કે લગભગ એશી ટકા સાપ તો ઝેરી હોતા જ નથી ત્યારે મને સમજાયુ કે સર્પદશથી મરનારનો મોટો ભાગ તો ભયથી જ મરે છે। સાપની ટેવોની અને રોગોની પણ મને ખબર પડી જાતના જોખમે હુ એના ઉપર અખતરા કરતો એક વખત કાચની પેટીમા મે સાપને રાખેલા એના માટે હુ ઉદરડા લઈ આવતો, એને દૂધ પણ પાતો પણ થોડા દિવસમાં સાપ માદા પડ્યા મે કેટલાક ઉપાયો લીધા પણ એ સાજા ન થયા છેવટ પેટી પેટીમા વચ્ચે લાકડાની નાની નાની થાભલીઓ નખાવી ને સાપ સાજા થઈ ગયા એમને ફરવાનુ અને વીંટળાવાનુ મળ્યુ તેથી જ આ સાપનુ જ્ઞાન મને લડાઈના દિવસોમા બહુ કામમા આવ્યુ જ્યા જ્યા હુ જતો

ત્યાં ત્યાં સાપ પકડવાનુ કામ મારા ભાગે જ આવતુ, અને જે પ્રદેશમાં હુ કામ કરતો, એ પ્રદેશમાં સાપ અને વીંછીનો તો કંઇ પાર નહોતો. મે વીંછીઓ ઉપર પણ ઠીક ઠીક પ્રયોગો કર્યા છે.

સાપની આ વાત કહેવામાં મને બહુ રસ આવે છે. એના પ્રયોગનું પણ હુ તમારા પાસે વર્ણન કરત, પણ આપણી વાત સાથે એને સબધ નથી એટલે જવા દઉં છું. એક વાત કહેવાનું મન થઇ આવે છે કે આપણાં ગામડાંઓમાં સાપનો પ્રશ્ન જેવો તેવો નથી. આપણે ગ્રામસેવકો પાસે જેમ દવાદારૂના સામાન્ય જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખીએ છીએ, તેમ માણસની નજરે સૌથી ભયકર લાગતા આ જન્તુ વિષે પણ થોડું ઘણું જાણવું જોઇએ.

હવે મારા શિકારશોખની વાત કહુ. એ શોખ તો ધીમે ધીમે વધતો ચાલ્યો. મારા મનમાં માણસ માટેની દયા તો હતી જ, કોઇ મનુષ્ય પ્રાણીને દુખી થતો જોતાં પણ મારુ હૃદય દ્રવી ઉઠતુ, પણ પરમાત્માની આ વિશાળ સૃષ્ટિમા પશુપંખીને પણ આપણા જેટલો જ જીવનનો અધિકાર છે, એ જ્ઞાન મને બહુ મોડું મળ્યું. એ જ્ઞાન મળ્યુ ત્યાં સુધી તો હું પશુપંખીઓને માટે તો માનવરાક્ષસ જ હતો. માંસાહારી તો હતો જ, પણ જબરદસ્ત શિકારી પણ બની ગયો હતો મને સૌથી વધુ શોખ એ શિકારોનો હતો. એક તો તળાવ કાઠે ઉભા રહી ડૂબકીઓ લેતી બતકોને વીંધવાનો, અને બીજો એથી યે ભયંકર, કબુતરની કે કોઇ પણ પખીની જોડી બેઠી હોય, તો તેમાથી એકનુ માથું વીંધવાનો. શિકારની ભયકરતા સમજ્યા પછી મને આ કૃત્ય બદલ પારાવાર પશ્ચાત્તાપ થયો છે, પણ મારા એ કૃત્યનુ પાપ હું હજી ધોઇ શક્યો નથી એમ માનું છું. તમે માનશો? આ પાપની શિક્ષા ભોગવવા મેં મારી જાતે મને તમાચાઓ માર્યા છે, સોટાઓ ખેચ્યા છે, દીવાલ સાથે માથા પણ

અકળાવ્યા છે છતા મને શાતિ નથી થઈ છેવા કેવાય વર્ષો થયા હુ પશુપખી સામે એના ગૂનેગારની માફક જ જોઉ છુ તમે આશ્ચર્ય પામશો પણ તળાવમા રમતી બતકોને હુ જોઈ શકતો નથી, હુ શરમથી નીચુ જોઈ લઉ છુ પખીની બેનડી તરફ તો મારી આખ પણ મડાતી નથી હવે એ બનામા, પ્રત્યેક પશુપખીની આખમા હુ જગન્નિયતાના દર્શન કરુ છુ

શિકારના મહાપાપમાથી છોડાવવા બદલ મારે એક બ્રાહ્મણનો આભાર માનવો જોઈએ દુ ખની વાત એક જ છે મને શિકાર છોડાવનાર એ બ્રાહ્મણ આજ સરકારી સિપાહી બન્યો છે મને એમ થાય છે કે મને ઉપદેશ આપવાની પાછળ એના દિલમા જાગૃત અહિંસાની વૃત્તિ નહિ હોય, પણ અહિંસાના રૂ સસ્કારો જ હશે, નહિ તો એ સિપાહી કેમ થઈ શકે ? એ બદૂક કેમ પકડી શકે ? આજે ત્રિલોકનુ રાજ મળતુ હોય તો યે હુ બદૂકનો ઉપયોગ ન કરુ

અમારા કારખાનામા જ એ બ્રાહ્મણ કામ કરતો હતો મારે ને એને જરા ઓળખાણ હતી મારો શિકારશોખ એ જાણતો હતો એ જ્યારે ને ત્યારે શિકારની અને માસાહારની વિરુદ્ધ મારી પાસે

બોલતો, પણ ઘણા વખત સુધી મને કશી અસર નહોતી થઈ એક વખત એ મારા સાથે આવેલો અને એના દેખતા જ મે બે બનકો ને વીંધી નાખી, અને એક કબૂતરની જોડી ખડિત કરી, ત્યારે એની આંખે અધારા આવી ગયા, અને એ ચીસ પાડીને ત્યા જ પડી ગયો સ્થિર ગતિએ ચાલ્યા જતા હુ એ બનાવ પછી જરા વિચારમા પડી ગયો મારા વિચારોને એ બ્રાહ્મણે કરુણ વાર્તાથી ઉત્તેજ્યા, અને શિકારનો સમય ન હોય એવે વખતે શાતિથી વિહરતા પખીઓ

બતાવી, એમનાં પ્રત્યે મારી લાગણીને જાગૃત કરવા માંડી. ધીમે ધીમે મારુ મન બદલાવા લાગ્યું. હું એકલો એકલો પણ શાંત બેઠેલાં કે ઉડતાં પંખીઓને જોવા લાગ્યો. મારા મનમાં મમત્વ પેદા થવા લાગ્યું, પણ શિકારનો શોખ એ અજબ વસ્તુ છે. તમે બધા જ એ શોખથી અજ્ઞાત છો, એટલે તમે નહિ સમજી શકો. શરાબ અને માંસ છોડતાં મને સમય નહોતો લાગ્યો, લડત વખતે મારો ધંધો છોડતાં પણ મને સમય નહોતો લાગ્યો, પણ મન જાગૃત થયા પછી પણ શિકાર છોડતાં ત્રણ મહિના વીતી ગયા.

હૃદયમાં લાગણી જાગ્યા પછી શિકારની મઝા ઉડી જવા લાગી. બંદૂક છોડવામાં ને નિશાન તાકવામાં મઝા આવતી, પણ પખીનો તરફડાટ જોઇ શકાતો નહોતો. મન ભારે થવા લાગ્યુ. જેમ દિવસો વીતતા ગયા, તેમ તેમ મનનો ભાર વધવા લાગ્યો. હું તમને શી વાત કહું ? શિકારનો રસ માત્ર બળી ગયો, પણ ટેવ એટલી પ્રબળ બની ગઇ હતી, કે હું રાત્રે નિશ્ચય કરું કે સવારે જવું જ નથી પણ યંત્રવત ઉઠું, ખુણામાં પડેલી બદૂક ઉપાડુ અને મૂંગો મૂંગો ચાલી નીકળું. તમને આ નહિ જ સમજાય, પણ હું શિકારી મનુષ્ય નહિ, પણ શિકારી યંત્ર બની ગયો હતો. શિકાર કરીને પાછા ફર્યા પછી ઘેર આવી બદૂકનો હું ઘા કરી દેતો, પણ બીજે દિવસે એ બદૂક ફરીને મારા હાથમાં સ્થાન મેળવતી.

એક દિવસ ત્રણ બતકોને સંહારીને હું પાછો આવતો હતો, ત્યારે મારાં હૃદયનો ભાર અસહ્ય હતો. એ બ્રાહ્મણ મને સામો મળ્યો. મારા મોં ઉપરથી મારા હૃદયભારનું કારણ એ સમજી ગયો. એણે મારી તીવ્ર થતી જતી લાગણીને ઉશ્કેરી મૂકી. હું એની પાસે કઇ બોલ્યો નહિ, પણ ઘેર ગયા પછી મેં મારા ઓજારોમાંથી એક

મોગરે હથોડો લીધો અને મારા પાસે બંદૂક રીવોલ્વર વગેરે જે હતું તેનો ભૂક્કો ર્યો હું જ્યારે ભાગતો હતો ત્યારે મારા ઘરમાં કોઈ નહોતું હું જાણું છું કે જો કોઈ હાજર હોત તો એ એને વિગ ગળમાં વિકગળ માનવી લાગત મારા હૃદયમાં શિકાર પ્રત્યે અને શિકારના સાધનો પ્રત્યે તે દિવસે રોષનો પાર નહોતો વર્ષોની મારી ગુલામીમાંથી મુક્ત થતો હોઉં, એવી ઉગ્ર ભાવનાથી હું હથોડાના ઘા કરતો હતો

શિકાર છોડ્યા પછી બીજે જ દિવસે મે માંસાહાર પણ છોડ્યો મારાં માતાપિતા એથી નારાજ થયા, પણ હું હવે મોટો અને સ્નાતક થયો હતો એટલે એમનું બહુ ચાલ્યું નહિ શરાબ ત્યાર પછી બે વર્ષે છૂટ્યો, પણ એ વાત એનો પ્રસગ આવે ત્યારે

૫

હું ત્રીસ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી મારા મનમા લગ્નનો વિચાર ઉગ્ર રૂપે દાખલ થયો નહોતો ઘરમાં ને સગાઓમાં વાત થાય એટલે ક્યારેક એ વિચારો આવતા, પણ પત્ની સાથેનું મારું જીવન જાતા મને એમ લાગતું કે હું કોઈની સાથે પ્રેમ નહિ કરી શકું, પરંતુ પહેલા જ અનુભવે મારી એ માન્યતા ખોટી પડી માતા પિતાની મૂક સમતિથી અમારા ઓળખીતાની એક કન્યા સાથે મારે પરિચય થયો, અને દિન પ્રતિદિન વધતો ચાલ્યો એ અગાર વરની સુકુમાર અને શિક્ષિત કુમારીકા હતી એના પ્રમાણમાં હું ખત્તલ પણ સાથે જ કર્કશ અને કઠોર હતો મારી ટેવો ના એ જરા શકે એવી છે એવું મને કોઈ દિવસ લાગ્યું નહોતું, પણ જેમ જેમ પરિચય વધતો ગયો તેમ તેમ મને લાગ્યું કે હું અદરથી એનાથી જુદો છું આદ, ગપસપથી સારા દેખાવાની ઈચ્છા મને

કોઈ દિવસ નહોતી થઈ, તે થવા લાગી. માણસના ગમા-અણગમાનો વિચાર હું ભાગ્યે જ કરતો. તેને બદલે મારે પ્રત્યેક ક્ષણે આ કુમારિકાનું સ્વાગત કરવાનું હોય, એમ હુ રહેવા લાગ્યો. હુ જોતો હતો કે મારી રીતભાતથી માતાપિતા આનંદ પામતાં હતાં.

જેને સંવનન કહે છે તે અમારા વચ્ચે શરૂ થયું. મારી અભિલાષાઓ અને મહત્વાકાંક્ષાઓ મેં એને જણાવવા માંડી અને એનીઇચ્છાઓ ને આશાઓ મેં જાણવા માંડી. અમે નજીક આવવાં લાગ્યાં. એ સુદર હતી, નમણી હતી, હસમુખી હતી પણ બહુ જ વાતો કરનારી હતી, એની વાતોથી સામાન્ય રીતે હું મુગ્ધ બનતો અને એની બુદ્ધિ ઉપર ખુશ થતો, પણ કોઈ કોઈ વખત મને એમાં અતિશયતા લાગતી, અને હુ જરાતરા કંટાળતો. એ દિવસો બહુ ટૂંકા છે અને એનો અંત કડવો છે પણ મારે નિખાલસપણે કહેવું જોઈએ, કે આરંભના એ દિવસોમાં અજબ માધુર્ય હતું. મને તો એના સિવાય કોઈના પ્રત્યે એટલુ મમત્વ નહોતું, પણ જ્યારે હુ એનાં મોમાંથી સાંભળતો કે આ વિશાળ સૃષ્ટિમાં હું જ એનું સર્વસ્વ છું, ત્યારે મારી આંખો કોઈ અકથ્ય લાગણીથી ચમકી ઉઠતી. આખો દિવસ કારખાનામાં તેલ, કોલસા, અગ્નિ અને લોખંડ સાથે કામ પાડનારો પહાડી શરીરનો હું મૃદુ બનવા લાગ્યો. સંચા સાથે કામ કરતાં કરતા પણ હુ એનું સ્મરણ કરી સાવ સૂકકા જીવનમાં રસ પૂરવા લાગ્યો. કોઈ વખતે મને શકા થઈ આવતી કે આ બોલે છે તે સાચું હશે? એટલે હું એને મારા સોગન દઈને પૂછતો. જવાબમા એ ગભીર બની જતી, અને આંખથી મને ઠપકો આપતી હોય એમ મૌનપણે કહી દેતી, કે 'મારા પ્રત્યે અવિશ્વાસ રાખે છે?' હું એ જોતો, અને ભરપુર શ્રદ્ધાથી મારા કામમાં લાગી જતો.

પરંતુ એક સવારે પ્રલયકારી ધરતીકંપની પેઠે મેં જ્યારે સમાચાર સાંભળ્યા કે એમ. એ. મા અભ્યાસ કરતા અમારા સગા એક જુવાન સાથે એના લગ્ન થઇ ગયા, ત્યારે મારી આંતરસૃષ્ટિ ખળભળી ઉઠી. આ આઘાત સહન કરવાનું મગજમાં જોર જ નહોતું. હું સ્તબ્ધ બની ગયો. મને કશું સમજાયું જ નહિ કે આ શું બની ગયું. દિનમાં થવા લાગ્યું કે 'આ શું હતું? સ્વપ્ન? કરુણનમ કોઇ નાટક?' કંઇ ખબર ન પડી. મહિનાઓ પછી મેં જાણ્યું, કે એ સુંદર કુમારીકા જે દિવસોમાં મારા સાથે સવનન ગુંજતી હતી, તે જ દિવસોમાં પેલા જુવાન સાથે પણ એ સબંધમાં હતી. મારા મનમાં એના પ્રત્યે ઘૃણા જાગી ઉઠી, અને એ ઘૃણા વિસ્તરતા વિસ્તરતા આખા સ્ત્રી સમાજ ઉપર ફરી વળી.

કેવા એ દિવસો હતા! મારું સમગ્ર જીવન જે પાનમાં હતી જતું હતું એ પાન ફૂટેલું હતું! પ્રેમ અને શ્રદ્ધાથી જેનું હું ચિંતન કરતો, અને કારખાનાના ભયંકર અવાજોની વચ્ચે જેનો હું મંજુલ ધ્વનિ સાંભળતો, એ એક માયા હતી, ઇન્દ્રજાળ હતી, મને ભરમાવનારી જાદુઇ રમત હતી! એ પછી થોડા દિવસ મેં કારખાનું છોડ્યું, કામ માત્ર છોડ્યું અને ઘરમાં જ ગુમસુમ બેસી રહ્યો. મામાપને ચિંતા થવા લાગી, પણ એમની ચિંતા ખોટી હતી. હું ગાંડો થાઉં એમ નહોતું. પદરેક દિવસો એ રીતે પસાર થયા પછી હું કારખાનામાં જવા લાગ્યો, અને હતો તે કરતા પણ વધુ મૂંગો બની મારા લોખંડ અને યામાની સાથે રહેવા લાગ્યો. એ નિર્જીવ પ્રેમીઓ મૂંગાં હતા, પણ વફાદાર હતા એમ મને લાગવા માંડ્યું.

મા! મનમાંથી એ સ્થાને હું ઘણા વરસ સુધી ભૂંસી શક્યો નહિ, પણ એવું સ્મરણ સુખદ કે પ્રેમપ્રદ નહોતું

તિરસ્કારના ભાવથી જ હું એને યાદ કરતો હતો, અને મનમાં અસ્પષ્ટપણે જાણે નક્કી કરતો હતો, કે આ જીવનમાં હવે એ માર્ગે કોઈ દિવસ ન જવુ.

૬

આ પ્રસંગ વીત્યા પછી મારામાં ગાંભીર્ય વધ્યું હતું, અને એ ગાંભીર્યે મને જીવન વિષે ઊંડો વિચાર કરતો કરી મૂક્યો હતો. કોણ જાણે કઈ પ્રેરણાથી પણ હું ત્યાર પછી ચર્ચમાં જવા લાગ્યો. બાઈબલ હું ક્યારેક વાંચતો, તે હવે જ્યારે વખત મળે ત્યારે વાંચવા લાગ્યો. મારા મનમાં એથી શાંતિ થવા લાગી. મેં ધીમે ધીમે નહિ પણ એક દિવસ ખૂબ વિચારી આવ્યો, એટલે દારૂ છોડી દીધો. હું બહુ શોખીન તો નહોતો, છતાં સાદો બનવા લાગ્યો. થોડાક મહિનામાં મારા જીવનનો ઝોક ધર્મ તરફ વળ્યો. જે વસ્તુની મને ભૂખ હતી, તે જ વસ્તુ પ્રાપ્ત થતી હોય એવું મને લાગવા માંડ્યું. દાદાનું જીવન જે મારા સ્મરણમાંથી સરી ગયું હતું, તે પાછું તાજું થયું. એમના આખા દિવસનો કાર્યક્રમ મને યાદ આવ્યો, અને દરેક પ્રસંગે દેખાઈ આવતો એમનો પ્રેમાળ અને દયાળુ સ્વભાવ મને પ્રેરણા આપવા લાગ્યો. મારું આ જીવન મને શાંતિ આપતું હતુ, પણ અમારા ઘરમાંના કોઈને એ ગમતુ નહોતું. મારા પિતાનો તો એ માટે સખત વિરોધ હતો. એમને મારી ધર્મની વાતો બેવકુફી ભરેલી જ લાગતી હતી. હું ભરજુવાનીમાં આવો વૈરાગી થઈ જઈશ તો મારું ભવિષ્ય કેવું જશે, એ વિષે તેઓ ચિંતા પણ પ્રગટ કરતા હતા, પણ એમનો વ્યવહાર ઉપદેશ મારા ગળે ઉતરતો નહોતો. જેમ જેમ વખત જતો ગયો, તેમ તેમ અમારી વચ્ચેનું અંતર વધવા લાગ્યું. મારાં મનમાં પ્રગટેલી આ ધર્મ

ભાવનાએ એક બીજું સ્વરૂપ પણ પકડ્યું મારી કમાણીના જે
પૈસા આવતા, તે હું મારી આજુબાજુમાં કોઈ મુશ્કેલી ભોગવતું
હોય તો તેને હું આપી દેવા લાગ્યો મારા પિતાને આ શાનું
રુચે? એમણે મને સખ્ત શબ્દોમાં સૂચના આપી, કે મારે મારી
આખી કમાણી એમને સુપ્રત કરવી, અથવા તો સ્વતંત્ર રીતે રહેવું
મને એ બેમાં એમની બીજી સૂચના વધુ પસંદ પડતી હતી, પણ
કંઈક સમાધાનની વૃત્તિથી હું નિભાવવા લાગ્યો એક દિવસ
એવી ઘટના બની ગઈ કે અમારું સમાધાન તૂટી પડ્યું, અને
મારે એમનાથી પચ્ચીસ પહેલાં જ સ્વતંત્ર થવાનું બની આવ્યું

મારા કારખાનામાં કામ કરતો એક જુવાન, જાતે ચમાર
હતો, અને એના કુટુંબમાં વૃદ્ધ અને અંધ પિતા સિવાય
કોઈ નહોતું તે બે દિવસના તાવમાં ઉપડી ગયો એની માંદગી
વખતે અને મૃત્યુ વખતે હું ત્યાં હાજર હતો જે દિવસે સાંજે એ
ગયો તે દિવસે સવારે જ એ પોતાના મોત વિશે જાણી ગયો હતો
એના દિલમાં એક જ દુઃખ હતું એ બહાદુર હતો એટલે મોતથી
તો ડરતો નહોતો, પણ એના મૃત્યુ પછી વયોવૃદ્ધ અંધ પિતાનું
આ દુનિયામાં કોણ? એનું કોઈ સગું નહોતું, મારી પેઠે એ પણ
મિત્રવિહોણો હતો હું એની ચિંતા સમજી ગયો મેં એને પૂરું
આશ્વાસન આપ્યું છેલ્લે એણે મારી પાસે ઈશ્વરસાક્ષીએ વચન
લીધું, કે એના પિતાને હું સાચવીશ આ વચન વખતે એ અંધ
ડોસા પણ બાજુમાં બેઠા હતા એમની મણિ વિનાની આંખોમાંથી
આંસુ ટપકતાં હતાં

એ જુવાન ગયો, તે દિવસે રાત્રે અંધ ડોસાને લઈને હું મારે
ઘેર આવ્યો પિતાએ આ જોયું માગ મનમાં ઝરતો હતો જ, પણ
મેં નક્કી કર્યું હતું, કે પિતાનો રોષ વહોરીને પણ આ કામ તો

કરવું જ. પિતાએ એ વખતે તો માત્ર આંખો જ કાઢી, પણ સવારે મને પોતાની ઓફીસમાં બોલાવીને કેટલીક સાફ સાફ વાતો કરી નાખી.

સામાન્ય રીતે પિતાશ્રી મારા સાથે જ્યારે વાત કરતા, ત્યારે રોષમાં અને હુકમથી જ બોલતા. આજે જરા ગંભીર બનીને કહેવા લાગ્યા. એ ગભીર વાતોનો સ્પષ્ટ ધ્વની એ હતો કે 'તુ અને હું જુદા જ બધારણનાં છીએ. આપણે સાથે નહિ રહી શકીએ. તારે હવે આ ઘરમાંથી જવું જ જોઇએ.' પિતાની વાત સાચી હતી, પણ મેં એમને ખુબ સમજાવ્યા, વિનવ્યા કહ્યું તો પણ ચાલે: 'હુ હવે ક્યાં બાળક છું? ઘરમાં મારો આટલો પણ અધિકાર નહિ?'

પિતાએ શાંતિથી કહ્યુ: 'આ ઘરમા બીજા કોઇનો અધિકાર ચાલી શકશે નહિ, મને રૂચે એ જ વસ્તુ અહી બની શકે.'

'પણ અમે ક્યા કોઇ બહારના છીએ? હું તમારો પુત્ર જ છુ ને!'

'ગમે તે હોય. મને આવુ ન ફાવે. તુ પૈસા ઉડાવે, અને તને મન ફાવે તેમ વર્તે એ પણ મને ન રૂચે. આપણી વચ્ચે છે, તેટલો સ્નેહ પણ જીવંત રાખવો હોય તો તારો રસ્તો લઇ લે.'

આ શબ્દો સાભળ્યા પછી દલીલને અવકાશ નહોતો. બીજે જ દિવસે મેં એક ઓરડી લીધી, અને ત્યાં ડોસાની સાથે હુ રહેવા લાગ્યો. જુદી ઓરડી લીધા પછી મારા ઉપર ભારે જવાબદારી આવી પડી. કારખાનામાં મારે સખત નોકરી આપવી પડતી હતી. રાત્રે હું લોથ થઇને ઘેર આવતો હતો, અને આવ્યા પછી મારે રસોઇ પકાવવાની હતી. થોડા દિવસ પછી મેં એક

આપે ગયો પણ ન શાન્યુ રોસાને જરા પે બોધ ન આવે એ માટે હુ પૂરી કાળજી રેતો હતો, પણ એ મિચારો બહુ વખત ન જીવી શક્યો. ત્રણ મહિના વાત્યા પછી એ મરી ગયો. આઠ દિવસ ઘેર રહી મે એની ચાકરી અને બની શકે તેટલા દાક્તરી ઉપચારો કર્યા. મારા ઉપર કૃપા કરીને એક દિવસ મા। પિતા પણ એને તપાસી ગયા પણ એ ન બચ્યો. એના દીકરાની પાછળ, હુ માનુ છુ કે સંતોષપૂર્વકની ચાકરી પામીને, એ રોમો સિધાવી ગયો.

રોસાના મૃત્યુ પછી હુ ઘેર રહી જાઉ એમ હતુ, પણ પિતાએ મને બોલાવ્યો નહિ, અને એમ ને એમ જવા માટે મારુ દિલ ચાલ્યુ નહિ. હુ એકલો રહેવા લાગ્યો. મારા સ્વભાવ પ્રમાણે તો એકલતા મને આકરી લાગે એમ નહોતુ પણ એ વર્ષોમા માતા પિતા અને બાઇ મહેનો રહેતા હોવાથી મને એ વતા સાલવા લાગી. કોઇ કોઇ વખત હુ ઘરે જઈ પણ પછી તો મને થયુ કે મારે હવે આ શહેર છોડવુ જોઇએ. હુ ગામમા તો દોશિયાર હતો. ગામના વિષે મ્હી ચિંતા જ નહોતી તો પછી અહીં મારે રહેવુ શા માટે? કુટુબ તરફની મમતાનો એક તાતણો મને પકડી રાખતો હતો, પરતુ પ્રતિદિન પરિવર્તન પામતા મા। જીવનનો હવે કુટુબ સાથે મેળ થાય એમ નહોતુ. ઉપરાંત, પિતા મને ઇચ્છતા નહોતા. મને એમની વાત તો ગળે ઉતરતી જ નહોતી કે જો હુ ઘરમા રહુ તો મારે એમનુ જ માનવુ જોઇએ. એ વાત હુ શી રીતે સ્વીકારુ? કુટુબમાં જો કોઇ પણ એક પક્ષ જ ત્યાગ દાખવવાનો હોય તો એ કુટુબ શાનુ? હુ એવુ સમજતો થઇ ગયો હતો, કે કુટુબ એટલે જ સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલો સ્વાતંત્ર્ય સહકાર. મા। પિતાના ઘરના એમ ?ાનુ ॥।। માટે કે મારા કોઇ ભાઇબેન માટે ત્યા નાનકડા ખૂણો પણ સ્વતત્ર નહોતો.

હું બહાર જવાના વિચાર કરવા લાગ્યો. એક દિવસે મારી આ મૂંઝવણુ મેં મારા મેનેજરને કહી બતાવી. એ ઘણો જ સજ્જન માણસ હતો, પ્રથમ તો એણે મને શાંતિથી રહેવા માટે સમજાવ્યો, પણ જ્યારે એણે જોયુ કે મને અહીં શાંતિ મળી શકે એમ નથી, ત્યારે એણે મને જવાની મંજૂરી આપી, અને અમદાવાદમાં જવાની સુચના કરી. પોતાના એક મિત્ર ઉપર ચિઠ્ઠી લખી આપી, એટલુ જ નહિ પણ જો હુ મિલમાં રહેવા માગતો હોઉં, તો નોકરીની અને ચામડાનુ કારખાનું કરવા ઇચ્છતો હોઉં, તો પૈસા વગેરેની સગવડ કરી આપવાની પણ ખાત્રી આપી.

મેં ત્યાં ને ત્યાં જ નિર્ણય કરી લીધો, કે મારે ચામડાનું કારખાનું કરવું છે. મેનેજરે પોતાનું વચન પાળ્યું, અને મને કારખાનું કરવા માટે પૈસાની અને અનુભવી માણસોની મદદ આપી.

છેક છેલ્લી ઘડીએ માતા પિતા પાસે રજા માગવા ગયો, ત્યારે એમને અશ્ચર્ય થયુ. પિતાએ કશો વાંધો ન લીધો પણ માતાએ લગ્ન પહેલા જવાની ના પાડી. મારે એ આજ્ઞા માનવાપણું નહોતું, એટલે હું જવા વિષે મક્કમ જ રહ્યો. મારાથી નાનો ભાઇ મારા સાથે આવવા તૈયાર થયો. કેટલીક આનાકાની પછી એનું આવવાનું પણ ચોક્કસ થયુ, અને અમે બંને ભાઇઓ આ રીતે કાનપુર છોડીને આ બાજુ આવ્યા.

૭

અહી આવ્યા પછી એકાદ મહિનામાં જ અમે કારખાનું ઉભું કરી દીધું. મારા નાના ભાઇએ આ કામમાં પૂરો સાથ આપવા માડયો. અમને આરંભમાં ભાષા ન જાણવાને કારણે

થોડીક મુશ્કેલી પડી, પણ ધીમે ધીમે આ સહેલી અને મધુર ભાષા અમે શીખી ગયા.

મારા ધંધાની જ વાત કરું તો અમે એમાં ઠીક ઠીક સફળતા મેળવી. અમારી સફળતાની ચાવી અમારી ઉદ્યોગપરાયણતામાં હતી એમ હું માનું છું. અમારા ધંધાને વિકસાવવા માટે અમે સખતમાં સખત પરિશ્રમ કરતા હતા. એક મહિનામાં તો અમે ગુજરાતમાં સારું એવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું, પણ આ તો મારા બાહ્યજીવનની વાત થઈ. મારા આંતરજીવનમાં મેં જે શાંતિની આશા રાખી હતી, તે મને પ્રાપ્ત ન થઈ. મારું હૃદય ધર્મ તરફ ઢળતું જતું હતું પણ એટલી જ શાંતિ મારા જીવનને નહોતી મળતી. હું એ વાંચતો અને માનતો કે 'તારા પાસે જે પહેરણ હોય, તો જેની પાસે ન હોય તેને એક આપી દે. તારા જમણા ગાલ ઉપર કોઈ તમાચો મારે, તો તું ડાબો ગાલ ધર. એ પિતાનું સ્મરણ કર અને આભાર માન, જેણે તને આ જગત આપ્યું છે' હું વાંચતો અને ચિંતન કરતો, ત્યારે અપાર શાંતિમાં ડૂબી જતો, પરંતુ મારા ધંધાને અંગે મારે દુનિયા સાથે પરિચયમાં આવવું પડતું હતું, એટલે હું જોઈ શકતો હતો કે જગતનું વર્તન એ કરતાં તદ્દન ઉલટું જ છે. બીજા ધંધાની પેઠે જ અમારા ધંધામાં પણ ચોરી, જૂઠ અને હરીફાઈ હતાં જ, પણ સૌથી વધુ આઘાત મને એક બીજી વસ્તુનો લાગવા માંડ્યો. મારા ધંધાને અંગે ચમારોની સાથે મારે બહુ કામ પડતું હતું. હું નાનપણથી ખૂબ જ આશ્ચર્યપૂર્વક જાણતો હતો, કે એમને અડવામાં હિંદુ લોકો પાપ માને છે, પરંતુ અહીં આવ્યા પછી મારા મનમાં એ વિચાર આશ્ચર્યકારક જ ન રહ્યો પણ ક્રાંતિની પેઠે ખૂંચવા લાગ્યો. હું સમજતો હતો કે મનુષ્ય માત્ર જ નહિ, પણ સમસ્ત જીવસૃષ્ટિ

પરમ પિતાનું બાળક છે. એમાં કોઇ ઉચ્ચ ન હોય, કોઇ નીચ ન હોય, ત્યારે આ શું? બીજી બાજુ એ ચમારોમાં અને બીજા લોકોમાં મેં ગરીબાઇનાં દર્શન કરવા માંડ્યા. જેમ જેમ એ ગરીબાઇ વધારે જોતો ગયો, તેમ તેમ મને મારો આરામ, પૈસો ને કારખાનું ખૂંચવા લાગ્યાં. 'તારા પાસે બે પહેરણ હોય....' અને હતાં જ. 'મારે શું કરવું?' મારા મનમાં મંથન જાગ્યું

આ જ અરસામાં અમે બંને ભાઇઓએ કામની બદલી કરી. અત્યાર સુધીમાં કારખાનાનું અને બજારનું કામ હું કરતો, અને આજુબાજુના પ્રદેશમાં ફરી સસ્તે ભાવે ચામડાં એકઠાં કરવાનું કામ એ કરતો, હવે એ કામ મારે ભાગે આવ્યુ. મને થાય છે કે એ કામ મારા ભાગે ન આવ્યુ હોત, તો પરમ પિતાની દીન સૃષ્ટિને હું ક્યારે જોઇ શક્ત? મહેનત કરતાં છતાં ભૂખ્યા પેટે સૂઇ રહેનારા માનવીઓ વિષે, હું ક્યાંથી જાણી શક્ત? મોંએથી ઇશ્વરનું નામ લેતા હોવા છતાં જેની આંખમા તેજ નહિ, જેનાં શરીરમા તરવરાટ નહિ, જેના જીવનમાં કશો હેતુ નહિ એવા સજીવ પુતળાંઓની મને ક્યારે ખબર પડત? હું ગામડાં ફરવા લાગ્યો. જે ગામડાંઓમા કશું જ નહોતું, એવાં ગામડાઓમાંથી મને સસ્તે ભાવે ચામડાં મળી જતાં હતાં અને હું એમાંથી ફાયદો ઉઠાવી શકતો હતો, પણ ધીમે ધીમે મને એમાં અન્યાય અને પાપ જણાવા લાગ્યુ. બે ચાર દિવસ ફરીને હુ ઘેર પાછો આવતો, ત્યારે મારી ભરાયેલી છાતી ખાલી થતી, અને મારા નાનકડા ઘરની પાછળ મેં કરેલા બગીચાની માટી મારાં આંસુથી ભીંજાતી.

દિવસો ને મહિનાઓ પસાર થતા જતા હતા. દિલમાં વેદના વધતી જતી હતી. શહેરની સડક ઉપર મોટરોને દોડતી જોતો, મોટા

મોટા મગલાઓની કતાર જોતો કામ હોય ત્યારે મિલોમા જતો અને દોલતના ઢગના ઢગ પડ્યા હોય તે જોતો પણ એની સાથે સાથ જ એવુ એવુ જોતો કે જે મારી ઉધને ભગાડી નાખે, મારા ચિત્તને વિષાદમય બનાવી મૂકે હુ એ પણ જોતો, કે હજારો માણુ સોને આમા કશુ અજુગતુ લાગતુ જ નથી દુખીઓને પણ નથી લાગતું, અને સુખીઓને પણ નથી લાગતુ

હુ હજી સુધી ગાંધીજીની વિચારછાયા નીચે નહોતો આવ્યો એમનું નામ તો મે સાભળ્યુ હતુ પણ મને એ નામનુ કશુ આકર્ષણ નહોતુ ૧૯૨૧ના દિવસોમા કાનપુરમા હતો, ત્યારે મે અસહકારની હિલચાલ જોઇ હતી, પણ એ તરફ મને લેશ માત્ર આકર્ષણ થયુ નહોતું હુ જ નહિ પણ મારી આજુબાજુના બધા એમ માનતા હતા અને કહેતા હતા, કે ગાંધીને સરકાર પકડીને ફાંસીએ ચડાવી દે તો સારુ મારા મન ઉપર તો તે દિવસે એવી જ છાપ હતી કે ગાંધી આ રાજ સામેનો કોઇ બડખોર આગેવાન છે વાત તો એ સાચી હતી, પરતુ એ બડ આવુ હશે એવી મને કલ્પના પણ નહોતી મને થાય છે કે એ દિવસોમા મને એ પ્રકાશ મળ્યો હોત તો ? આ ગરીબાઇ જોઇ હુ મૂઝાત નહિ મારે શુ કરવુ જોઇએ, એની ચિંતામા આસુ સારત નહિ, પણ ઇશ્વરે આપેલી શક્તિઓ વડે દુખ દૂર કરવામા લાગી જાત

મને ઘણા વખત સુધી આ રાજની ભયકરતાની ખબર ન પડી જેમ જેમ હુ દુખ જોતો ગયો, તેમ તેમ મને થવા લાગ્યુ કે મારે ગરીબ થવુ જોઇએ, અને જેની પાસે ધન હોય તેણે દયાવાન બની, આ ગરીબોને આપવુ જોઇએ મને એ ખબર તો કેટલી મોડી પડી કે આ સરકાર પાસે ને વનિકો પાસે ધન છે, તે તો પેલા ગરીબોનુ જ લૂટી લીધેલુ છે ! એ ખબર ઘણી મોડી પડી

એ સારું થયુ. જો એ ખબર મને પહેલી પડી હોત તો, એ લૂંટનારાઓ પાસેથી એ ધન કેમ પાછું લેવું એની ચિંતામાં હું પડી જાત, અને તે દિવસે અહિંસાના રહસ્યની તેમ તાકાતની મને ખબર નહોતી એટલે હુ ગમે તે માર્ગ લેવાને લલચાત. 'લલચાત' એમ શા માટે? મેં બીજા એક કિસ્સામાં એવો માર્ગ લીધો જ હતો, અને પરિણામે લગભગ આઠ દિવસ સુધી હુ મૂંગો–પત્થર જેવો બની ગયો હતો.

અમારા કારખાનામાં કામ કરતા ચમારો ને મજૂરો ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે જે માણસને મેં નીમ્યો હતો, તે દિલનો ખરાબ માણસ હતો. મને ખબર નહોતી, પણ એ મજૂરોની મજૂરીમાંથી પૈસા પડાવતો, એટલુ જ નહિ પણ કામ કરવા આવતી સ્ત્રીઓને પણ સતાવતો. અમારા બે ભાઈઓમાંથી કોઈનું એ તરફ લક્ષ નહોતુ, એટલે એ પોતાને માર્ગે આગળ ને આગળ વધતો જતો હતો. બે ત્રણ વર્ષ થયા આ માણસ અનાચાર સેવતો હતો, પણ અમને શંકા સુદ્ધાં નહોતી આવી. એક રાત્રે હુ ફળીઆમા ખાટલો ઢાળીને ભર ઉંઘમાં સૂતો હતો, ત્યારે એક ચમારે આવીને મને જગાડયો રાતના બે વાગ્યા હતા, પણ ચાદની રાત હતી, એટલે એ ચમારનુ મોં હુ બરાબર જોઇ શકતો હતો. એ અમારો જૂનો કારીગર સવલો હતો. લગભગ પચાસ વર્ષની ઉમરનો ખખડી ગયેલો વૃદ્ધ હતો. મારા મન ઉપર એના વિષે બહુ સારી છાપ હતી. એને હાથ જોડી, આંસુ ભરી આંખે ધ્રૂજતો જોતા હુ ચમકયો. એકદમ પથારીમાથી બેઠા થઇ મે એને આવવાનું અને આમ કરવાનુ કારણ પૂછ્યુ. ગભરાતા સ્વરે એણે મને ખબર આપ્યા, કે પેલો દુષ્ટ સવલાની એક જુવાન ભત્રીજીની પાછળ લાગ્યો છે! મારા ક્રોધનો પાર ન

રહ્યો સવલાએ મને બીજા કિસ્સાઓની વાત પણ કરી માગ મન માથી અહિંસા, દયા ને શાંતિ ક્યાય ચાલ્યા ગયા હુ ખૂણામા પડેલો લોખંડનો જાડો સળીયો લઇ તુરત જ ઉઠયો સવલાએ મને ખબર આપ્યા હતા, કે અત્યારે એ સવલાની ઓરડીએ જ બેઠો છે એની ઓરડી અમારા કારખાનાની હદમા જ હતી હું સવલા સાથે ત્યા ગયો મે જોયુ તો ઓરડીના બા ણાની બહાર ખાટલો ઢાળીને એ બીડી પીતો બેઠો હતો એને જોતા જ મને રોમેરોમ અગ્નિ પ્રગટી ઉઠયો મે એને કશુ પૂછ્યુ જ નહિ, અને જોરદાર હાથે એના કે ટા વીંટેના માથા ઉપર સળીયો ઠોક્યો માથા ઉપર સળીઓ પડતા જ એણે ચીસ પાડી. કે ટો વીંખાઇ ગયો માથામાથી લોહીની ધાર છૂટી ચીસ સાભળીને આજુબાજુની ઓરડીના મજૂરો જાગી ગયા હુ સ્તબ્ધ બની એ સામે જોતો ક્રોધથી કપતો ઉભો રહ્યો થોડીવારે મારી આખે અંધારા આવતા હોય એવુ મને લાગ્યુ હુ પાછો ફરી મારી પથારીમા આવીને પડયો સવલો મારી પાછળ આવ્યો મે ધ્રૂજક અવાજે એને મારા ભાઇને જગાડવાનુ કહ્યુ તુરત જ મારો ભાઇ આવ્યો મે એની સાથે બહુ વાત ન કરી, પણ ડૉક્ટરને બોલાવી એની સારવાર કરવાની ભલામણ કરી હુ આખો મીંચી ગયો મારો ભાઇ મારી વેદના સમજી ગયો વધુ ચર્ચા કર્યા વિના ત્યાથી ચાલતો થયો

બીજે દિવસે મે જાણ્યુ કે એ માણસને લગભગ એક મહિનો પથારીવશ રહેવુ પડશે, અને તે પછી પણ એના મગજનુ ઠેં તો કાયમ જ રહેશે મે એ પણ જાણ્યુ કે એના કુટુબમા વૃદ્ધ ડોસી સિવાય કોઇ નથી એની સ્ત્રી પાચેક વર્ષ પહેલા કોઇની સાથે ભાગી ગઇ છે આ બધી વાતોએ મારા અત ના ઘમસાણ મચાવ્યુ 'મે શુ કર્યુ ?' અદરથી જોરદાર પ્રશ્ન ઉઠયો એનો

તુરત તો જવાબ ન મળી શક્યો. ધીમા ધીમા સૂરો આવવા લાગ્યાં. 'ત્યારે શુ કરવુ ? એ અનાચાર કેમ સાંખી લેવાય ? એને શિક્ષા તો થવી જ જોઇએ,' પણુ એ જવાબોથી શાંતિ ન થઇ. મે બાઇબલ હાથમાં લીધું. જાણે એ વાંચવાની યોગ્યતા મેં ગૂમાવી હોય એમ મને લજ્જા લાગવા માંડી. બાઇબલ મૂકી દઇ હુ શૂન્યચિત્તે પડ્યો રહ્યો. મારો ભાઇ બે ત્રણુ વખત આવી ગયો. મેં એને કહ્યુ કે કારખાનામાં હમણાં રજા પળાવો. એણે મારી વાત ન માની, મને આરામ લેવાનું કહી એ ચાલ્યો ગયો. મેં આરામ લીધો. બરાબર આઠ દિવસ સુધી આરામ લીધો. એ આરામ દેહનો હતો. ચિત્ત તો અગ્નિ ઉપર ચડી ચૂક્યુ હતુ. હું તવાતો હતો. મારા કૃત્ય બદલ મને પસ્તાવો હતો, પણ તો પછી આવા માણસોનુ શુ કરવુ તે મને સૂઝતુ નહોતું. નાના જંતુને પણ મારવાનો અધિકાર મનુષ્યને નથી, એમ મારુ હૃદય કબૂલ કરતુ હતુ, પણ તો પછી મૂંગે મોએ આ બધું જોયા કરવું ? હૃદય અંદરથી ના પાડતુ હતુ. એમા જડતા લાગતી હતી, કાયરતા લાગતી હતી. કાઇ સમજાતુ નહોતુ. મૂંઝાઇને હું પ્રાર્થના કરતો હતો, પણ પ્રકાશ મળતો નહોતો.'

૮

અંતે હું બહાર નીકળીને કામે વળગ્યો, પણ અંતરનું ધમસાણ ઓછું થયુ નહિ. ફરીને ગામડાં ફરવા માંડ્યો, પણ તેમ તેમ ચિત્તની અશાન્તિ વધવા લાગી. ગામડાના અને મારી પડખે જ વસતા ચમારો ને મજૂરોના દુઃખો જોઇ હૃદય દ્રવવા લાગ્યુ. મારાથી ન રહી શકાયું, મારા પાસે જે હતુ તે જેને તેને મેં આપવા માડ્યુ. એક દિવસ ચામડા ખરીદવા માટે ખિસ્સામાં સો રૂપિયા લઇ ગયો હતો, તે વહેચીને આવ્યો. એક દિવસ તો મારો કોટ પણ મૂકતો

આનો દિવસો જતાની સાથે આ વૃત્તિ વધવા લાગી. આ
મિત્રથી મને મહેરજ ટેવ મજાની હતી. મારી એ ટેવ સરખામણી
કરીને તમને સમજાવું ? શરીરમાં ઘારું પડ્યું હોય, અને મદ ચીતરા
પગનથી જે ટેવ લાગેને, તે પ્રકારની એ ટેવ હતી. એથી ઘાઈ
મટતું નહોતું પણ એની વેદના અસહ્ય બનતી.

મારા ભાઈને આ શાનું ગમે ? થોડા દિવસો સુધી તો એ
કશું ન બોલ્યો, પણ મેં જ્યારે બધું ફેંકવા જ માંડ્યું, ત્યારે
એનાથી ન રહેવાયું. એક દિવસ એણે મારા પાસે આવી વિનયપૂર્વક
મારી રજા માગી. મેં એને કારણ પૂછ્યું, તો એણે મને જવાબ
આપ્યો 'બધું જ સાફ થઈ જાય ત્યાર પહેલાં હું ચાલ્યો જાઉં
તો સારું.' હું એના કહેવાનો મર્મ સમજ્યો. મેં એને બીજે દિવસે
જવાબ આપવાનું કહી વિદાય કર્યો. મારા મનમાં વિચારો
ચાલવા લાગ્યા 'એણે શા માટે જવું જોઈએ ? મારે જ જવું
જોઈએ પણ ક્યાં ? જ્યાં ગરીબો હોય ત્યાં એમની પેઠે જ
રહેવા. પણ એટલે ક્યાં ?' હું મૂંઝવા લાગ્યો. મેં ઘણા
વિચારો કર્યા, પણ મને એક માર્ગ ન સૂઝ્યો. બીજે દિવસે એણે
મારા પાસે જવાબ માગ્યો, ત્યારે મેં કહ્યું કે 'તું થોડાક દિવસ
થોભી જા.' એ વિનયી હતો. એણે મારી વાત કબૂલ રાખી. પણ
એથી મારા મનનો ભાર ઓછો થાય એમ નહોતું. આ વર્તનનું
એ પરિણામ તુરત જ આવ્યું. મારા હાથ પાછા પડવા લાગ્યા.
કોઈને કંઈ પણ આપતી વખતે હું પણ ચીજ આપતો હોઉં
એવું મને થવા લાગ્યું.

આ વિચારમાળાએ મને દિવસે ઉજાગરા માંડ્યા. રાત્રે
નિદ્રા આવતી ન હતી. હું જોઈ રહેવા લાગ્યો. ક્યારેક મારી
રહેતો, ક્યારેક બગીચામાં ફરતો અને ક્યારેક સ્વર્ગમાં ચાલ્યા જતો.

આમ દિવસો વીતવા લાગ્યા, મારા ભાઇને મારું આ વર્તન ગમતુ નહોતું, પણ એ શું કરે? એક દિવસ એણે મને કહ્યું કે 'તમે સંપૂર્ણ શાંતિ ભોગવો. કારખાનું હું ચલાવીશ.' મને એની વાત અમસ્થી તો રૂચે એમ હતુ, પણ એ મને વ્યાજબી ન લાગ્યુ. મે અંદરથી જોર કરીને કારખાનાનાં કામમાં રસ લેવા માંડયો, પણ અંદર રસનો પ્રવાહ જ બદલાઇ ગયો હતો. શરીર કામ ખેંચવા લાગ્યુ. મન અંદર પછડાટો ખાવા લાગ્યું, ને એમ મારી યુવાવસ્થાના દિવસો અત્યંત ક્લેશમય પસાર થવા લાગ્યા. આ દિવસો-માંજ પિતા તરફથી મારા લગ્ન માટે બે સૂચનાઓ આવી. મેં બંને નકારી દીધી, અને મારા નાનાભાઇ માટે સૂચના કરી. માતા પિતા નારાજ થયાં, રોષે ભરાયા, પણ એમનુ કશુ ચાલે એમ નહોતું આખરે મારા નાનાભાઇના લગ્ન થઇ ગયા.

એકવાર પ્રેમભગ્ન થઇ ગયેલો હું આખી સ્ત્રીજાતિ સામે અવિશ્વાસુ બની ગયો હતો, એમા મારા નાનાભાઇની પત્નીએ ઉમેરો કર્યો. એના આવ્યા પછી એ મને અને મારા ભાઇને અનેક નાની મોટી વાતોમાં સતાવવા લાગી. એની રહેણી પણ બરાબર નહોતી એવું અમે સાંભળ્યુ. મારા મનમાં હવે તો એ જાતિ પ્રત્યે ઘૃણા પેદા થવા લાગી. મારો નાનો ભાઇ બિચારો દુઃખી રહેવા લાગ્યો. અમારા વચ્ચેનો સંબંધ બગડે એવો દિવસ લાવવાના પ્રયત્નો હમેશ એની પત્ની કરતી, પણ એ દિવસ આવે એમ નહોતુ, પરંતુ એ દિવસ ન આવે તો યે એમના ગૃહસંસારમાં શાંતિ થવાનો પણ સંભવ નહોતો. અમે બંને ભાઇઓ આ પ્રશ્નમાં એટલા બધા ગૂંચવાઇ ગયા કે કારખાનાના કામ તરફ દુર્લક્ષ થવા લાગ્યુ, અને મારું પેલુ મનોમંથન પણ થોડીકવાર શમી ગયું.

આ સ્થિતિમાથી છૂટવા માટે આખરે અમે એક રસ્તો શોધી કાઢ્યો એ રસ્તો સૂચવનાર મારો ભાઈ જ હતો એણે મને કહ્યુ કે 'હું રાજકોટમા જઈને કારખાનુ કાઢુ, અને આપણે બન્ને એ રીતે જૂદા થઈએ' કારખાના તરફની મારી મમતા ઓછી થતી જતી હતી, એટલે અહીંના કારખાનાની જવાબદારી લેવાનુ મારુ દિલ ન ચાલ્યુ પરતુ આમાથી તાત્કાલિક રસ્તો કાઢવાની બુધ્ધિથી અને ભાઈના આગ્રહથી મે એ માર્ગ સ્વીકાર્યો એ જે દિવસે વિદાય થયો, તે દિવસે મને જે શબ્દો કહેતો ગયો તે હુ કોઈ દિવસ ભૂલી શકુ એમ નથી એ મારો નાનો ભાઈ હતો છતા વડીલની મીઠાશથી એણે મને કહ્યુ 'તમે કારખાનુ સાચવી શકશો નહિ એમ મને ચોક્કસ લાગે છે, પણ મારા ગયા સિવાય આપણે કોઈ શાતિ મેળવી શકશુ નહિ, મારે તમને એક વાત ખાસ કહેવી છે, કે જે દિવસે આ કારખાનુ તમને છાતી ઉપરના બોજા જેવુ લાગે, તે દિવસે એ છોડી દેજો, અને બીજી કોઈ બાબતની ચિંતા ન કરશો હુ રાજકોટમા તમારુ જ કારખાનુ ચલાવુ છુ એમ માનજો મારી અર્ધી રાતે જરૂર પડે તો બોલાવજો'

એ ગયો ત્યારે મારી આંખો સહેજ ભીની થઈ ગઈ એના આ વચનોના જવાબમા હુ કશુ જ ન બોલી શક્યો, પરતુ મારા ચિત્તમાં મને શાતિ જણાવા લાગી જગતમા નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ છે એમ મને લાગ્યુ એના ગયા પછી મને થોડા દિવસ સૂનુ સૂનુ લાગ્યુ, પણ મને કોઈની પાસે જવાની કે આશ્વાસન મેળવવાની આદત નહોતી, એટલે એ સૂનાપણામાથી કોઈ નવા સબધનો જન્મ ન થયો

એના ગયા પછી મે કારખાનાના કામ તરફ ધ્યાન આપવા માડ્યુ આ ધ્યાન આપતા આપતા એક દિવસ એક ભયાનક સત્ય

જેમાં જરા યે આશ્ચર્ય પામવા જેવું નહોતું, જે હું વર્ષો થયાં જાણતો હતો, તે તરફ મારું ધ્યાન ખેંચાયું. હું જેમ ગામડાંમાંથી ચામડાંઓ લેતો તેમ શહેરનાં અને બહારનાં કતલખાનામાંથી પણ ચામડાં ખરીદતો હતો. આ ખરીદવામાં હું કતલખાનું નિભાવી રહ્યો છું, એ સાદી વસ્તુનું ભાન મને આજ સુધી નહોતુ થયુ. માંસ છોડયા પછી હું મને અહિંસક અથવા પ્રાણીઓનો ઘાત નહિ કરનારો ગણવા લાગ્યો હતો, પરંતુ આ જ્ઞાન થયા પછી મારી આંખ ઉઘડી ગઇ. હુ જબરદસ્ત માંસાહારી હતો એમ હુ જોઇ શકયો. આ માંસ હું આરોગતો નહોતો પણ કતલખાનાનાં ચામડાની ખરીદીનું પરિણામ તો એ જ આવતુ હતુ. આ સત્યનું મને કેમ ભાન થયુ તે જણાવુ.

કતલખાનામાં કામ કરતા એક મુસલમાનને હુ જાણતો હતો. કામ પ્રસગે મારે ક્યારેક એની સાથે વાત થતી, પણ મને એના પ્રત્યે અણગમો હતો. એ મૂંગા પ્રાણીઓની કતલ કરે છે, એ ખ્યાલ એને જોતાં જ મારા મનમાં ઉગી આવતો, અને એનું જાડુ કદાવર શરીર મને રાક્ષસ જેવું લાગતું. એની લાલ આંખો મને ખૂની જેવી લાગતી. એક દિવસ મારાથી ન રહેવાયુ, અને મેં એને કહ્યું . 'તુ આ ધંધો છોડી દે.' તુરત સામે જવાબ મળ્યો. 'કેમ, મારે બાઇડી છોકરાં નથી શું ?' મેં કહ્યું. 'પણ બીજો કોઇ ધધો શોધી લ્યો.' એણે મારા સામે આખ સ્થિર કરીને કહ્યુ : 'તમે કેમ બીજો ધધો નથી કરતા ?' હું જરા ખચકાયો. 'હુ ?...' મારાથી આગળ ન બોલી શકાયુ. એ વાત પૂરી થઇ. મારા ઉપર વિજય ભરી નજર ફેંકી એ ચાલતો થયો. સાચે જ એનો વિજય થયો. પરાજીતની શરમથી માથું નીચું ઢાળી હું વિચારમાં પડી ગયો.

તે દિવસે સાંજે કંઇ પણ સ્પષ્ટ વિચાર કર્યા વિના હું કતલખાના તરફ ગયો કતલખાનું બંધ થવાને એકાદ કલાકની વાર હતી હું રજા લઇ ઝડપથી અંદર દાખલ થયો પાંચ મિનિટથી વધુ હું અંદર ઉભો રહી શક્યો નહિ, મારી આંખે કમકમા આવ્યા માથું ફરવા લાગ્યું હું ત્યાંથી પાછો ફરી ઘેર આવીને ઊંડા વિચારમાં ડૂબી ગયો

હું વેપારમાં સમજતો હતો આંકડામાં સમજતો હતો વિચાર ગાઢ થતા જ હું સમજ્યો કે 'ચામડાની ખપત બંધ થાય તો આ કતલખાના ન નભી શકે' ત્યારે આનો ચલાવનાર કોણ ? આ કતલ કરનાર કોણ ? એનો રાક્ષસ સમો જલ્લાદ કે હું ? હું થથરી ઉઠ્યો એવો સવાલ પેદા થયો મારી જીંદગીના કેટલાં વર્ષો મે આ કતલમાં ગાળ્યાં ? વિચારની નવી દિશા ઉઘડતા જ મને થવા લાગ્યું કે 'જગતમાં ચાલતાં અનેક પાપો આ રીતે નભતા હશે ને ! મારા ચામડા લેનાર અને એના જોડા પહેર નારનો પણ આમા હિસ્સો ખરોને !' તુરત મારા મગજમાં બીજો વિચાર જાગ્યો 'મારા ચમારોની અને મજૂરોની ભયંકર ગરીબીનું કારણ શું હશે ? કોના પાપનું એ પરિણામ હશે ? મને નવી દૃષ્ટિ મળતી હોય, એમ હું ઊંડા મંથનમાં ઉતરવા લાગ્યો એક વાત મને દીવા જેવી સમજાવા લાગી કે ખૂન કરનાર એકલો જ ખુની નથી, ગૂનો કરનાર એકલો જ ગૂનેગાર નથી, અને મને પેલા માણસનો અને સવનાની ભત્રીજીનો કિસ્સો તાજો થયો 'એ માણસની બૈરી ભાગી ન ગઈ હોત તો ? એને ધન્નુ સુખ મળ્યું હોત તો ?' અને વિચારો દ્વંદ્વના પ્રશ્નમાં વિહરવા લાગ્યા' પણ પણ આનો ઉપાય ?' મારું માથું ફરવા લાગ્યું

૯

બીજે દિવસે મેં કતલખાનાનાં ચામડાં બંધ કર્યાં. મારા ભાઈને પણ મેં એ વિષે લખ્યું, પરંતુ મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે મેં જાણ્યું કે એ તો આ સમજતો હતો. ધંધો કરવો હોય તો બીજું શું થાય? મેં એને વધુ ન લખ્યું. પણ મેં તો એ માર્ગ છોડયો. મારા ધંધા ઉપર તુરત જ એની અસર થઈ. કારખાનું નફામાં ચાલતુ બંધ થયું. ખોટ જવાનો પણ ભય ઉભો થયો. હું ચિંતામાં પડયો. કારખાનું બંધ કરવાના વિચારો કરવા લાગ્યો. પણ લગભગ ૭ મહિના સુધી એ વિચારો અમલમાં ન આવ્યા. કારખાનું બંધ કરીને શું કરવું એ સૂઝતુ નહોતુ, એટલે જ વિલંબ થતો હતો, પણ અનેક અકસ્માતોની પેઠે મારાં જીવનના એક મહાન અકસ્માત રૂપે જ જાણે ૩૦ની લડાઈના પડઘમ મને સંભળાયા.

હું અમદાવાદમાં રહેતો હતો એમ ગણાય, પણ શાહેરની બહાર રહેતો હોવાના કારણે અને એ તરફ કશું જ લક્ષ ન હોવાના કારણે સામાન્ય હિલચાલોની મને ખબર જ ન પડતી. પણ ૨૬મી જાન્યઆરીના સ્વાતંત્ર્ય દિનની ઉજવણીએ ઘણાની પેઠે મારા–બધીરના કાનના પડદા પણ ખોલી નાખ્યા. કંઈક અદ્‌ભૂત બની રહ્યુ છે એમ હું સમજ્યો. થાકેલું, ત્રાસેલું, તરફડતું મન એ તરફ ખેંચાયું. અને હું મારી સ્થિતિનું શી રીતે વર્ણન કરૂં? હુ જેમ જેમ જાણતો ગયો, તેમ તેમ કોઈ નવીન દુનિયાનાં દર્શન કરતો ગયો. મારી તાજ્જુબીનો કોઈ પાર ન રહ્યો. આતું દીવા જેવું હું કેમ આજ સુધી ન સમજી શકયો, એમ જ મને થઈ ગયું. મને ગરીબાઈનું કારણ સમજાયું, અનેક દુઃખોનું અને અજ્ઞાનનું કારણ સમજાયુ, મારી ઉત્પત્તિ નુકારણ પણ સમજાયું. કોઈ દિવસ નહોતી અનુભવી એવી શાંત ઝણઝણાટી મેં મારા અંતરમાં અનુભવી.

બસ, પછી તો મે નાખ્યાનું સઘળી વીતુ મને એમ કરવામા જરા યે વાર ન લાગી અને અનેક કુતુહલથી પ્રેરાયેના તેમ જ ક્યાંક કરી નાખનાને તલપાપડ થઈ રહેના આત્માઓની પેઠે હુ પણ ઘડીઘૂચની રાહ જોવા લાગ્યો દરરોજના આનંદ રી રોમાચની વચ્ચે એ દિવસ આવી પહોંચ્યો હજારો લાખ્ખો માનવીઓની સાથે હુ પણ એ ભવ્ય યાત્રાને જોવા ઉભો રહ્યો હુ શુ વાત કહુ ? શી રીતે વાત કહુ ? એ દૃશ્ય જોતા મને ભગવાન ઇસા મસીહનુ સ્મરણ થઇ આવ્યુ જાણે વધસ્તભ ઉપર ચડવાને જતા હોય ને ! એ પગલામા કેટલી ઝડપ હતી ? કેવુ જોમ હતુ ? એ આખોમા કેવી શાત જ્વાળા ઝબકતી હતી ? હું જોઇ રહ્યો માઇલો સુધી જગતનું કોઇ મહાન આશ્ચર્ય જોતો હોઉ, એમ એ અનુપમ દૃશ્ય જોઇ રહ્યો અહિંસા શુ ? અહિંસાની પ્રચડ શક્તિ શુ ? અહિંસાનુ મગનકારી જાદુ શુ ? એ હું સમજ્યો "મને આજ જોઇતુ હતુ હું આ માટે જ ઝખતો હતો" મારું હ ય બોલી ઉઠ્યુ—નાચી ઉઠ્યુ

પછી તો હુ આવ્યો ના, એક વાત રહી ગઇ પેલી ભવ્ય યાત્રામાં જોડાવાને આગલે દિવસે હું ખાદીના કપડાં લેવા ગયો હતો એ કપડાં લેતા ને પહેરતા મે કેવી કેવી લાગણીઓ અનુભવી હતી ! સાચે જ મને એવુ લાગ્યુ કે આજ હું ધર્મદિક્ષા લઇ રહ્યો છુ મે એક તકલી અને થોડીક પુણીઓ પણ ખરીદી હતી એ નાનકડી ને નજીવી ચીજોમા કેટલી શક્તિ ભરી હતી !

હું છાવણીમાં આવ્યો, મારા જેવા ઘણા યે નવદિક્ષિતો ત્યા આવ્યા હતા આનદ અને આપભોગનો સુગંધી વાયુ ત્યાં વાતો હતો વેર, ઝેર, ઇર્ષા, સ્વાર્થ એ બધી જગતની કાલિમ ત્યાંથી વિદાય લઇ ગઇ હતી કેવું મધુર વાતાવરણ હતું !

હવે શાની વાત કહું ? લડત સુધી તો હું આવી ગયો. આટલું બોલતાં જોસેફ જરા અટક્યા, પણ તુરત જ એમણે મોટેથી શરૂ કર્યું : "હજી થોડુંક કહેવાનું છે. હું આવ્યા પછી જ્ઞાન મેળવવા લાગ્યો, વિના પ્રયત્ને મને મળતું હતું, પણ જેમ જેમ હું સમજતો ગયો, તેમ મારા આશ્ચર્યમાં વધારો થયો. આપણા દેશના દુઃખદર્દો તો હું તુરત સમજી ગયો, પણ આખું જગત દુઃખમાં ડૂબેલું છે એ સમજવામાં મને વાર લાગી. મોટાં મોટાં રાષ્ટ્રો એકબીજાને ગળી જવા માટે તલસી રહ્યાં હોય છે, એ જાણીને મને ભારે આશ્ચર્ય થયું. હુ મૂળ આયર્લેન્ડનો વતની હતો છતાં એનો ઇતિહાસ હું પૂરો જાણતો નહોતો, તે છાવણીના મિત્રો પાસેથી મેં સાભળ્યો. સામ્રાજ્યોના ભૂખની અને ભયાનક સંહારની વાતો સાંભળી હુ કંપી ઉઠ્યો. ઇસુના પગલાંથી પુનિત થએલી આ પૃથ્વીની આ દશા છે? એ વિચારે મને ગભરાવી મૂક્યો. 'જગત આમાથી કયે દિવસે ઉગરશે ?' મારા એક સાથીને મે પ્રશ્ન પૂછ્યો. એણે મને જવાબ આપ્યા કે જે દિવસે જગતમાં તલવારને બદલે પ્રેમના રાજ્યની સ્થાપના થશે, તે દિવસે ! એ સ્થાપના કયારે થાય ? મારા મનમા સ્વભાવિક રીતે જ એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો, પણ મે કોઇને પૂછ્યુ નહિ. હુ વિચારવા લાગ્યો. પ્રેમમૂર્તિ ઇસુનું મેં સ્મરણ કર્યું. એ વધસ્તંભ ઉપર ચડી ગયો હતો. મને પેલી દાંડીની ભવ્ય યાત્રા યાદ આવી. એ યાત્રાનું આખરી ધામ કયુ હતુ ?

હુ સમજ્યો. પ્રેમનુ રાજ કેમ સ્થપાય, એની મને ખબર પડી ગઇ. અને પછી મેં પ્રેમમૂર્તિ બાપુજીના આદેશોને જીવનમાં ઉતારવા માડયા.

ત્રણેક મહિના પછી હુ પકડાયો. સાબરમતીની સામાન્ય જેલ અને યરોડાની ત્રાસ દાયક જેલમાં એક સરખી જ શાંતિ ભોગવીને

હું સંધિકાળમાં છૂટ્યો મારા મનમાં એ પછી મૂંઝવણ નહોતી રહી મને પ્રકાશ મળી ગયો હતો દુઃખ એ વાતનું હતું કે એ પ્રકાશને હું પૂરો ઝીલી શકતો નહોતો, આજે પણ ઝીલી શકતો નથી પણ એ જ પ્રકાશ છે એ વિષે મને શંકા નથી એ સિવાયનું બધુ ઘોર અંધકાર છે એ વિષે પણ શંકા નથી રહી ”

જોસેફ અટક્યા કે તુરત એક મિત્રે પૂછ્યુ, ‘સ્ત્રી જાતિ પ્રત્યેની તમારી માન્યતામાં ફેર પડ્યો કે નહિ ?’

‘હા’ પણ બહુ મોડો પડ્યો ૩૦ની સાલમાં તો મને એ વિચારો બહુ આવેલા જ નહિ, પણ સંધિકાળમાં મે ખાદીકામ કર્યું, ત્યારે સેંકડો બહેનોના સંસર્ગમાં મારે આવવુ પડ્યુ એ પછી તો મે પુરુષોની દગાખોરી અને વિશ્વાસઘાતના પણ અનેક કિસ્સા સાંભળ્યા હવે મારા મનમાં કોઈ ઓછુ વત્તુ નથી ’

‘તમને આ લડાઈમાં પૂરો વિશ્વાસ છે ?

‘હા, આમાં હાર થાય, તો યે મારા વિશ્વાસને આંચ આવે એવુ નથી આ માર્ગે જ જગતશાંતિ થવાની છે, એવી દૃઢ પ્રતીતિ મને થઈ ગઈ છે સંધિકાળમાં અને ત્યાર પછી વિશાળ ગ્રામપ્રજામાં ફરતા ફરતા મે જોયુ છે કે એમનાં દુઃખનો કાયમી નિકાલ આ રસ્તે જ છે

તમે રેંટિયાના પ્રેમી કેમ બની ગયા છો ?

‘કારણ કે એ જ અહિંસક યુદ્ધનું અમોઘ શસ્ત્ર છે, અને નવીન સમાજરચનાનું પ્રતીક છે મને એમ લાગ્યુ છે કે જો આપણે અહિંસક માર્ગે સ્વરાજ લેવુ હોય, એ જ માર્ગે એને ટકાવવુ હોય તો પ્રજાને સ્વાશ્રયી કરવી જોઈએ પ્રજા પોતાની મેળે જ

પોતાની રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક વ્યવસ્થા કરી શકે, એવી રચના ઉભી કરવી જોઇએ. એમ કરવા રેંટિયો આવશ્યક છે એટલું જ નહિ મને અનિવાર્ય પણ લાગે છે.'

'હં, જોસેફ ? તમે લગ્નનું શું કરવાના છો.'

'થઇ ગયાં છે એમ માનુ છું.'

અમે એકમેક સામે જોવા લાગ્યા.

'હું ગંભીરપણે કહુ છું. આ જીવનમા ન તૂટી શકે એવું લગ્ન આ પ્રવૃત્તિ સાથે મેં કરી લીધું છે. અહિંસાને આ જીવન દ્વારા પ્રગટ કરતાં કરતાં આ સફર પૂરી કરવી છે. જીવનમાં બીજી કોઇ ઇચ્છા કે આશા નથી. પ્રેમમૂર્તિ ગાંધીજીના આ મહાન પ્રયોગમાં સાધન બનવાની એક માત્ર તમન્નાથી જીવી રહ્યો છું. એ રસ જ હવે મારો જીવનરસ છે. એ જે દિવસે સુકાઇ જશે તે દિવસે હું નહિ હોઉં.'

બોલવાનું પૂરું થયુ. જોસેફે બેરેકની દિવાલ ઉપર માથું ટેકવ્યું અને ઉંચે જોઇ આંખો બંધ કરી, અમે એક સાચા ખ્રિસ્તીનાં દર્શન કરી પુનિત બન્યા.

એ વૃદ્ધ પુરુષ !

૧

પંચોતેર વર્ષના એ વૃદ્ધ નારાણ પટેલની વાત કરતાં મને એમ થાય છે, કે એના વીરત્વનો અને મૂગા બલિદાનનો ઇતિહાસ કોણ લખશે? એને પોતાને તો ઇતિહાસને પાને ચડવાની હોંસ નથી કે ઇચ્છા પણ નથી, પરંતુ મને એમ થાય છે કે સામ્રાજ્યોના ને સમ્રાટોના ઇતિહાસ લખનાર, મોટા સામ્રાજ્યોને ઉથલાવી નાખનાર ક્રાંતિવીરોના ઇતિહાસ લખનારા, આ નારાણ પટેલના જીવનને ઇતિહાસ યોગ્ય ગણે તો કેવું સારું! નારાણ પટેલ કોઇ રાજા નથી, કોઇ શેઠીઓ નથી, કોઇ મોટો જમીનદાર નથી, કોઇ વિદ્વાન કે યોગી નથી, એ તો સામાન્ય ખેડૂત છે થોડાંક વીઘાં જમીન ઉપર પરસેવો નીતારી સુખે બાજરોજારો ખાઇ શકે એટલી એની હિંમત છે આ દેશમાં જ્યાં કરોડો ખેડુતો જમીન વિનાના છે અને જેમાં પેટને પુરી અનાજ કે જેના બચ્ચાંને પાશેર દૂધ નથી મળી શકતું, એ દેશમાં એ સુખી ગણાય એવો છે એને ત્યાં ગાય ભેંસનાં દુઝાણાં છે સરસ મઝાની બળદની બે જોડ છે એક જુવાનજોધ દીકરો છે, દીકરાને ઘેર પણ દીકરો છે અને ઘરમાં કુસંપનું નામ નિશાન નથી એટલે નાગાઓની જમાત વચ્ચે લંગોટીધારી જેમ સુખી ગણાય, અને ભૂખ્યાઓની વચ્ચે એક ટંક પામનારો જેમ નસીબદાર ગણાય, એમ આખા ગામમાં નારાણ પટેલની સુખી અને નસીબદાર

માણસમાં ગણના થાય છે. એની સ્થિતિના અને સાલસ સ્વભાવના કારણે ગામમાં એનું માન પણ સારું છે.

આ નારાણ પટેલને લડાઇમાં કોણ લઇ આવ્યું એ પ્રશ્નનો જવાબ આપવાનુ કામ કઠણ છે. આપણે બધાયની જીવનકથામાંથી એ રહસ્ય પકડવા મથીએ છીએ, કે એ લડાઇમાં શી રીતે આવી ગયો? નારાણ પટેલના જીવનમાંથી એ રહસ્ય પકડવાનું કામ સહેલું નથી, કારણ કે એ જીવન શાંત સરીતાના જેવું સરલ જીવન છે. એમાં તોફાન નથી, ઉકળાટ નથી, મહત્વાકાક્ષા નથી, ઊંડા ગામડાંના એક ખૂણામાં એ જન્મ્યા હતા. અને ત્યાં જ સુખે સૂવા ઉપરાંત એનાં જીવનમાં કોઇ અભિલાષા નથી. એક સ્વભાવ એમનામાં દેખાઇ આવે છે; આ જગતમાં એનું કોઇ દુશ્મન નથી. જાણી જોઇને એમણે કોઇનુ કોઇ દિવસ બૂરું કર્યું નથી. એમનું બૂરું કરનારને પણ એમણે તો માફી જ આપી છે.

આ નારાણ પટેલ ગુજરાતનાં એક ગામડામાં રહે છે. આજે એ ત્રણ વર્ષની સખત મજૂરી સાથેની જેલ ભોગવે છે. જેલમાં એ પાટીના દોટા ભરવાનું કે ચરખો ચલાવવાનું કામ કરે છે, ને શાંતિપૂર્વક ભજનો ગાયા કરે છે. સંધીની કે લડાઇની વાતમાં એને બહુ રસ નથી. એના મનમાં શ્રદ્ધા બેસી ગઇ છે, કે પોતે જીવનની પાછલી અવસ્થામાં ભવોભવના પાપ ધોવાઇ જાય, એવું પુણ્યકર્મ કરી રહ્યા છે. એનાં દિલમાં લગીર પણ અશાંતિ નથી. રાષ્ટ્રિયતાનો ઉશ્કેરાટ પણ નથી. નવીન રચના કરવાનું જોમ પણ નથી. એકધારું જીવન ગાળતાં ગાળતાં પારસમણિ લાધી ગયો હોય, એવો આનંદ છે, ને અંતરતલમાં મધુર શાંતિ છે.

એ ૭ મહિના પહેલાં જ પકડાયા છે. આજ સુધી સરકારે એને પકડ્યા નહોતા. સરકારી અમલદારો એમ કહે છે, કે એ વૃદ્ધ

છે, એના દાંત પડી ગયા છે, એ આંખે ઓછું ભાળે છે એ બધી વસ્તુ ધ્યાનમાં લઈને અમે એના ઉપર હાથ નથી ઉપાડતા ગામ લોકો કહે છે કે એ ખોટી વાત છે, સરકારે આંધળાને પણ નથી છોડ્યા એની પાછળ ઝૂરી ઝૂરીને મરે એવું પાગલ કુટુંબ પડ્યું છે, એમને પણ નથી છોડ્યા નારાણ પટેલને ન પકડવાનું કારણ તો જુદુ છે નારાણ પટેલ આ આખા વિસ્તારમાં મહા પ્રતિષ્ઠા પામેલા છે એની ઓળખાણો ને સબંધો પાર વિનાના એના ઉપર સરકાર હાથ નાખે તો ગામના ગામ ઉશ્કેરાઈ જાય, અને સરકારની જેલોમાં જગ્યા ન રહે એમ તે કારણ હોય પણ નારાણ પટેલે સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી કરેલી હોવા છતાં, એની જમીનની મહેસૂલ ભરવાની સાફ ના પાડેલી હોવા છતા, એ ના પછી જમીનની અને ઢોરઢાંખરની જપ્તી થઈ ગયેલી હોવા છતા, સરકારે એને પકડ્યા નહોતા સરકારે એનો બધો માલ જપ્તીમાં લીધો હતો એના દીકરાને કરીઓ પહેરાવીને બે વરસની ટીપી દીધી હતી એના ઉભા પાક ઉપર એક રખેવાળ દીવાસળી મૂકી હતી પણ નારાણ પટેલને પકડ્યા નહોતા નારાણ પટેલ રોજ રાહ જોતા હતા અને જેમ જેમ દિવસ વીતતા હતા તેમ તેમ એમને જીવનમાં એ અનુપમ લહાવો લેવાનો અવસર ટળી જતો હોય એમ લાગતા હતા

આખરે એ દિવસ આવી પહોંચ્યો જ્યારે આખા દેશમાં લડાઈનું પૂર ઉતરતું હતુ, જ્યારે સરકાર વિજયનો નાદ કરી રહી હતી, જ્યારે મુખી, પટેલ તલાટી, જમાદાર ફોજદાર ઘણા દિવસ સુધી નીચા મોઢે ઊભા રહેતા હતા, તે ગામમાં શેરીએ શેરીએ માથાને અક્કડ રાખી મૂછ ઉપર વળ દઈ ફરતા હતા જ્યારે નારાણ પટેલનું ગામ સ્મશાન જેવું લાગતું હતું, જ્યારે એ ગામમાં એકેય માણસ છાતી કાઢીને ચાલનારો રહ્યો નહોતો એવા હતા તે જેલમાં બેઠા હતા એવા દેખાતા હતા

તે સંતાઇ ગયા હતા, અને એવા નહોતા તે ઉગતા સુરજને પૂજવા લાગ્યા હતા. આવા સમયે નારાણ પટેલ પકડાયા. એને એક દેશી ન્યાયાધિશે ત્રણ વરસની સખત કેદની સજા ફટકારી ન્યાયાધિશે એની વૃદ્ધ ઉમર તરફ શા માટે ન જોયુ, એની નમી જતી આંખો તરફ શા માટે નજર ન રાખી, વગેરે પ્રશ્નો નકામા છે, કારણ કે નારાણ પટેલનો ગૂનો ભયંકર હતો. એ માણસ ઉતરતાં પૂરને પાછાં વાળવાને મથી રહ્યો હતો. ઠરી જતા તણખાઓ એકઠા કરી ફરીને ભડકો કરવા ઇચ્છતો હતો.

આ નારાણ પટેલ છે કોણ? એ કયાં જન્મ્યો છે? એનાં માબાપ કોણ છે? એનામાં સ્વતન્ત્રતાનું ખમીર અને સાન ક્યાંથી આવ્યુ? આ માયાજાળમાંથી એ બહાર શી રીતે નીકળી શક્યો?

એ જન્મ્યો હતો એના જેવા જ માબાપને ઘેર. હા, તે દિવસે એને ત્યા જમીન વધારે હતી, આવક પણ વધારે હતી. બે વસ્તુઓ ઓછી હતી, એક દુષ્કાળ અને બીજી મહેસૂલ. પણ એ વસ્તુઓ ઓછી હતી, માટે જ જમીન અને કમાણી વધારે હતાં, ગામમા ને આજુબાજુનાં ગામમા એના બાપ માતબાર ખેડુત ગણાતા. સ્વામીનારાયણના ભગત હતા. ચોરી ન કરવી ને જૂઠું ન આચરવું એવાં એના વ્રતો હતાં. નિશાળનુ ભણતર નહોતું, ગામમાં નિશાળ જ નહોતી પણ એક સાધુ પાસે નારાણને થોડુંક ભણાવ્યો હતો. નારાણ નાનપણથી જ ચકોર હતો. ભણવામાં એને વાર નહોતી લાગતી. સ્વભાવે પણ એ તરવરીઓ હતો, કામમા એ ઝડપથી આગળ વધતો હતો. પિતા ભક્ત ન હોત અથવા નારાણ બીજે ઉછર્યો હોત, તો કેવો થાત એ ભગવાન જાણે, પણ પિતાની છાયા નીચે એનાં દિલમાં ધર્મના સંસ્કારો પડતા ગયા. એ સંસ્કારને લઇ એ માયાળુ, સાચા બોલો ને નિખાલસ બન્યો. એનો ધંધો

મહેનતનો હતો, એટલે એને જ બોલવાના પ્રસંગો ઓછા આવતા હતા એ મહેનતનો ચોર નહોતો, તેમ એને રોગવાની ચિંતા નહોતી, એટલે એ રીતે પણ સંભાળ રાખવાનું એને હોતું નહોતું

નારણ આઠ વર્ષનો થયો, ત્યારે પહેલાં એને પરણાવી દીધો હતો શા માટે નાનપણમાં પરણાવી દીધો એનો તમે પ્રશ્ન કરો પણ મેં તમને કહ્યું કે નારણ એના બાપા અને એવા કરોડો લોકો જીવનનો ઉપર પોતાનો કાબૂ નથી રાખતા હજી પણ નથી રાખતા આવું પ્રવાહ ઉપર એની નાવ ચાલતી હોય છે

નારણ મોટો થતો ગયો એના બાપ જેવો જ થશે એમ આજુબાજુના લોક બોલવા લાગ્યા નારણ વીસ વર્ષનો થયો ત્યારે બાપાની ઉંમર સાઠ વરસની થઈ હતી એમને અચાનક માંદગી આવી, અને એ મરી ગયા નારણ ઉપર ઘરનો ભાર આવી પડ્યો. નારણ હોશિયાર હતો ઘરબાર ચલાવવામાં એને મુશ્કેલી ન આવી એ અને એની વહુ સાથોસાથ કામ કરતાં હતાં તેઓ અકસ્માતથી જોડાયાં હતાં, પણ એકબીજાને અનુકૂળ હતાં એમનું સમગ્ર જીવન આનંદમય હતું

૨

આ નારણ પટેલના જીવનના પ્રવાસવર્ણના દરરોજમાં મારે કહેવા જેવું કાંઈ નથી. એણે નિયમ કહ્યું છે કે 'અમે તો ગરની પર ઉગતા હતા ખાતા, પણ તે વધુ એ સિવાય અમને કશી ગતાગમ નથી અમારી કોઠીમાંથી દાણા ઓછા થતા જતા હતા જમીનમાંથી અન્ન ઘટતા હતા, ઢોર નબળાં પડતાં જતાં હતા, પણ અમે કાંઈ ખબર પડતી નહોતી કારણ અમે અકળાતા હતા, પણ કાંઈ સમજાય નહિ, એટલે સમસમીને બેસી રહેતા હતા

અમારું જીવતર અમારાં ઢોરીઆમાં બાંધેલાં ગાય ભેંસ ને બળદ કરતાં સારું નહોતું.' નારાણ પટેલની આ વાત કેટલી હદ સુધી માનવી એ આપણી મરજીની વાત છે, પણ એમના પચાસ વરસનાં લાંબાં જીવનમાં આપણા દિલમાં રોજ ને રોજ ઊછળે છે, એવી એક પણ લાગણી નહોતી ઉદ્‌ભવી. પોતાનાં ગામને અને આજુબાજુનાં ગામને એ જાણતા હતા. અમદાવાદ જેવું એક મોટું શહેર છે એમ એમણે સાંભળ્યું હતુ. ત્યાં સુધીની એમની પૃથ્વીમર્યાદા હતી. બે અક્ષર લખતા વાચતા આવડતા હતા પણ એનો કશો ઉપયોગ નહોતો. કોઈક વખત ધર્મ પુસ્તક કે ભજન વાંચવામાં એ જ્ઞાન કામમાં આવતું હતુ.

એ ભલા હતા, પ્રેમાળ હતા, આડોશી પાડોશીની સેવા ચાકરીનો પ્રસંગ આવે, ત્યારે પોતાના કુટુંબીજનની ચાકરી કરતા હોય એટલી મમતાથી સેવા કરતા હતા. આ ઉપરાંત કંઈ કરવાનું છે, એવું એમને સ્વપ્નુ યે નહોતું. એમનાં પ્રેમજીવનની વાતમાં પણ કશું કહેવા જેવું નથી. એ બને સુખી અને પરસ્પર સંતોષી હતાં, એટલું જ એમની વાત ઉપરથી જણાય છે. એમનાં બે બાળકો ઈશ્વરે ઊપાડી લીધાં ત્યારે પણ એણે 'હરિ ઈચ્છા' કરીને જ સંતોષ વાળ્યો.

૧૯૧૭ની સાલ ! નારાણ પટેલને સાઠ વરસ થઈ ગયાં હતાં. નજીકના ખેડા જીલ્લામાં સત્યાગ્રહના મંડાણ થતાં હતાં એ વાત વાયુની સાથે આખા ગુજરાતમાં પ્રસરતી જતી હતી. નારાણ પટેલને વાત સમજવામાં વાર ન લાગી. એણે દુકાળ જોયા હતા. પોતાની સ્થિતિ તો ઠીક હતી, પણ બીજા ખેડૂતોને કટકે કટકે મરતા જોયા હતા. ખાવામાં અનાજના સાંસા હોય, તો યે મહેસૂલ ભરવાની વાત ને વિગત એ જાણતા હતા. એમનાં હૃદયમાં આ નવી વાતે ટાઢક આપી. એને થવા લાગ્યું કે 'સાચુ કહે છે, આપણા

પાસ ન હોય તો ક્યાંથી આપીએ ? કાયદામાં જ ના લખી છે તો શેના આપીએ ? એમણે દૂર રહ્યા આ સત્યાગ્રહની વાતો સાંભળ્યા કરી છે ! મહિના પહેલાં હોમરૂલવાળા એના ગામમાં ભાષણ કરવા આવ્યા હતા, પણ નારાણ પટેલ એમાં ખાક સમજ્યા નહોતા. આ આખી વાતને એ વગર ભાષણે સમજી ગયા. એ વાત એની પોતાની હતી. જે ધરતી ઉપર પચાસ પચાસ વરસ ગાળ્યાં હતાં એ ધરતીની હતી. આ વાતમાં એના રોટલાનો ને ઓટલાનો, બૈરીનો ને બાળકોનો સ્વાર્થ હતો.

ખેડા જિલ્લામાં આખરે ખેડૂતની વાત સાચી ઠરી, એથી નારાણ પટેલને અપાર આનંદ થયો. ઘડી ઘડી એમ થવા લાગ્યું કે 'કોક દિ' મારે ય આવો વખત નહિ આવે ?' તે દિવસે એમને ખબર નહોતી. ખેડા જિલ્લામાં જે તેજ દેખાયું હતું, તે તો એક અગ્રક્રાન્તિનો ચમકારો માત્ર હતો, એ નારાણ પટેલ ક્યાંથી સમજે ! આપણે પણ ક્યાં સમજતા હતા ! અરે આ આખી દુનિયાને હલાવતી એની સરકાર પણ ક્યાં સમજતી હતી !

જીવનનાં સાઠ વરસ પૂરાં કર્યાં પછી જ નારાણ પટેલનું સાચું જીવન શરૂ થયું. જેને જીવન કહી શકીએ, જે પ્રવાહિત હોય, જે આગળ વધતું હોય, જે ખાડા ટેકરાનો સામનો કરતાં કરતાં ચૂંથાતું હોય, અથવા એની ઉપરવટ થઈને ચાલતું હોય, એવું જીવન તો સાઠ વર્ષ પછી જ શરૂ થયું. એમનું જ શા માટે ? આખા દેશનું એવું નથી બન્યું ? ૧૮૫૭માં એક જીવન પૂરું થયું. એનાં અવશેષો હતાં તે ધીમે ધીમે જાણે કે નાશ પામ્યાં. અંદર જે તત્ત્વ હતું તે વાતાવરણમાં છૂપું રહ્યું. દેહનો અવતાર લેવા માગતો એ અવસ્થાની ઉંમર પણ નારાણ પટેલના જેવી જ હતી. સાઠ વરસ સુધી એ પણ ઘોર અંધારામાં અદીઠી તડપ અનુભવતો હતો. એક

પુરુષે મુર્દા જેવા નારાણ પટેલ ઉપર સંજીવની છાંટી, અને અહીંતહીં આથડતા એ રાષ્ટ્રિયતાના અવતારને પ્રેરણા ને પ્રકાશ આપ્યા. અને એ ક્ષણથી જ દેશમા નવા યુગનો આરંભ થયો. નારાણ પટેલ એ નવા યુગનાં કિરણો ઝીલતા ઝીલતાં જીવનની પાછલી અવસ્થાનો પ્રવાસ કરવા લાગ્યા.

૩

જલિયાંવાલા બાગની કતલે ને ખિલાફતના પ્રશ્ને આ નિર્જીવ લાગતા રાષ્ટ્ર ઉપર પ્રગતિનું જે પ્રચંડ મોજું ફેરવ્યુ, તેમાથી નારાણ પટેલ બાદ ન રહી શક્યા. એ કંઇક નવુ ને નવુ જોવા લાગ્યા. પ્રથમ તો 'સ્વરાજ' શબ્દ સાભળીને જ એમને આશ્ચર્ય થવા લાગ્યુ, પણ ધીમે ધીમે એમનુ હૈયુ ઊઘડવા લાગ્યુ, જ્ઞાન ઝીલવાની અંદર તત્પરતા દેખાવા લાગી. પ્રથમ એમને એમ થયેલું કે આ બધુ ભણેલા લોકોની વાતો છે, પછી એમને સમજાયુ કે આ તો ધરતીના રસકસની ને બારબાજરાની વાત છે. પહેલાં એ એમ સમજ્યા કે રાજા સામે લડાઇ કરી એને ગાદીએથી ઊઠાડી મૂકવો છે, પણ પછી એ સમજ્યા કે ના, ના આ તો આપણુ છે એ જ પાછું લેવાનુ છે. પહેલા એમને થયુ કે હવે ધીંગાણુ થશે ને લોહીની નદીઓ વહેશે, પણ તુરત એમને ખબર પડી કે આ તો લોહી વિનાની લડાઇ છે.

હજારો ને લાખો ખેડૂતોની પેઠે નારાણ પટેલ અસહકારયુગની તૈયારી નિહાળવા લાગ્યા. શાંતિપૂર્વક જીવન ગાળતા નિત્યના રોગી મનુષ્યને કોઇ ઉપચાર બતાવે, અને પોતાના શરીરમા એને રોગો દેખાવા માડે, તેવુ ખેડૂતોનું થવા લાગ્યુ નારાણ પટેલ પણ ક્યારેક સ્તબ્ધ બની વિચારતા કે 'આજ લગી આપણુને આ દુ:ખની

ખબર જ કેમ ન પડી? આપણે તો ભગવાનને કોપ દઈને લમણે હાથ મૂકી બેઠી રહેતા આની ખબર હોત તો પહેલેથી જ કંઈક ન કરત

એક વખત એના ગામમા નવા યુગનો સ્થાપનાર એ પુરુષવર આવ્યો, ત્યારે નારાણ પટેલ પાણી પાણી થઇ ગયા એમણે ગાંધીજીના પગ પકડી લીધા ગાંધીજીએ એમના હાથ છોડાવી લઇને આખા હિન્દુસ્તાનને લાગુ પડેલા રોગનુ નિદાન આપ્યુ અને ઉપાય બતાવ્યો ગાંધીજી ગયા પણ નારાણ પટેલે બીજે દિવસે પોતાના ભાગ કૂંભીઆમા આખા ગામને ભેગુ કરીને કહ્યુ 'આખ ઉઘાડો ને જુઓ કે આપણા ગામમા કેટલા રોગ પેસી ગયા છે? અને નારાણ પટેલે ગઈ કાલે ગાંધીજીએ ગણાવેલા રાગો ગણી બતા યા 'કેટલી ખાપડ ખાઉ છા, એટલા તો બહારથી આવેલા, અને આભડછેટ, કુસપ, કાયતા એ ઘરના રોગો' એમના બોલવાની લોકો ઉપર કેવી અસર થઇ ગેલુ આપણને કામ નથી પણ નારાણ પટેલ ગાઇ ગયા એમને કંઇક મળી ગયુ હોય વર્ષોની ભક્તિ પછી ભગવાને કોઇ અદ્ભુત ભેટ આપી હોય એવો એમને આનદ થવા લાગ્યો

એ ૧૯૨૧ના દિવસો! આપણે ત્યારે બાળકો હતા નારાણ પટેલ પણ ત્યારે બાળક જ હતા એવી જ એમનામા જિજ્ઞાસા હતી, અને નવીન પ્રવાહને અનુકૂળ પોતાની જીવનનૌકાને મૂકવાની આવડ હતી એમણે સૌથી પહેલા મેંગેથી રેંટિયા ઉતાર્યા સૌથી પહેલાં ખાદી પહેરી, અને સૌથી પહેલા એમણે કે ને મચ્છાર્યા આશ્ચર્યની વાત તો એ હતી કે એમના પત્નીએ પણ એમાં વાંધો ન લીધો જગ જ્યુનરીમાં ર થયા ગયેલો રીત વ બનેલો શુ જ્યારી અનુકૂળ ન થયો, પણ ધીમે ધીમે એ પણ રંગાવા લાગ્યા

બારડોલીમાં સત્યાગ્રહનો ઘંટારવ થયો. નારાણ પટેલ બારડોલીના નહોતા, એટલે એમને થયું કે 'આપણા પુણ્ય ઓછાં, નહિ તો સતના પહેલાં પગલાં અહીં ન થાય ?' છતાં એમણે આશા રાખી કે એ પગલાં પોતાને ત્યાં પણ આવશે. એમની એ આશા ઘણી મોડી પાર પડી, પણ જ્યારે પાર પડી ત્યારે માણસનું હૃદય હર્ષ અને સંતોષથી પુલકિત થઇ જાય, એટલા શુદ્ધ અને ઉન્નત સ્વરૂપમાં પાર પડી.

૧૯૨૧ની સાલ પસાર થઇ. આખા દેશે કોઇ નવા જ જીવનમાં ઝૂકાવી દીધું હતું. કોઇ જાણતું નહોતું કે શું થશે ? શાંત પ્રવાહમાં રાક્ષસી લોઢ ઊછળવા લાગ્યા હતા તપોમૂર્તિ ગાંધીજી એ દિવસોમાં તો 'જડતાની ઝાડીઓ' બાળીને ખાખ કરનાર દાવાનળ સમા લાગતા હતા. નારાણ પટેલ, બે વર્ષ પહેલાંનો એક સીધો, સાદો, ભલો, ભોળો ખેડૂત એ દાવાનળની સમીપ જઇને અગ્નિનું પાન કરતો હોય, એમ અંતરથી મસ્ત બનતો જતો હતો.

એને શી મહત્વાકાંક્ષા હતી ? એ પોતે જાણતો નહોતો. એના સંસર્ગમાં આવનાર હું પણ નથી જાણતો. એ કોઇ કોઇ વખત બોલતો કે 'જીવતર સાર્થક થશે. આપણા નશીબ કયાંથી કે આવા આત્માનો સાથ પામીએ ?' અને કોઇક વખત, માત્ર કોઇક જ વખત કહેતો કે 'હવે લોક જાગી જશે ને પછી દુનિયામાં કોઇ દિ' કોઇ એને દુ:ખી નહિ કરી શકે, લોક સમજતા જાય છે'. મને થાય છે કે સત્યાગ્રહનું–અહિંસક યુદ્ધનું પરમ રહસ્ય આ ડોસો સમજી ગયો હતો. એ આમાં દૂર દૂરના ભાવીનો વિચાર પણ કરી શકતો હતો. આવા નારાણ પટેલને ભાન નહોતું, ને તેથી પણ એ એક અનાસક્ત યોદ્ધો છે એમ મારું મન કહ્યાં કરે છે.

બારડોલી સત્યાગ્રહનું મોજું યે દૃશ્ય પરિણામ લાવ્યા

વિના પસાર થઇ ગયુ ધીમે ધીમે ગગાના નીર ઓસરવા લાગ્યાં આખા સમાજ ઉપર એક ગેરી છાપ મૂકીને જાણે કોઇ ભવ્ય કલ્પના અદૃશ્ય થઇ ગઇ આ ગેરી છાપમા નારણ ફોજનુ જીવન આવી જતું હતુ એમના ઘરમાં દીવો પ્રગટી ચૂક્યો હતો સમાજમા બીજો કોઇ C[illegible] પાન ન જાગે, ત્યા સુધી એ દીવો બૂઝાવાનો સભર ન'તો

સત્યાગ્રહ બધ થયા પછી ગાધીજી જેલમા ગયા, અને વાતાવરણ ટૂ[illegible] પડના લાગ્યુ પણ સત્યાગ્રહ પોતાની સ્મશાનશાતિ તો પાછી આવી જ નહિ અગ્નિ ઉપર રાખ વળી ગઇ હોય એવી સ્થિતિ હતી, અન્દર નારણ ફોજ જેવી કઇક ચિનગારીઓ પડેલી હતી, જે કશા યે પ્રયત્ન વિના પોતાનુ સ્વરૂપ વિસ્તારતી હતી, અને કોઇક દિવસ એ અગ્નિનુ રૂપ લઇ લે, એવો સત્તાવાળાઓને ભય બતાવતી હતી

નારણ ફોજની ખેડ કોઇ દિવસ અટકી જ નહોતી, એને એને નવો ધધો [illegible] સ્વાપવુ નહોતુ, તેમ નવી [illegible] યોજના પણ વિચારવાની ન'તી એમજ ઊંડુ ધારી ખેડ કરવા માડી, પણ મનમા કઇક પેઠી ગયુ હતુ તે બહાર નીકળવાને મથી રહ્યુ હતું ધીમે ધીમે એ બહાર નીકળવા લાગ્યુ ગામનોકો સાથે વાતો કરતા કરતા રાજના [illegible] બની કથા કહ્યા વિના એ રહી શકતા નો'તા, અને જીવનના કોઇ ને કોઇ પ્રદેશમા સુધારો કર્યા વિના એને જપ વળતો નહોતો

દિવસો, મહિનાઓ, વર્ષો પસાર થવા લાગ્યા નારણ ફોજનુ હળ એ ખેતરમા કેટલીયે મુસાફરી કરી ચૂક્યુ ૧૯૩૦ની મા ગોનીની લડાઇ આભમા ગાજવા લાગી ડકા પડતા જતા નારણ ફોજની

નસોમાં ફરી પાછું લોહી ધમધમવા લાગ્યું. પ્રથમ તો એ સમજ્યા કે આ લડાઇ ૧૯૨૨ જેવી છે, પણ એમને થોડા વખતમાં ખબર પડી કે આ લડાઇ તો ૧૯૧૭ના ખેડા સત્યાગ્રહ જેવી છે. એમનો ઉત્સાહ સહેજ ઓછો થઇ ગયો, પણ રસપૂર્વક ત્યાંની વાતો સાંભળવા લાગ્યા.

લડાઇ આગળ વધતી જતી હતી. સરદારની અગ્નિરસસમી વાણીની પત્રિકાઓ નારાણ પટેલના ગામમાં વચાતી હતી. એ વાચતા, સાભળતા એમનાં રૂવાડાં ઉભાં થઇ જતાં હતાં. આજ લગી હળ ખેચતા ખેચતાં એમને એમ થતુ હતુ કે આપણે તો મજૂરી કરવાને જ જન્મ્યા છીએ. આપણે તો ઊજળા લોકને દાણા આપવા ને એમના પગરખા આગળ બેસવુ. હવે એમને થવા લાગ્યું કે પૃથ્વીના સાચા માલિક તો આપણે છીએ, આપણે મોટા માધાતાથી પણ શા માટે દબાવુ જોઇએ. ગુજરાતના અનેક ખેડૂતોની પેઠે એમને પણ સમજાવા લાગ્યુ, કે આવડી મોટી રાજસત્તા તો આપણાં ઉપર જ નભેલી છે. આપણે જ એ બધાને દાણો પૂરીએ છીએ.

સરદારની વાણીએ અને બારડોલીના દરરોજ આવતા સમાચારે એમને એવા રંગી દીધા, કે એક વખત જોઇ આવવાની ઇચ્છા થઇ. એ જવા તૈયાર થયા, એટલે એમની સાથે ગામના બીજા આઠ પટેલો પણ જવા નીકળ્યા. નારાણ પટેલને મન આ પ્રવાસ યાત્રા સમો હતો. મનમાં એક પ્રકારની ગભીરતા છવાતી જતી હતી, અને શાંત વહી જતા જીવનમા કઇક આવતુ હોય એવું ભાસતુ હતુ.

એ બધા બારડોલી આવ્યા, ત્યારે બારડોલીની પ્રજાને સરકાર તરફનો આખરી હુકમ મળી ગયો હતો. ચૌદ દિવસમાં કાં તો

સ ાગને શાખે જવાનું હતું, અને ગ તો સર્વનાશ માટે તૈયાર થવાનું હતું નારાણ પટેલે બારડોલીમા પગ મૂકતા જ ધગધગતા લાવા સ જેવું એક ભાષણ સાભળ્યુ એમના મનમા એ શબ્દો પરોવ્યા 'જોઈએ તો ખ ા તમારી બન્દૂકની ગોળીઓને! અમારા છોકરા એનાથી રમશે અમને પણ ખબર પડો કે અમારી મહેનતના પૈસાનુ શુ થાય છે!' નારાણ પટેલે આ શબ્દો સાભળતા એક ઝણઝણાટી અનુભવી એ હજુ શાન્તિ ન પામે ત્યા એમણે સાભળ્યુ 'એમને એમ વરસાદ નથી આવતો સૂર્યભગવાન ધ તી ઉપર આગ વરસાવે છે પગ મૂકતા આપણી ચામડી ઊતરી જાય છે આપણી ધરતી ત્યારે બળુ બળુ કરે છે ત્યારે ઈશ્વરની કૃપા વ મે છે આપણે એવો તાપ સહન કર્યો છે? આપણે ખુ બળુ થયએ છીએ!" ના ણ પટેલની આખો મોટી થઈ એ સ્થિરચિત્ત બની સાભળી રહ્યા "યાદ રાખજો કે જીવન-મરણની ચાવી તો એનો ઈશ્વર લઈ બેઠા છે મનના નામ ઉપર મરવાનુ આવે તો કાયર ન થજો અને બની જશો મા કે તમે ખેત મા બી વાવો છો, તે સડીને મરી જાય છે ત્યારે જ અનાજ પાકે છે ને આખી દુનિયા જીવતી રહે છે આપણે બી બનીને મરી જવાનુ છે ને દુનિયાને જીવાડવાની છે ના ણ પટેલની વધુ ન સમજાયુ સભા ચાલતી હતી અને એના સગાવહાલાઓ બે ા હતા છતા એ ઊઠયા એમના શરીરમા એક પ્રકારની ધ્રૂજારી આવવા લાગી એ દૂર ઊભા રહીને ત્યા એકઠા થએલા પોતાના જેવા ખેડૂતસમુદાયને જોવા લાગ્યા

બીજે દિવસે એમણે ફરવા માડયુ ગામે ગામ ચાલતા ાખીને બેઠેલા સત્યાગ્રહીઓને એમણે વદન ર્યા લોકોની સાથે ભળી જઈ એમની વાતો સાભળી નારાણ પટેલને સંતોષ વધવા લાગ્યુ કે જીવનરમા માણસ જાણે તો કાઈક છે તો ખરુ કઈ કઈ ભાથુ

ભરી એ બારડોલીથી પોતાને ગામ આવ્યા. ગામે આવ્યા પછી એમણે જાણ્યુ કે બારડોલીના ખેડૂતોનો જય થયો.

૪

૧૯૨૯ની સાલ રચનાત્મક કામની અને ભાવી મહાસંગ્રામની તૈયારીની સાલ. એ સાલમાં નારાણ પટેલના ગામમા ઘણા ઘણાં આગેવાનો આવી ગયા. નારાણ પટેલને ખબર નહોતી, પણ ધીમે ધીમે એમનુ નામ આજુબાજુના પ્રદેશમાં પ્રસિદ્ધિમા આવતુ હતુ. ગુજરાતના આગેવાનો એમની તરફ આશાની નજરે જોતા હતા અને દિલમાં વિશ્વાસ સેવતા હતા, કે મહાસભાની હાકલનો આ ગામ જરૂર જવાબ આપશે.

૧૯૩૦ની સાલ આવી! આ વરસમા શું થશે, તે કોઇ જાણતુ નહોતુ, પણ કઇક થશે એવો સૌને વિશ્વાસ હતો. નારાણ પટેલ એ દિવસોમા કહેતા હતા કે 'મને તો મનમા થયા કરે છે એ સમો—જેની હુ વાટ જોઇને જીવી રહ્યો છું એ—આવી પહોચ્યો લાગે છે. એ ડોસાની વાત કેટલી સાચી હતી? અનેક ઝંખતા હૈયા જેની રાહ જોતાં હતા, તે સમય ઘોડાપૂરના વેગે આવતો હતો. અનેક પેઠે નારાણ પટેલ પણ એ સમયને આધીન થવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. એમણે પોતાની સ્ત્રી અને પુત્રને બોલાવીને કહ્યુ: 'જુઓ, હવે પાછું વળીને નહિ જોવાય. તમારે મારી સાથે ન રહેવું હોય તો અત્યારથી ના કહી દો. બનેમાંથી કોઇએ ના ન પાડી. નારાણ પટેલને એના રઘુ માટે થોડીક શંકા હતી, એટલે એને ફરીને પૂછ્યું. 'જો રઘુ, પછી કહીશ મા કે મારા બાપે મને ઘરબાર વિનાનો કર્યો. મારાથી હવે નહિ રહેવાય. હુ તો બળતામાં કૂદી પડીશ. રઘુએ નિશ્ચલ અવાજે જવાબ આપ્યો: 'હુ તમારી પહેલા છું.' આમ નારાણ પટેલનું કુટુબ તૈયાર થઇને બેઠુ.

પણ નાગજી પટેલના શરીર ઉપર એક અવદશા બેઠી ૧૯૩૦ની શરૂઆતમા જ એ માદા પડ્યા આખની પીડા પણ શરૂ થઈ એને મનના વેદના થવા લાગી 'ભગવાન આમ ને આમ તો નહિ ઉપાડી લ્યે ?' નારાણ પટેલની એ દિવસની એક જ ઝખના હતી કે ગમે તે રીતે જીવાય તો સારુ પચોતેર વરસની જી ગીનુ ફળ એમને મેળવવુ હતુ લાગી સફરને અતે બનિ ાનની સોદય-ભૂમિમા એમની નોકાને લગર નાખવુ હતુ, પણ જીવનસાગર તોફાને ચડ્યો હાજર રહેલાઓ સાક્ષી પૂરે છે કે નારાણ પટેલ ચોધાર આસુએ રડી પડતા, અને મોટેથી પરમાત્માને કહેતા હે ભગવાન, મારા બધા ધરમ-પુણ્યને તુ લઈ લે, પણ મને એક વરસ જીવવા દે મે એવા તે શા પાપ કર્યા છે કે સનની લડાઈમાથી તુ મને વચિત રાખે છે? મને મરવાની બીક નથી, પણ મને આમ કૂતરાની જેમ ન માર હુ આખી જીંદગી ઢોર હતો હવે માણસ થયો છુ તો માણસને શોભે એમ મરવા દે આવા ભાવાર્થની એ પ્રાર્થના કર્યા કરતા ઈશ્વરે એમની પ્રાર્થના સાભળી હોય એમ લાગ્યુ બે મહિના પછી એમનુ શરીર વળવા લાગ્યુ, હરતા ફરતા તો થવા લાગી, પણ એમનો વિશ્વાસ બેઠો પોતે જીવશે, અને માણસને શોભે એ રીતે મરી શકશે

૪

૧૯૩૦ની સાલનો માર્ચ મહિનો બેઠો ત્યારે નાગજી પટેલનું શરીર હરતું ફરતુ થઈ ગયુ હતુ હવામા જે ચેતના ઊછળતી હતી તે પણ એમને સાજા કરવામા મદદ કરતી હતી એમણે બધી તૈયારી તો કરી લીધી હતી, એટલે બજતા હુતાશનની રાહ જ જોતા હતા આખરે એ દિવસ આવી પહોચ્યો સાબરમતીના કાંઠેથી કૂચ શરૂ થઈ એ પગલાના પડઘા આખા દેશમા સભળાયા કોઈએ

કર્યું નહોતું છતાં ગામડામાં એ દિવસનો ઉત્સવ ઊજવાવા લાગ્યો. નારાણ પટેલે તે દિવસે ગામના ચોરા ઉપર ત્રિરંગી વાવટો ફરકાવ્યો અને ઠાકોરજીની સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરી કે આ વાવટાને અણનમ રાખવા માટે મારા ઘરબાર, બાલબચ્ચાં કે જાનમાલ—જેટલી જરૂર પડશે તે હસતે મોંએ આપી દઈશ. આ પ્રતિજ્ઞા ઉચ્ચારનાર એક સામાન્ય ખેડૂત છે, એમ સમજીને ઘણાએ એનું મૂલ્ય ઓછું નહિ આંક્યું હોય એમ હું માનું છું. એ પ્રતિજ્ઞા ઉચ્ચારનારનાં હૃદયમાં રાજપૂતોનાં જેવું જ ખમીર હતું, અને પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવા ખાતર હાડકાં ગાળી દેતા ભક્તોના જેવી જ ઉત્કટતા હતી એમ નજીકના ભવિષ્યમાં સાબિત થઈ ગયું.

ચપટી મીઠાની લડાઈ શરૂ થઈ. નારાણ પટેલ બોખા મોંએ બોલવા લાગ્યા કે 'આપણામાં મીઠું છે કે નહિ એનું પારખું પારખું લઈ રીયે છે.' એમનામાં તો મીઠું હતું જ, કારણ કે એમના આખા ઘરે બીનજકાતી મીઠું પકવ્યું અને કાયદાનો ભંગ કર્યો, પણ સરકારનો કાયદો એમ જલદી ભાગે એવો નહોતો. એ તો નમાલા માણસના સ્વમાન જેવો હતો. ફરી ફરીને ઘા ન પડે ત્યાં સુધી એ સ્વમાન જાગે નહિ, અને એ કાયદો ભાગે નહિ.

મીઠાના સત્યાગ્રહની સાથોસાથ સભા, સરઘસો પ્રભાતફેરીઓ ને ધ્વજવંદનો થવા લાગ્યાં. ગામેગામ સૈનિકોની ટુકડીઓ ફરવા લાગી. યુદ્ધના ગીતોથી આકાશ ગાજવા લાગ્યું. જુગજૂનાં બંધનો જાણે તૂટતાં હોય, ને કોઈ વિરાટ આત્મા બંધનમુક્ત થતો હોય એવું વાતાવરણ વ્યાપી ગયું. નાના બાળકો નાની ઝંડીઓ ફેરવવા લાગ્યા ને ગાવા લાગ્યાં. વૃદ્ધો આશ્ચર્યભરી આંખે જોવા લાગ્યા અને છેવટે જોડાવા લાગ્યા. સ્ત્રીઓએ આંખને અને આત્માને ઢાંકી રહેલા પડદાઓ ચીરીને આવવા માંડ્યું, અને જુવાનોની તો એ

ધર્મભૂમિ હતી એને એ તો માની મોખરે આનાને ગિના ન્હા. 1 આ સઘમા નાનજાતના બ નાના, ગરીબ તવગ ના બે નહોતા, ભોળા ને અભણના બે નહોતા, અને રાજા ને માનાના માટે ને જૂના, સ્ત્રીના પુરુષના પણ બે નહોતા એ ત્રિ ગી છત્ર નીને બધા એમ મણીને લગ્નના હતા થા સગ બને તો જાને અને આભના પ૦ ગાઉ ગિના હના એ ધ ગીના માનિ બનેનાઓ ન ગિના હના

જેની ખોપગમા નવસજનનો ઇતિહાસ ભર્યો હતો એવા દિવસો પસાર થવા લાગ્યા બરોબ અનેક જેવી લાગતી પ્રજાની અ ર કની તાકાત પડી હોય છે તેના દરેક નશે શન થવા લાગ્યા ગાઢ અંધારાને ભેદીને જ્ઞાન ન્યની કિ પ્રાવની કરવા લાગી માનવજાતિ નવો અવતાર લેતી હોય એમ માનવીના મન અને બુદ્ધિ મ નાયાં ભાવના અને ભક્તિ મ નાયા, સ્વાર્થ ને સાત્મ્ય બ વાયા જાણે પૃથ્વી નવા માજ સજવાની તૈયારી કરતી હોય એમ પાત્રીસ કરોડ માણુનોને પોતાની છાતી ઉપર ભાડતી ભા ન માતાએ યજ્ઞના પવિત્ર અગ્નિરને સાગ્રુ ઓર્ગ ની ગો

ના ાણ પોતે વૃદ્ધ હતા, શક્તિ વગરી ગયા હના દાત ખખડી ગયા હતા છેલ્લી મા ગીએ હાડકાંને ભાગી નાખ્યા હતા ચામડી જગા લમડી ગઇ હતી આખમાં ઝાંખપ ર ાવી ગઇ હતી પણુ અતરમા છુપાયેલો નગોતા દીસ એના ચેતનાનાં ઝગણ્ણા ફરી નીકળ્યા હતા શરીરે એ વૃદ્ધ હતા ને બનતા જતા હતા મને એ કિશોર હતા ને જુવાન થતા જતા હતા

મે ત્રાણ્ મહિના સુધી તો આ બ નીનો વેગ એવો જબરદાન થતો ગયો કે નિ ાશાવાદીઓને પણ લાગ ગ નાગ્યું, કે આ દેશ૦

પ્રવાહમાં દોઢસો વર્ષનાં ઊંડા પાયા નાખેલી સલ્તનત તણાઇ જશે, પણ એ માન્યતા ખોટી પડી. સત્તાએ પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું. ગાંધીજી પકડાયા, નેતાઓ પકડાયા, સેંકડો ને હજારો સૈનિકો પકડાયા. પરંતુ એટલેથી ભરતી અટકી નહિ, નેતાઓની જગ્યાએ સૈનિકો આવીને ઊભા રહ્યા, હજારો ગયા ત્યાં લાખ્ખો આવીને ખડા થયા. સરકારે એનું સુકાન બદલાવ્યું. દંડ, જપ્તી ને લાઠીમારઃ હવે નારાણ પટેલનો વારો આવ્યો. આજ સુધી એમને કશું નહોતું થયુ હવે એમનો રઘુ પકડાયો, એને ૭ મહિનાની સજા અને એક હજાર રૂપિયાનો દંડ થયો. રઘુએ હસતે મોંએ પાંચ હજારની વાડી ઉપર ટાચ આવવા દીધી. એના ઘરનું એક માનવી આ બનાવથી દુભાયું પણ એ નારાણ પટેલનો ઉત્સાહ જોઇ સમસમીને બેસી રહ્યું, પૂરા પંદર દિવસ ન થયા ત્યાં નારાણ પટેલ પકડાયા ને બીજે જ દિવસે એમનો સો રૂપિયા દંડ થયો. ફળીઆમાં બાંધેલી બે ભેંસો ને એક ગાય જપ્તીમાં ગયાં, નારાણ પટેલ હસતા હતા. અંદરનાં ઓરડાનાં બારણામાં ઊભું ઊભું એક માનવી રડતું હતુ.

ગાય ભેંસની જપ્તીની એ રાતે ગામ શાંતિમાં સૂતું હોય એવું લાગતુ હતુ. આકાશમાં કૃષ્ણપક્ષને લઇ તારાઓની મિજલસ મળી હતી. નારાણ પટેલના ઘરમા દીવો બળતો હતો. બને માણસ ઊંડા વિચારમા પોતપોતાના ખાટલા ઉપર બેઠા હતાં. નારાણ પટેલનો દિવસનો ઉલ્લાસ અત્યારે મોઢાં ઉપર નહોતો. ચિંતાથી એમનુ મોં ઝાંખું પડી ગયું હતુ, ઢીલી આંખો વધુ ઢીલી પડી ગઇ. એક લાંબો શ્વાસ લઇ એમણે ઊંચું જોયુ, અને સામે બેઠેલી રઘુની બાને કહ્યું:

"મેં તમને પે'લેથી નો'તુ કીધું ?"

"પણ મને આવી ખરી ખબર નોતી મેં માન્યું'તું કે જેલમાં જાવું પડશે ને બહુ બહુ તો માર ખાવો પડશે."

"પણ એ તો ખીખું'તું કે પગાર લાગી જશે, ને જાનનોય ભરોસો ન રહે."

ચુની મા મુગી રહી

"કેમ બોલતા નથી, બોલો આમાં મારો ખોટ છે? મેં સુનેય ખાધું'તું કે પછી મને આગ નો લગાવે."

"પણ દૂજણા વિના હવે "

"મારે નહિ દૂધ વેચાતું લેવું પડે નહિ તો તહીં એમ ને એમ ખાશું. હળાંકું લોક એમ નભાવે જ છે ને!"

"પણ આજ ઢોર લઈ જા, ગાર ઘર ખાલી લાગશે"

"ઘર નહિ આ બે ગાડાં પણ ખાલી ગાવડી ગે તો પેરેથી તમને નોકરું મા દીધું તું"

"પણ ગાગાથી એ વેઠ્યું નહિ જાય"

"તો હું આ ઘર ને ગામ છોડીને હવે તો જાઉં બીજા કો'ક ગામમાં જઈને મારાથી ભાગી પણ ક્યાં"

પરાણી ન બોલી રહ્યા દીવાના અજવાળામાં એણે નારણ ખેતરે બધ ઊભેલી આંખો જોઈ

"શું વિચાર કરો છો?"

"મારે એવું કાંઈ નથી કરવું"

"તો આંસુ નઈ પડાય. આ ભગવાનનું કામ છે ને હસતાં હસતાં થાવું જોઈ." નારાણ પટેલ જરા અટકીને બોલ્યા. 'જુઓ, રઘુ ઓ છે ને આપણે ય જાવુ પડશે. આ વડિ છે ને, એને ય ઘરે નઈ રેવા દે. ખોરડાં હરરાજ થઈ જશે ને બાકી ર્યો ઈ જમીને ય પડતર રે'શે. બોલો, તમથી ઓ બધું ખમાશે?"

'હા.' ધીમો અવાજ આવ્યો.

'એમ નઈ, પછી કહું છું કે આંસુ નઈ પડાય. આ બધું રાજીપે કરવું પડશે. એનાં ઉપર આંસુ પડે એટલે બધું ધોવાઈ જાય.' 'નંઈ પડે' ખોખરા કંઠમાંથી અવાજ આવ્યો.

'તો સારું. ભગવાનનું નામ લઈને હવે સૂઈ જાવ.'

નારાણ પટેલે પથારીમાં લંબાવ્યું. એની એ રાત ભારે મથામણમાં ગઈ. રઘુની બા સૂઈ ગયાં હતાં, છતાં બે ત્રણ વખત પથારીમાં ઊંચા થઈને એમણે જોયું.

૫

નારાણ પટેલને ઘણી આશા હતી અને પૂરેપૂરી તૈયારી હતી, પણ એમની મુરાદ બર ન આવી. '૩૦ ની લડત પૂરી થઈ ત્યાં સુધીમાં એમના ઉપર વધુ કશું ન બન્યું. સંધિ થયા પહેલાં એક મહિને રઘુ છૂટીને આવ્યો. એ આવ્યો ત્યારે વાતાવરણ ટાઢું પડતુ જતુ હતુ અને હવામાં સમાધાનની વાતો હતી. નારાણ પટેલથી આ પલટાયેલી હવાનો ભેદ સમજાતો નહોતો. પણ જે થતુ હશે તે સારુ જ થતુ હશે, એમ માની મનમા આવે તે કર્યા કરતા હતા.

સંધિ થઇ આખા દેશ ઉપર વિજયની સુરખી છવાઇ ગઇ પરાધિન ભારતના ઇતિહાસમા આવો પ્રસગ આ પહેલો જ હતો લોકોમા આત્મભાન પ્રગટ્યુ પ્રજાશક્તિ એ અનોઘ શક્તિ છે એમ માણસોને લાગવા માડ્યુ અને નિ શસ્ત્ર હોય પણ આખી પ્રજા જો રાજસત્તાનો ઇ કાર કરે તો ભલભલા મુગટધારીને પણ નમવુ પડે, એ ગાધીજીની વાણીમા શકાશીલોને પણ તથ્ય જણાવા લાગ્યુ નારણ ફોજ સધિમાથી એટલુ સમજ્યા કે 'સરકારને ગાધીજી વચ્ચે સુલેહ થઇ, હવે નવા કાયદા થશે' એમની સમજણ ખોટી નહોતી, પરતુ એ સુલેહનો ઉપયોગ નવા કાયદાઓ ઘડવામા નહિ પણ નવા ઓર્ડીનન્સો બનાવાઓ ઘડવામા થયો ગાધીજી ગોળમેજમા ગયા ત્યાર પછી દેશમા બનતા બનાવો નારણ ફોજના સાભળવામા આવતા હતા લાઇ ફોજના અસ્પૃશ્ય જેવા ગામડાઓ હવે બીજા ગામડાઓ સાથે ને શહેરા સાથે સધાઇ ગયા હતા એ ચાર દિવસે કોઇ ને કોઇ નવો માણસ ત્યા આવી જતો હતો નારણ ફોજમા સમજણ તો હતી એટલે આ બધી વાતો ઉપરથી અને પોતાનો દડ કોઇએ પાછા નહોતા મળ્યા એ ઉપરથી તેઓ એટલુ સમજી ગયા કે ફરી પાછુ રણ જામશે અને જેનુ નારણ ફોજ અસ્પષ્ટ સમજતા હતા તેનુ દેશના નાયકો સ્પષ્ટપણે સમજતા હતા

સધિ તૂટી અને ફરી યુદ્ધના વાદળ ફરક્યા આ વખતની લડાઇનો રગ શરૂઆતથી જ જુદો હતો એક બાજુ બચાવ જેવી સ્થિતિ હતી કેવળ સ્વમાન અને દેશની આબરૂ માટેની લડાઇ હતી બીજી બાજુ આ-તસુ હતુ અને જાગૃત થતી શક્તિઓને છૂદી નાખવાની તૈયારી હતી નારણ ફોજ આ નવો રગ પારખી ગયા એમણે જેયુ કે ગામમા છાવણીઓ નખાઇ એમણે જેયુ કે

સભા–સરઘસની બંધી થઇ ગઇ. એમણે જોયુ કે મોટા મોટા બધા ય જેલમા જઇને બેઠા. 'હવે શુ કરવું?' નારાણ પટેલના મનમાં સવાલ ઊભો થયો. સલાહ આપનાર કોઇ હતું નહિ, પૂછવા ક્યાં જવુ તેની ખબર નહોતી. એકાદ બે દિવસ તો એ મૂંઝાયા. ગામમાં એમ ને એમ ઊભા રહેતા એમને શરમ લાગવા માંડી. એક રાત્રે એમણે રઘુને પૂછ્યુ. રઘુ પણ મનમાં એ જ ઘોડા ઘડતો હતો. છ મહિનાની જેલ કાપી આવ્યા પછી અને અનેક રાજકેદીઓનો સંસર્ગ સેવ્યા પછી, એ નારાણ પટેલના નામને શોભાવે એવો થઇ ગયો હતો. એણે તુરત જવાબ આપ્યો: 'આપણે મહેસૂલ દેવું નઇ અને ઘર ઉપર વાવટો ચડાવી દેવો.' નારાણ પટેલને એની સૂચના પસંદ પડી.

બીજે દિવસે રઘુએ બીજા ખેડુતોને પણ આ વાત કરી અને પાચ દિવસ પછી દાંડી–કૂચનો દિવસ આવ્યો ત્યારે બસો ઘરનાં એ ગામડામા પચાસ જેટલા ખોરડાં ઉપર ત્રિરંગી ઝંડો ફરકવા લાગ્યો. ગામને પાદર ત્રણચાર પોલિસનુ થાણુ હતુ, તે ચમક્યા; એમાંથી બે ગામમાં આવ્યા અને બે બાજુના મોટા ગામમાં જમાદારને ખબર આપવા દોડ્યા. અધા કલાકમાં એક ખટારા સાથે પોલિસ–પાર્ટી આવી પહોંચી. ખોરડા ઉપર ચડી ચડીને ઝડા ઉતારવા માડ્યા. એક બે જગ્યાએ ઘરધણીએ આનાકાની કરી એટલે એમને પકડ્યા અને માર મારી અટકમાં લીધા. થોડી વારમાં નારાણ પટેલનો વારો આવ્યો. નારાણ પટેલ અને એનો રઘુ બારણામાં આવીને ઊભા રહ્યા. જમાદારે આવતાંની સાથે જ રઘુના ગાલ ઉપર તમાચો ખેંચી કાઢ્યો. રઘુની આખ ને મોં લાલ થઇ ગયાં પણ એ કશું બોલ્યા વિના ત્યા સ્થિર ઊભો રહ્યો. જમાદારે પોલિસોને ઇશારો કર્યો. ચાર પોલિસો એને વળગ્યા. રઘુને એક બાજુ ઢસેરડીને

પકડી રાખ્યો બે પોલિસે નારણ પટેલને પકડ્યા નારણ પટેલે રાડ પાડી 'વાનરો નઈ ઊતરે' વીસ બાવીસ વરસના એક જુવાન પોલિસે એક હાથ નારણ પટેલના મો ઉપર મૂક્યો અને બીજે હાથે એમના માથામા મુક્કો માર્યો રઘુની આખ લાલ ચોળ બની ગઈ દૂર ઊભેલા ટોળામા પણ ઉશ્કેરાટ પેદા થયો જમાદારની એ તરફ નજર ગઈ એ સમજી ગયો એણે પોલિસને હુકમ કર્યો કે બન્નેને થાણા ઉપર લઈ જાવ નારણ પટેલ અને રઘુ ફરફરતા ટોળા સામે જોઈ પોલિસ સાથે થાણા તરફ ગયા

બાપ દીકરો થાણા ઉપર જઈને બેઠા બંનેએ માન્યુ કે હવે સજા થશે, દંડ થશે અને જપ્તી થશે અંતરની ઇચ્છા આજ પૂરી થશે પણ ઇચ્છા તો અધૂરી રહી બધા વર્ગ ઉપરના ઝડા ઉતારી લઈને જમાદાર પોલીસટુકડી સાથે થાણે આવ્યા કે તુરત એમણે રઘુ સિવાય બધાને છોડી મૂકવાનો હુકમ કર્યો છૂટનાર બધા નારાજ હતા, નારણ પટેલ સૌથી વધુ નારાજ હતા, પણ એ કોઈની પાસે ઉપાય નહોતો

રઘુને કચેરીએ લઈ ગયા ત્યા એને બે વરસની સખત મજૂરી સાથેની સજા થઈ બે હજાર રૂપિયા દંડ થયો નારણ પટેલને આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે એ ઘડીક સ્તબ્ધ બની ગયા બે હજારના દંડમા એમનુ બધુ જ ડૂલ થઈ જશે એટલુ એ સમજી ગયા 'આ કરતા મોત ભલુ' એમ મનમા થવા લાગ્યુ પણ તુરત એમણે મન પાછુ વાળી લીધુ 'એને ફીક લાગે એમ કરે લડતમાં આપણાથી કેમ કે'વાય કે અહીં જ ધા કર' બની શકે એટલી કરીને આ મરમો ધા ઝીલવા એ તત્પર થયા

રઘુ જેલના તુરત ચાલ્યો ગયો, પણ એક મહિના સુધી કોઈ દંડ વસૂલ કરવા ન આવ્યુ નારણ પટેલ દરે

પળે એમ ધારતા હતા કે હમણાં આવશે, પણ રોજ એ નિરાશ થતા. આ સ્થિતિ એમને અકળાવનારી લાગી. એમનાં મનમાં થવા લાગ્યુ કે આ કરતાં અમે બધા ય પકડાઈ જઈએ તો કેવું સારું ! ભલે પાછળથી બધું ખેદાન મેદાન કરી નાખે ! પણ જેલમાંથી એના રઘુનો સંદેશો આવ્યો કે 'તમારે આ અવસ્થાએ જેલમાં આવવાનું ન હોય, સામે ચાલીને આવશો મા. ઘેર રહી રેંટિયો ફેરવજો ને ઈશ્વરનું ભજન કરજો.' નારાણ પટેલને આ સંદેશ ન ગમ્યો પણ માથે ચડાવ્યા વિના છૂટકો નહોતો. એ સંદેશા પછી એમના મનનો ઉલ્લાસ ઓછો થઈ ગયો. આખો દિવસ ગમગીનીમાં પસાર થવા લાગ્યો. આનંદનું એક સાધન રઘુનો ત્રણ વરસનો દીકરો હતો. એને આખો દિવસ એ રમાડયા કરતા.

મહેસૂલના ભરણાનો વખત તો વહેલો વીતી ગયો હતો. નોટીસો પણ આવી ગઈ હતી. બીજા દસબાર ખેડૂતોની સાથે નારાણ પટેલે નોટીસોના કટકા કરી નાખ્યા હતા અને ખેતર જમીમા જવાની રાહ જોતા હતા. આખરે એ વખત આવી પહોંચ્યો. ખાલસાની નોટીસ મળી એને ય નારાણ પટેલે ફાડી ફેંકી દીધી. આ બધાથી એમના મનમા થોડોક આનંદ પેદા થયો. પોતે કાંઈક કરી રહ્યા છે એવો સંતોષ થયો.

જમીનો ખાલસા થઈ ગઈ ત્યાર પછી પેલા બે હજાર રૂપિયાનો દંડ વસૂલ કરવાનુ મુહૂર્ત આવ્યુ. બાકી ઘર રહ્યું હતુ, ઘરનો સામાન અને ઘરેણા રહ્યાં હતાં. નારાણ પટેલ જમી અમલદારને જોતા જ એક બાજુ ઊભા રહ્યા. રઘુની બાને અને વહુને ય બહાર નીકળી જવાનુ કહી દીધુ. જમીદારોએ કશું ગણવાનું નહોતું, એમણે લબાચા ઉપાડી ઉપાડીને બહાર ફેંકવા માંડયા. થોડાક હાંડલા ને વાસણ-કપડાં સિવાય ઘર સાફ કર્યુ. નારણ પટેલ શાંત મુખે ઘરમાં

દાખલ થયા રઘુની માએ ના પાડી હતી છતા એની આખમાથી દડ દડ આસુ પડવા લાગ્યાં ઘરમા ચામળા–ચદ વાટોની ભીતિ ઉજ્જડ બની ગઇ હતી પટારાઓની હાર ઉપડી ગઇ હતી વાસણની માડ ખાલી પડી હતી ફળીઆમા ઢોર તો હતાં જ નહિ રઘુની મા ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રડવા લાગી નારાણ પટેને જોયુ કે કરુણ છાતીની રઘુની વહુ પણ ડૂસકા ભરી રહી હતી નારાણ પટેલ એમની સામે જોતા ઘડીક વાર ઊભા રહ્યા કાઇ ખબર ન પડી પણ હૃદય મૂઝાવા લાગ્યુ કઇક ગુગળામણ થતી હોય એમ છાતી ભારે કે ભરાઇ ગઇ એમને થયુ કે પોતે કદાચ રડી પડશે પગ પાસે રઘુનો દીકરો રમતો રમતો તોફાન કરતો હતો, તેના સામે જોઇ મૂઝવણને ટાળવા માટે પ્રયત્ન કર્યો પણ એમા ન ફાવ્યા છેવટે એ છોકરાને લઇ બહાર જવાનુ યોગ્ય લાગ્યુ દીકરાના દીકરાને લઇ નારાણ પટેલ બહાર નીકળ્યા

આજ એમના જીવનમાં કઇક અદ્દભૂત બનવાનુ હોય એવુ એમને થયા કરતુ હતું શુ હશે તે કાઇ સમજાતું નહોતુ પળે પળે મૂઝવણ વધતી જતી હતી રઘુના છોકરાને રમાડવા માટે ખોટુ ખોટુ હસતા હતા પણ એથી સાચુ હાસ્ય આવતુ નહોતુ

ચાલતા ચાલતા ચોરા પાસે આવ્યા ચોરો ઉજ્જડ હતો સાજ પડવા આવી હતી પણ ચોરા પાસે કોઇ જ નહોતું નારાણ પટેલની નજર, સામેથી આવતા મુખી ઉપર પડી, એ મુખી જ એમને મન સરદાર હતો, એટલે એનુ મો ન જોવા સારૂ એમણે આડુ જોયુ જે બાજુ જોયુ એ બાજુથી એક ચીભડા વેચનારી બાઇ આવતી હતી બાઇએ ચીભડાંની બૂમ પાડી અને રઘુના દીકરાએ હાથ લાંબો કર્યો નારાણ પટેલે એ નાનકડા હાથ પાછો વાળ્યો અને એ ભુલાવવા માટે શેરીમા દોડતાં ઢગ તરફ આગળી ચીધી, પણ રઘુનો દીકરો માન્યો નહિ એણે

રડવા માંડ્યુ. નારાણ પટેલ અકળાયા. એના ગજવામાં તો એક ય પસો ન હતો. ઘેર પણ રોકડો પસો નહોતો. એણે ચીભડાંવાળીને ઊભી રાખી અને ઘેર આવી દાણા લઈ જવા કહ્યુ. પેલો મુખી નારાણ પટેલની લગોલગ આવી ગયો હતો. એ જરા હસ્યો અને એણે ખિસ્સામાથી બે પસા કાઢી ચીભડાવાળીના હાથમા મૂક્યા. નારાણ પટેલ એના સામે જોઈ રહ્યા. હાથમા રહેલું ચીભડું નીચે પડી ગયુ અને ફસકાઈ પડ્યુ. મુખીએ પેલી બાઈના સુંડલામાથી બીજું ચીભડુ લઈ હસતા હસતા નારાણ પટેલની સામે ધર્યું. 'લ્યો, લ્યો કાંઈ વાંધો નઈં, સઉના સમા આવે છે.' મુખીએ માર્મિક વાણી ઉચ્ચારી.

નારાણ પટેલ એક અક્ષર ન બોલી શક્યા. રઘુના દીકરાએ ચીભડું લેવા હાથ લાંબો કર્યો તે એમણે જોરથી પાછો ખેંચી લીધો અને મૂગે મોએ ચાલવા માંડ્યું. મુખીએ પાછળ ખોંખારો ખાધો. નારાણ પટેલ અટક્યા. એની આંખમાં પાણી ધસી આવ્યાં. રઘુના છોકરાએ ચીભડાં માટે મોટેથી રડવા માડ્યુ. પેલો મુખી ત્યાં ઊભો ઊભો જોવા લાગ્યો. નારાણ પટેલે હાથના ઇશારાથી એને પાસે બોલાવ્યો :

'એક મે'રબાની કરશો ?'

મુખીએ હસીને હા પાડી.

'ભેટમાં છરી હોય તો આંઈ ખોસી દેશો ?' નારાણ પટેલ છાતી ઉપર હાથ મૂકીને બોલ્યા. મુખી ગંભીર બની ગયો. 'શું કામ ઘા ઉપર મીઠું ભભરાવો છો ?' બોલીને નારાણ પટેલે ચાલવા માંડ્યું. મુખી મૂંગે મોંએ જોઈ રહ્યો.

આ કરુણ પ્રસંગના ખબર જેતના ચુને પ'ચ્યા । જુદી રીતે પહોંચ્યા વુની શાંતિ લૂટાઇ ગઇ એણે ત્યાં સાભળ્યુ કે આમ મન્યા પછી બાપા નાના પડી ગયા છે ને મજુન ભર્ગ જેવા તૈયાર થયા છે ગુરુએ પ્રથમ તો આ ખબર ન માન્યા પણ આખો પ્રસંગ સાભળ્યા પછી એને લાગ્યુ કે શાજે પ્રતાપે ય એક વખત ગીનો પડી ગયો હતો ચુના ચાત મા વેના જાગી 'અમારુ આજ લગીનુ સહુ ધૂળધાણી થઇ જાગે જીજળા નામને માત્રે નાનુ વાગુ લાગી જાગે' એમ ગુને થવા લગ્યુ એણે ન ાણુ પ્રેતને એ કાગળ લખ્યો એ કાગળમા હિતની વેન હાનસી અને પગે પડીને વિનતિ કરી કે 'મારે નગ્નુ પડે એવુ નો કરજો ઘ ન્યાં પછી તમે ય પસ્તાનો ને તમને જીવનુ ભાર થઇ પડશે જેટલુ આવે એટલુ દુખ સહન કરજો ગણ્યા પ્રતાપને માથે કેટના ,ખ પડ્યા તા' એ ગીનો પડી ગયો હતો પણ જેટલી ધરીએ એણે ટેક નોતી છેડી ુ ાણ્યા પ્રતાપનો ઇતિહાસ જાણુતો હતો એટલે એની ટે યા કરી એણે નાણ પ્રેતને બચાવવાનો પ્રયાસ કર્યો

આ કાગળ મેઠ છૂટેના ટેરી મારફત નાણુ પ્રેતને મળ્યો ત્યારે એમના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો હવે એમનાથી ન રેહાયુ એણે ચુને કહેવરાવ્યુ કે 'તારી પામે આવી છે ઇ વાત માન ખોટી છે માગ ઉપર આભ તૂટી પડે તો ચે એવુ નો થાય એનો તુ વિશ્વાસ રાખજે, હવે માગથી આઇ રેવાતુ નથી ઘરમા દાણા ખુટ્યા છે તારી વઉ ને તારી બાને પારકા કામ કરવાનો વખત આવ્યો છે મારાથી આ જોવાતુ નથી હું આઠ દિ' પછી પાછાઇને તારી પામે આવુ છુ તું અને ના પાડીશ મા હું માગ હારે તારી બાને અને તારી વઉને ય લેતો આવીશ આપણા નસીબ પાધરા હને

તો ઇ યે જેલમાં આવીને બેસશે, પછી ઘરનુ ને ખેતરનુ જે થવાનું હોય ઇ થાય. હા, આપણા ઊભા પાક ઉપર દીવાસળી મુકાણી છે પણ મને એનુ દુ:ખ નથી. આપણા મલક સારૂ મારા હાથે જ દીવાસળી મૂકવી પડે તો ય શું? તુ મૂઝાઇશ મા. રાણો પરતાપ એક ફેરે ઢીલો પડયો'તો પણ મારે તો મારા જીવતરમાં એટલો ડાઘે ય નથી આવવા દેવો. ને હું ક્યા મારા સવારથ સારૂં કરું છું? આ ક્યાં કોઇના સ્વારથની લડાઇ છે! આ તો આખી વસ્તીની લડાઇ છે. સૌના સવારથની લડાઇ છે. મારે ક્યાં મેવાડ લેવું છે? મારે કયાં રાજા થાવું છે? મારે તો સતની લડાઇમાં આ આયખું પૂરું કરી જીવતરનુ સાર્થક કરવુ છે. ભાઇ રઘુ! આઠ દિ' પછી અમે ત્યાં આવી પહોંચશું.'

અને બીજે દિવસથી નારાણ પટેલે ગામમાં કોઇ સાચે સાચ જીવતું માણસ રહ્યું હોય તો એને જગાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. જેના જેના ઉપર એમને આશા હતી એ બધા ઘર ફરી આવ્યા પણ આ ઊતરતા પૂરમા આવવા માટે કોઇ તૈયાર ન થયું. પોલિસને ખબર પડવા માંડી કે આ ડોસો ફરીને અગ્નિ પેટાવવા મથી રહ્યો છે. પોલિસે એમના ઉપર દેખરેખ રાખવા માંડી, પણ દેખરેખ રાખવા પણ હતુ જ નહિ. આઠ દિવસ પછી 'ધરાસણાદિન' આવ્યો. નારાણ પટેલ, એમની વહુ અને દીકરાવહુ સાથે યાત્રાએ જવાને સાબદા થયા. સવારના આઠેક વાગે લગભગ એક હજાર માણસની વસ્તીવાળાં એ ગામમાં ત્રણ-ના, ચાર, કારણ કે રઘુનો નાનો છોકરો પણ સાથે હતો માણસોનુ ઝંડા ફરકાવતુ સરઘસ નીકળ્યું, પોલિસો એમની રાહ જ જોતા હતા. એ બધાને પકડી લીધા અને હાથમાના ઝંડાઓ ઝૂંટવી લેવામા આવ્યા.

નારાણ પટેલ પોતાના ભાગ્યને ધન્યવાદ દેવા લાગ્યા. સૌથી મોટો આનંદ તો એમના મનમા એ હતો કે એમની વહુ અને દીકરા-

વહુને પણ પકડી લીધા હતા એ મનમા ઈશ્વરનો અને પોલિસનો આભાર માનવા લાગ્યા

બે દિવસ પછી કેસ ચાલ્યો નારાણ પટેલને ત્રણ વરસની સખત મજૂરીની અને સાસુવહુને છ છ મહિનાની સજા થઇ રઘુના ઉમરાને વગર સજાએ જેલમા લઇ જવાની છૂટ મળી

આમ આ આખુ કુટુંબ તુરગમાં જઈને બેઠુ

આ ડોસાના દીકરાને હું નથી ઓળખતો એની વહુ કે દીકરાવહુને પણ મે નથી જોયા પરતુ એ ડોસાને ઓળખુ છુ—બરાબર ઓળખુ છુ આખે ઝાખવાળો, જેતનું એક વસ્ત્ર ભોગવ્યાથી જેના પગ ધીમા ધીમા પડે છે એવો એ ડોસો વજ્રની છાતી ધરાવે છે એના મનમા કોઇનો ભય નથી એને કોઇ વાતની તમા નથી. મને હમેશા થયા કરે છે કે આ ડોસાને જીવાડનારુ પ્રેરકબળ કયુ હશે? સાચે જ, એનું જીવન જાણતો હોવા છતા એ પ્રેરકબળ વિષે હું શુ જ નથી જાણતો આ કથામાથી તમે કોઇ શોધી શકો તો શોધી કાઢજો

❦

આશાને અજવાળે

૧

એનુ નામ રમણલાલ જ્યારે જીવનમાં કહેતા માટે એનું નામ બોલાયુ ત્યારે અમારામાના ઘણાને ભારે આશ્ચર્ય થયુ રમણલાલને છેલ્લા બે વર્ષથી અમે સારી રીતે પિછાનતા હતા. કાઠિયાવાડમા જેના માટે 'ભારાડી' શબ્દ વપરાય છે એ જાતના એ હતા લડાઈ અને જેલના સસ્કારો લીધા પછી પણ એમનું 'ભારાડી'પણુ સાવ ગયુ નહોતુ આજે પણ અમારા વોડમા 'તિકકડ કરવામા એ એમ્મ હતા જેલના સખતમા સખત નિયમો વચ્ચે પણ આ બીડીની પોતાની જરૂરિયાત એ ગમે તે રીતે પૂરી કરી લેતા હતા કોઈપણ પ્રકારની 'રીત' સામે એમને વાંધો જ નહોતો એ સાધનમાં નહિ, પણ સાધ્યમા જ માનનારા હતા

એ પચીસ વર્ષના જુવાન હતા એમનો રગ જરાક શ્યામ હતો અને ચામડીની ફીક્કાશને લઇ લુખ્ખો લાગતો હતો આખો હંમેશા ચચળ અને વિહ્વળ જ રહેતી આખ નીચે કાળા કુંડાળા પણ થવા માંડયા હતા બોલવાની બહુ જ ટેવ હતી હાથે અને હોઠે પોતાનો કુદરતી રગ ખોયો હતો, અને તદ્દન કાળા થવાના પ્રયત્નો કરતા હતા

આ રમણલાલ એક ટેબલે ભાગ્યે જ બેસી શક્તા. એકલા પણ ન બેસી શક્તા. કોઇક વખત, માત્ર કોઈક જ વખત એ

જેલ–બેરેકની બારી પાસે રાત્રે ઊભા રહેતા, અને જોનાર કહે છે કે ત્યાં ઊભા ઊભા એ ઘણીવાર રડી પડતા. અમને સાને મોટે ભાગે એમના ઉપર રોષ આવતો પણ આવું સાંભળીએ ત્યારે દયા પણ આવી જતી હતી. એમની જીવનકથા માટે સુચન થયું ત્યારે અમે આશ્ચર્ય પામ્યા પણ અમારા દરેકના મનમાં એમ તો થયું જ કે આ પ્રકારની કથા પણ અમારે સાભળવી જોઇએ. કારણકે છેલ્લા ચાર વર્ષ થયાં ફરીફરીને જેલમાં આવનાર અમારામાંનાં ઘણાખરાને આવા અનેક રમણલાલને પરીચય થયો હતો. એ પ્રકારના માણસો ટોળાબંધ આવતા હતા. અમે એ પણ જોતા હતા કે એવા સૈનિક–મિત્રોને જ્યારે એમના જેવા જ સંગાથીઓ ન મળતા, અને અમારા જેવા 'સંસ્કારી' ઓની સાથે રહેવાનું એમને પ્રાપ્ત થતુ ત્યારે તેઓ બેચેન બનતા અને જેમણે જેલની ભૂમિને પોતાનું 'માદરે વતન' બનાવી મૂકયું હોય એવા સામાન્ય કેદીઓ સાથે એમની દોસ્તી બંધાતી. એ સામાન્ય કેદીઓની કથામાં તેઓ રસ પણ લેતા અને પરસ્પર આશ્વાસનનો વ્યવહાર પણ કરતા.

રમણલાલનુ નામ બોલાયું ત્યારે એ પણ ચમક્યા હતા, પરંતુ પોતાની કથા કહેવાની એમની પૂરી તત્પરતા હતી. રમણલાલ પોતાની કથા છટાદાર રીતે કહી શકશે એ વિષે અમને શંકા નહોતી, કારણકે એ વાચનના શોખીન હતા. કોઇ પણ પુસ્તક કે વિષય તરફ એમને ખાસ પક્ષપાત નહોતો. એમની શરત એક જ હતી કે એ પુસ્તક ઉપદેશનું કે તત્વજ્ઞાનનુ ન હોવું જોઇએ, એમાં સત્ય, અહિંસા કે કોઇ સિદ્ધાતના ચૂંથણાં નહિ હોવા જોઇએ. એમના સદ્‌ભાગ્યે જે વિષયો એમને પ્રિય હતા તે વિષયોના જ પુસ્તકો આપણે ત્યા થોકબંધ હતાં.

રમણલાલે પોતાના નામની સૂચના તુરત જ સ્વીકારી લીધી અને બોલવાનું શરૂ કર્યું 'હું રાજકોટનો વતની છું આજથી પચીસ વર્ષ પહેલા રાજકોટ શહેરના એક અધારા ઘોલમાંમા મારો જન્મ થયો છે મારા જન્મ વખતે મારા માતાપિતાએ મને આશીર્વાદરૂપ માન્યો હતો કે આફતરૂપ તે હું નથી જાણતો હું એટલું જાણુ છુ કે હું મોટો થયા પછી તો એમણે મને આફતરૂપ નહિ તો બોજારૂપ તો માન્યો જ છે

તેઓ ગરીબ હતા અત્યંત ગરીબ હતાં તમે હિંદુસ્તાનની ગરીબીનું વર્ણન કરો છો એવાં એ ગરીબ હતા હા, એ ખેડૂત કે મજૂર નહોતા હેડ કે કોળી વાઘરી પણ નહોતાં છતાં ગરીબ હતા ઊંચી ગણાતી વણિક કોમના ફરજંદ હતા છતાં એમની ગરીબાઈને કોઈ સીમા નહોતી એ ગરીબ હતા માટે જ રાજકોટ જેવાં મોટા શહેરના એક ગલી લતાના એક રૂપિયાના ભાડાની અધારી ગધાતી, ઘર્ષ થઈ ગયેલી ઓરડીમા રહેતા હતાં એ ગરીબ હતા માટે જ જે ઓરડીમાં સઘા રહેતાં હતા એ ઓરડીમા જ જતા આવતા રાખીને મારી માતાની સુવાવડ થઈ હતી

એમને આ બીજી સની કથાઓમા તમે જે પ્રેમનો, ધર્મ મંથનનો, વીરતાનો, ત્યાગનો, મંત્વાકાંક્ષાનો સાસ્વાદ લીધો તે તમને મારી વાતમા નહિ મળી શકે મારી વાતમા તમને વિષ્ટતા પણ નહિ મળી શકે પરંતુ હું કહું છું કે મારી કથા એજ સાચી કથા છે તમારી કથા તો જુદી છે માત્ર તમારી કથાઓ જ દુનિયાને જાણવા મળે તો દુનિયા આપણા દેશ વિષે શું ધારે? દેશની વાત જવા દઈએ, આપણી લગાઈ વિષે શું ધારે? એમને તો એમ જ થાય કે કેવા શિષ્ટ સુંદર અને અમૃત જીવનનો લ્હાવો ઉન્નતી પામ્યા છે। એમને એમ પણ થાય કે આ મહાન લ નમા

બધા જ્ઞાનીઓ, ત્યાગીઓ ને વીરો જ પડ્યા હશે, પણ એ વાત કેટલી ખોટી છે? આપણા દેશમાં તો તમારા કરતાં મારા જેવાની સંખ્યા અનેક ગણી મોટી છે, પરંતુ જેલમાં યે, હા, હા આપણાં રાજકેદીઓની ગણનામાં યે મારા જેવાની સંખ્યા નાનીસૂની નથી.

તમે તો પરોપકારની વૃત્તિથી, કંઇક કીર્તિની કામનાથી, કંઇક ધર્મ સમજીને આ લડાઇમાં આવ્યા હશો. અમે તો સ્વાર્થ-વૃત્તિથી જ આમાં પડ્યા છીએ આમા આવ્યા તે દિવસે તો જીવનની બેચેની દૂર કરવા જ આવ્યા હતા. દુનિયાથી અમે થાકી ગયા હતા. જીવન એક મહાન બોજારૂપ લાગતુ હતુ. હાથ-પગ સાબુત હતા, મગજ ઠેકાણે હતું. હૃદય પણ પ્રમાણમાં સરગ હતું છતાં અમારું નાનકડું પેટ અધૂરું રહેતુ, અને અમે માણસ હતા; તમારા જેવા જ માણસ હતા છતાં સવારથી સાંજ સુધીમા અમારે ગાળો ને અપમાનો સહેવા પડતાં અહી આવ્યા પછી અમારા-માનાં કેટલાક હતા એવા જ રહ્યા. અમારામાના કોઇ કોઇને ખબર પડી ગઇ કે આ લડાઇ સાચી રીતે તો આપણી જ છે. અને એ સમજણથી અમને આમાં રસ આવવા લાગ્યો.

—પણ હવે હું તમને આવી વાતે ન લઇ જાઉં. મારે તો તમને એટલું જ કહેવાનુ છે કે મારી કથા તમે ઉપલક મને ન સાભળજો, આ લોફર જેવા લાગતા રમણલાલની કથામાં શું હશે એમ માની બેદરકાર પણ ન રહેજો. મારી કથામા ઘણુ છે એમ તમે જોઇ શકશો..

જુઓ, મારો જન્મ થયો ત્યારે મારા બાપા એક અનાજના વેપારીને ત્યા સાત રૂપિયાના પગારથી નોકરી કરતા હતા. ઘરમાં

બધા મળી પાંચ માણસો ખાનારા હતાં આ સાત રૂપિયામાં ખાવાનું શી રીતે પૂરું થતું એવો પ્રશ્ન ન પૂછશો, કારણ કે મહિને બે રૂપિયા તો માંડ માં પણ કમાઇ લાવતી ! અમારા પાડોશીના ઘરનું એ કામ કરતી હતી આવી નવ રૂપિયાની જગી આવકમાં પાંચ માણસના કુટુંબનો ગુજારો ચાલતો હતો તમને કોઇને આવા કુટુંબનો અનુભવ હશે કે કેમ તે હું નથી જાણતો, પણ મે તો આવાં અને આથી યે બદતર દશા ભોગવતાં ઘણાં કુટુંબો જોયાં છે અમારી તો એ નાત ખરીને ! એવાં કુટુંબોને ઓળખતાં અમને વાર ન લાગે ! તમને આશ્ચર્ય થશે પણ આવા અમે દીકરા–દીકરીના લગ્ન વખતે સો બસો રૂપિયા ખર્ચી નાખતા આ રકમ ક્યાંથી આવતી એ પણ તમને કહી દઉં કાં તો થોડાં ઘણાં ઘરેણાં ગયાં હોય તે ખનામ કરતા, કાં તો કોઇ શેઠ–શાહુકાર પાસેથી ઉધાર લઇ પોતાનું અને પોતાના દીકરાનું ગુલામીખત લખી આપતા અને આવી એકેય સભ્ય રીતમાં ન ફાવીએ અને મન મજબૂત હોય તો બેન–દીકરીઓના સાટા કરતા ”

રમણલાલ આટલું બોલીને એક ક્ષણ અમારા સામે તાકી રહ્યો તુરત એણે શરૂ કર્યું “એમાં રોષે ભરાવાની કે નસ્કોરાં ફુલાવવાની જરૂર નથી અમે વાણીઆ લોકો ભીખ માગી શકતા નથી અમે વાણીઆ લોકો કુલીન અને લુચ્ચા ગણાઇએ છીએ એટલે અમને કોઇ દયાવશ થઇને મદદ કરતું નથી અમારે અમારા બાળ–બચ્ચાં અને ભાઇ–બહેનને પરણાવવાનાં હોય છે એટલે વ્યવહારમાં ઉભું રહેવું પડે છે, અને આ બધું કરવા માટે, જ્યારે એકેય રસ્તે નથી ફાવતા ત્યારે કાળા હાથ પણ કરવા પડે છે અને હું તમને જરા આગળ વધીને પણ કહું કે એ વખત કાળા હાથ કર્યા પછી એનો લાભ જેને દેખાઇ આવે છે તે સમજી જાય છે કે દુનિયામાં સુખેથી

રહેવું હોય તો લાભમા પુણ્ય છે ને ગેરલાભમા પાપ છે એવુ સાદું સીધું સૂત્ર ગોખી રાખવુ જોઈએ. એવા લોકો ત્યારપછી કાળા હાથ કરવામાં શરમાતા નથી, કોઈ એમને શરમાવતું પણ નથી. પૈસાની થેલીઓના જોરે સમાજમાં માનભેર ફરવામાં કશી યે અડચણ આવતી નથી.

હું જન્મ્યો ત્યારે મારે એક ચૌદ વર્ષની બેન હતી, પણ ત્યાં સુધી મારા બાપાને કાળા હાથનો મહિમા લાગ્યો નહોતો. એ જાણતા હતા પણ એ વિચારથી થરથરતા હતા. એ કરતાં આપઘાત કરવો સારો એવી એમની માન્યતા હતી મેં એમને મોઢેથી ઘણીવાર સાંભળ્યુ છે કે એમનો શેઠ એમને 'ન્યાલ' કરી દેવા માટે તૈયાર હતો. પચાસ વર્ષનો એ વિધુર હતો અને ફરી પરણવાના કોડ સેવતો હતો. એને કન્યા આપનારનો તોટો નહોતો, પણ મારા પિતાને સુખી કરવાની એની વૃત્તિ હતી. પિતા માનતા જ નહોતા. એમના શેઠને એ મોટામાં મોટા બેવકૂફ અને પોતાના હાથે જ પોતાનું બૂરુ કરનારા લાગતા હતા.

હું જન્મ્યો ત્યારે મારા ગરીબ માતાપિતામાં આટલું ખમીર હતું. એ ખમીર આખર સુધી તો ન ટકી શક્યું, પણ એ માટે મને મારા માતાપિતા ઉપર કોઈ દિવસ રોષ નથી ઉપજ્યો. 'એ બીજુ શુ કરે?' એમ જ મને થયા કર્યું છે મારી બેન અઢાર વર્ષની થઈ અને એનાથી બે વર્ષ મોટો ભાઈ વીસ વર્ષનો થયો ત્યારથી એ બનેની ચિંતાએ માતાપિતાનુ લોહી સૂકાવા માંડ્યું. મારી બેન સ્વરૂપવાન હતી એટલે એનો હાથ ઝાલનાર તો કોઈ પણ મળશે પણ મારા મોટાભાઈ ખીમચંદનું શુ? મારા પિતાના મોઢેથી મે સાંભળેલી વાત છે કે મારો મોટાભાઈ એક વખત આપઘાત કરવા પણ તૈયાર થઈ ગયો હતો.

મને એ વાતમાં નવાઈ નથી લાગતી કારણકે એ દશા હું પણ ભોગવી ચૂક્યો છું આખરે પિતાએ પોતાનું સર્વ વેચ્યું અને મારી બેન નર્મદાને એક પીસ્તાલીસ વર્ષના ત્રણ છોકરાવાળા વિધુરને રૂા બે હજારમાં આપી આ બે હજારનાથી પૈસો ગણિયા એના લગ્નમાં ખરચાયા ૫ મો મોટાભાઈ માટે આપવા પડ્યા અને બાકી રહેલા રૂપિયો એના લગ્નમાં ખર્ચ્યા હિસાબ પૂરો થયો પીસ્તાલીસ વર્ષના ત્રણ બાળકોવાળા સુખનાનને વીસ વર્ષની નમ ! પિતા બે હજારમાં આપી, સત્તાવીસ વર્ષ ા મારા મોટાભાઈ ખીમચંદ માટે તેર વર્ષની ચંપા નામની એક કન્યાની ખરીદી કરી! વેપારી રીતે આ સોદો કેવો થયો તે તમારામાંથી જે વેપારી હો તે સમજી લેજો

હ, આ તો મારા કુટુંબની વાત કરી હું પાંચ છ વરસનો થયો ત્યાં સુધી મારી મા મારી જ ચિંતા કરતી હતી માંદી હતી એટલે ખાટલે પડી રહેતી હશે એવી જુદી કલ્પના ન કરી બેસતા માંદી હતી એટલે કકળતી હૈડીમાં આખો રાત ઉધરસ ખાઈને અમને અને અમારા પાડોશીને ત્રાસ આપતી સવારમાં વહેલી ઊઠી પાડોશીનું કામ કરતી ત્યારે ભલા પાડોશી એના કામથી કયારેક નારાજ થઈ જતા, કારણકે હૈડીને લઈ આગળીઓ ચીલી જતી અને હાથમાંથી વાસણ પડી જતા કોઈ વખત ઉધરસ આવે ત્યારે લઈ અર્ધો અર્ધો કલાક એ રોગ લાગી જતી ત્યારે નામ રખડી પડતું પરંતુ પાડોશીઓ ભલા હતા એટલે થોડુંક બોલી શાંત રહી જતા અને મારી બાને નિભાવી લેતા મારી બા પણ એ બદલ એમનો ઉપકાર માનતી અને ટહપણ ઓળખીતા પાસે એમના મોંફાટ વખાણ કરતી

હું શેરીઓમાં આથડતો આથડતો મોટો થતો હતો ખાવામાં

મેં ભાગ્યે જ દૂધ ઘીનાં દર્શન કર્યાં હતાં. લૂગડાં મારા માટે શીવડાવવા પડતા જ નહિ, પાડોશીના છોકરાના ઉતરેલા પહેરણ મને મળી રહેતાં અને પહેરણ સિવાય બીજા લૂગડાની તો દિવાળી જેવા પર્વ સિવાય જરૂર પડતી નહિ.

છેલ્લા સાત વર્ષ થયા મોટાભાઈ પણ કમાતો થઈ ગયો હતો. એ ઘાસતેલના ખાલી ડબ્બા ઉથરાવનારને ત્યાં નોકરી કરતો હતો, દશ રૂપિયાનો એને પગાર મળતો હતો, પણ પરણ્યા પછી પાંચ રૂપિયાનું એનુ ખાનગી ખર્ચ હતુ, ઘરની આવકમાં પાંચ રૂપિયાનો વધારો થયો હતો અને જાવકમાં નવી વહુનું ખર્ચ વધ્યુ હતુ, ત્રાજવાના બેય પલ્લાં ઇશ્વરે સરખાં જ રાખ્યાં હતાં!

સાતમે વર્ષે મને નિશાળે બેસાડયો. હુ ગરીબ હતો પણ ગરીબડો નહોતો એટલે રાજકોટની બજારમા મારા બાપાને જે રીતે હડધૂત થવું પડતું તે રીતે મારે નિશાળમા નહોતુ થવું પડ્યુ. નાના ને નબળા છોકરાઓ મારી દોસ્તી રાખતા. મને પણ એમની દોસ્તીનો લાભ હતો. ઘેરથી એક પૈસો મેળવવાની કોઇ દિવસ આશા નહતી અને સેકડો છોકરા બપોરના વખતે કઇ ને કંઇ ઉડાવતા હોય ત્યારે એ જોઇ શકાતું નહોતુ. મારી દોસ્તીએ મને નિશાળમા તો ગરીબ થતો બચાવી લીધો. સૌની પેઠે હુ પણ કંઇ ને કઇ ખાવાનુ પામી શકતો હતો.

માણસ કલ્પના કરે છે એટલી ઝડપથી ગરીબો મરતા નથી. એ તો જીંદગી ખેચ્યે રાખે છે, કોઇ હડકાયા કૂતરાની જેમ ખેચે છે, કોઇ વસુકી ગયેલી ગાયની જેમ ખેચે છે, કોઇ માર ખાતા ને ભાર ઉપાડતા ગધેડાની જેમ ખેચે છે, પણ અનંતા સુધી કોઇ ઝટપટ અટકી જતુ નથી. પ્રભુ જાણે કે આ

દુનિયાની આ વિચિત્ર રચના છે ! અમારા ઘરમાં મોંઘી તો આવી ગઈ હતી પણ અમે ભૂખે મરતા નહોતા ખાવાના સાંસા હતા, દુનિયામાં ઉભા રહેવાને કોઈ જગ્યા નહોતી, જીવનમાં જીવવાનો કોઈ રસ નહોતો છતાં અમે જીંદગીથી ત્રાસી જતા નહોતા કોણ જાણે કઈ તાકાતથી પણ આ બધા સંકટોને અમે આધીન જ રહેતા હતા

હું બાર વરસનો થયો ત્યારે હું ત્રીજી ગુજરાતી સુધી ભણી ચૂક્યો હતો, પિતાની ઇચ્છા હવે મને નોકરીએ ચડાવવાની હતી આગલા વરસમાં એમના કે મોટાભાઈના પગારમાં એક રૂપિયાનો વધારો થયો નહોતો ઘરમાં એક નાની બેન વધી હતી અને મોંઘી આની મોંઘી વધી હતી મોંઘીને કારણે વાંચુ ખર્ચ વધ્યું હશે એમ તમે રખે માની લેતા ! એવા ખોટા ખર્ચ અમારે ત્યાં હતા જ નહિ મોંઘી અમારા ઘરમાં રોટલા ને લૂગડાં જેવી સામાન્ય હતી અમે એથી ડરતા પણ નહોતા

મને પણ એક નોકરી મળી ગઈ પગાર રૂા. ૩ મહિને ત્રણ રૂપિયા કામ સવારના સાતથી સાંજના દસ સુધી છતાં મારા માબાપને લાગ્યું હતું કે હું નસીબદાર હતો કારણ કે મારા મોટાભાઈને તો ત્રણ વરસ સુધી મફત કામ કરવું પડ્યું હતું મારે જે લાદીવાળાની દુકાનમાં કામ કરવાનું હતું તેને ઘર અને દુકાન ભેગા હતા, એટલે મને બન્ને કામનો લાભ મળતો હતો ઝાડુ ! માંજવાની, ચાહ મૂકવાની, કપડાં ધોવાની બનાવવાની તાલીમ પણ મફત મળતી હતી અને દોઢ વિસ ચાના એમ ... ની પ્રાપ્તિ પણ થતી હતી

પણ હું સાવ ભોળો નહોતો નિશાળમાં થોડું ઘણું શીખ્યો હતો એ જ્ઞાન મેં અહીં વધારવા માંડ્યું દુકાનનો હડફો ઘણી વાર

નવરો પડી રહેતો હતો, અને એથી એમા હાથ કેળવવાની તાલીમ પણ મને મળ્યા કરતી હતી. ત્રણ રૂપિયાનો પગાર હું ગાયો બાપાના હાથમાં મૂકતો, લગભગ પાંચેક રૂપિયાની હડફાની આવક હું ચા, પાન, બીડીમાં અને નવી દોસ્તીઓમાં વાપરતો.

મારે તમને ઝાઝી વાત નથી કહેવી પણ ટૂંકમાં એટલું કહી દેવું છે કે અત્યાર સુધીની કથાઓમાં તમે સાંભળી એ બધી જ કુટેવો મારામા હતી. કેટલીક હજી પણ છે. ક્યારેક મનમાં બહુ મૂઝવણ થાય છે ત્યારે રેયુ પણ ભગાઇ આવે છે, પરંતુ ત્યારે એ દશા નહોતી. ત્યારે મને લાગતું હતુ કે બાપા દુનિયાને નથી ઓળખતા, દુનિયામાં કેમ સુખી રહેવુ જોઇએ એ તેઓ નથી જાણતા.

બે ત્રણ વર્ષ વીતી ગયાં. હું સોળ વર્ષનો થયો. મારો પગાર વધીને પાંચ રૂપિયા થયો. હડફાની આવક હતી એથી વધી શકી નહિ, એટલું જ નહિ પણ કંઇક વહેમ પડી જવાથી એ કામ જરા મુશ્કેલ બન્યુ. એકાદ વખત વહેમને કારણે બે તમાચા ને થોડીક ગાળો ખાવી પડી હતી, પણ હું રોવાની કળા શીખી ગયો હતો એટલે મારી ગણતરી ગરીબડામાં થઇ જતી અને હું બચી જતો.

મારી માદી મા વધુ માદી પડી. એની ઉધરસ અને દમ વધી પડ્યાં. થોડા દિવસમાં માંદગીએ વિકરાળ રૂપ લીધું. મફત દવાખાનામા દવા કરાવવા ગયા પણ કોઇએ દાદ ન દીધી. ઇસ્પીતાલમા મૂકાય એમ હતુ પણ ત્યા જવાની હિમત ન ચાલી. કોઇ ડાહ્યા માણસે એને અનાજનો ખોરાક બંધ કરી દૂધ, માખણ અને ફળો આપવાનુ કહ્યું, પણ એ માણસ ડાહ્યો નહિ પણ ગાંડો હતો. એના ગાડાવેડા અમે માન્યા નહિ. મારી બા એકાદ મહિનો

રીસાઈને સિધાવી ગઇ એ પછી ત્રીજે મહિને મારી નાની બેન મારી પડી અને એ પણ ઉપડી ગઇ એને મરી ગયાને ચાર દિવસ નહોતા થયા ત્યાં માગ બાપા મા । પછી ત્રણ મહિનામાં બે મૃત્યુ જોયા હતા એટલે અમે એમની માંદગીથી કંપવા લાગ્યા, પણ એ જલદી મરી જાય એટલા નસીબ । નહોતા એ માંદા થ્યા એક વર્ષ સુધી પથારી વશ રહ્યા ઝાઝા પૈગામ પણ પથા ગીમા જ કર, સાન ભાન પણ ગુમાવ્યુ ગન દિવસ ગમે તેમ બબ્યા કરે અમે એમનાથી ત્રાસ્યા, મનમાં ઇચ્છવા લાગ્યા કે હવે મરે તો સારુ, પણ બ ।મર એક વ ર્ષ સુધી એમણે પથારી ન છોડી આખ ઇશ્વરે એમને પણ બોલાવી લીધા

આ માંદગીમાં અમારા માથે વીસેક રૂપીયાનુ કરજ થઇ ગયુ અમે મને ભાઇ પિતાના મૃત્યુ પછી ઘરનો વિચાર - ના એક દિવસ બેસ વિચાર મા માઇ કરવા જેવુ જ નહોતુ અમારે એક બીજા સામે બબાળા જ ગ ર્ સાના ર ના પરિણામે એક મહિનાનો પગાર લઇ હું રાજકોટથી અમ ।ન્ા ભાગી આવ્યો મોગ ભાઇએ એ વિ ે કશી તપાસ પણ ન કરી એને એ ગ ર્ એની એવી જ ઇચ્છા હતી

૨

અમ ।ના આના પછી શરૂઆતમાં તો મા ી ક ી દશા થઇ । કોઇ દિવસ ગજ ાગની જ ા ની ત્રેવ નહોતો એને એ સંજોગ પણ તો ૫ તુ સૌથી મોટી મૂંઝવણ તો રહેવાની હતી નોકરી પછી ત્યાં જ ુ એની થઇ રૈસામાઇ ધર્મશાળામાં હું પણ ગો હતો પણ મને ત્યાં જગ્યા ન મળી બીજી બે ત્રણ ધર્મ શાળામાં જઇ આવ્યો પણ મા । ગણુ ી સ્થાન માળમાં થ

મને ક્યાય સ્થાન ન મળ્યુ. મારા ખિસ્સામાં બે રૂપિયા અને છ આના હતા. પહેરેલાં લૂગડાં ઉપરાંત એક ધોતીઉ અને એક પહેરણ એટલી જ મારી મૂડી હતી. સાજ પડવા આવી તેમ હું મૂઝાયો. મને ડર લાગવા માંડયો કે પેલો ધર્મશાળાવાળો કહેતો હતો તેમ મને પોલીસ પકડશે તો નહિ? કઇ કારણ વિના હું ડરવા લાગ્યો. પોલીસની નજર ચૂકવવા લાગ્યો. મારા મનમાં થવા લાગ્યુ કે ન ભાગ્યો હોત તો સારૂં હતુ. પણ થયેલી ભૂલ સુધારવાનો હવે અવકાશ નહોતો.

રાત પડી. રીચી રોડ ઉપરથી જે ગીરદીમાં હું મારી જાતને છૂપાવીને આટા મારતો હતો તે ગીરદી ઓછી થવા લાગી. મારી મૂંઝવણ વધવા લાગી. કયાં જવું, શું કરવું તે કશું સૂઝયુ નહિ. હુ રીચીરોડથી ભદ્ર તરફ ચાલ્યો. ચાલ્યો, ચાલ્યો ઠેઠ ભદ્રકાળીના દરવાજા સુધી. દરવાજામા માણસો સૂતાં હતા. હુ ક્ષણભર અટકીને એમને જોઇ રહ્યો. કોઇ જાગતા હતા, કોઇ ઉંઘતી હતી. કોઇ બીડી ફૂંકતા હતા કોઇ વાતો કરતા હતા. મને થયું 'અહી સૂઇ જાઉ? આ જમાતમા ભળી જાઉં?' હિંમત ન ચાલી. અણગમો પણ આવ્યો. દરવાજા વટાવીને હું બહાર નીકળ્યો. ચાલતો-ચાલતો એલીસબ્રીજ પાસે આવ્યો. પાછો વળ્યો ઠેઠ સ્ટેશન સુધી ચાલ્યો આવ્યો. સ્ટેશનના કમ્પાઉડમાં દાખલ થયો અને જે છાપરા નીચે મારા જેવા કેટલાક પડયા હતા ત્યા હુ પણ મારાં લૂગડાં ઓસીકે મૂકીને સૂતો. સૂતા પછી દસેક મિનિટે ભૂખનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવ્યો. ખિસ્સામા પૈસા તો હતા જ. પૂરી ભજીયાંમા બે આના નાખી પેટ ભર્યું, અને ચા–સીગારેટથી થોડો ટક્કાર થયો.

પરતુ ત્યાં યે શાતિ ન મળી. સૂતા પછી થોડીકવારે ઉંઘી ગયો હતો પણ રાતના ત્રણેક વાગે પોલીસે લાકડીના ગોદાથી

જગાડ્યો 'ક્યાં જવું છે?' ના ઉત્તરમાં મારી પાસે કાંઈ જ કહેવાનું નહોતું પોલીસે મારા ઉપર દયા બતાવીને સ્ટેશનમાંથી ચાલ્યા જવાનું કહ્યું હું બીતો, થરથરતો બહાર નીકળ્યો અને ત્યાંથી દૂર ન જતાં બહારની ફુટપાથ ઉપર સૂઈ ગયો થાક્યો હતો છતાં ઊંઘ ન આવી ભૂખ પણ સખત લાગતી હતી પણ સંકોચાઈને પડ્યો રહ્યો મનમાં ઉગ્ર વિચારો આવવાનો એ પહેલો જ દિવસ હતો આ સ્થિતિ અસહ્ય લાગવા માંડી આજુબાજુ ઘણાય માણસો પડ્યા હતા પણ મારાથી આ સ્થિતિ સહન ન થઈ એક પળ તો પકડાઈને જેલમાં જવાની ઈચ્છા થઈ પણ પોલીસ અને જેલની કલ્પનાથી ધ્રુજારી આવી ગઈ મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે સવાર પડે એટલે ગમે તેમ કરીને પણ રહેવાનું સ્થાન તો મેળવવું જ

સવાર પડી માણસો હરવા ફરવા લાગ્યા એટલે હું ઉઠ્યો ભરવસ્તીમાં હું મને સાન એટલે લાગવા માંડ્યો મજૂરોની હાર ઉભી હતી, પણ માગ માટે જગ્યા નહોતી મેં ફરીને ધર્માદા ધર્મશાળામાં પેસવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ ચોકીદારના બિવાની વોલ સિવાય બીજો લાભ ન મળ્યો મેં ફરીને ચાલવા માંડ્યું હું ઉંચું ધારીને મારી ધૂનમાં ચાલ્યો જતો હતો, ત્યાં મારી પાછળ બૂમ પડી 'મણુ' હું ચમક્યો આશાની વિજળી ઝબકી મેં પાછળ જોયું મારો એ નાનપણનો દોસ્ત ઉમાકાન્ત હતો એ ... કોટ છોડીને બે વરસથી અહીં આવ્યો હતો અમારી દોસ્તી બહુ ભૂરી-ગદી હતી પણ દોસ્તી તો હતી જ એને જોતા જ મારા દુખનો હું અંત જોઈ ગયો એ પણ ખૂબ મમતાથી મને મળ્યો અમે ત્યાંની એક બાજુ ઉભા રહ્યા મેં મારી કથની એને કહી સંભળાવી. એણે પોતાની મરી વાત કરી એ 'ગાઈનમેર' હતો એ-

મુસલમાની હોટેલમાં વીસ રૂપિયાના પગારથી નોકરી કરતો હતો. એનું રહેવાનું હોટેલમાં જ હતું.

ઉસમાનની સાથે મેં જવાનું તો સ્વીકાર્યું પણ મારા મનમાં મુસલમાની હોટેલ ખટકવા લાગી. એ ખટકને મેં દબાવી કારણ કે ગઇ કાલે તો ખાટલાવાડે પણ મારા માટે જગ્યા નહોતી. હું મનમાં ઉસમાનનો ઉપકાર માનતો એની સાથે ગયો. એની હોટેલ એક મિલની પડખે હતી. હોટેલમાં નાના મોટા પંદરેક માણસો રહેતા હતા. ઘણાખરા સાથે ઉસમાનને સારો સબંધ હતો. મને અંદર લઇ જઇ ઉસમાને સરસ મઝાની ચા પીવડાવી અને સીગારેટ આપી. હું સ્ફુર્તિમાં આવી ગયો.

એક દિવસ ઉસમાન સાથે વાતોમાં ને ફરવામાં ચાલ્યા ગયા, પણ પછી 'શું કરવું' એ વિચાર સતાવવા લાગ્યો. ઉસમાને મને હોટેલની નોકરી બતાવી; પણ એમ મુસલમાન થઇ જવાનું મને ગમ્યું નહિ. ઉસમાને મને સમજાવ્યો કે 'ધરમ બરમ કુછ નહિ હૈ. રોટી જહાં સે મીલે વહાં સે લેલો.' એની વાત સાચી લાગતી હતી. પણ હિંમત ચાલતી નહોતી. હું ધાર્મિક સંસ્કારોવાળો નહોતો છતાં મુસલમાન થવા માટે દિલ ન ચાલ્યું. હું એટલું ત્યારે પણ સમજતો હતો કે હું હિંદુ નહોતો કે મુસલમાન નહોતો, એ જ રીતે મારા માતાપિતા પણ હિંદુ કે મુસલમાન નહોતા. અમારે કોઇ ધર્મ જ નહોતો, અમને કોઇને રોટલા સિવાય બીજા કશાની પડી જ નહોતી. કોઇ દુષ્ટ સરજનહારે અમને કંગાળ બનાવ્યા હતા અને આખી જીંદગી કૂતરાની પેઠે જીવવાનો અમારો ધર્મ નિર્માણ કર્યો હતો.

પણ તો યે હું મુસલમાની હોટેલમાં રહેવા તૈયાર ન થયો. થોડા દિવસ થયા એટલે ઉસમાન મારાથી અકળાવા લાગ્યો. મારા

પાસે કંઈ હતુ જ નહિ એમ ઉસમાન સમજી ગયો એટલે એણે મને રજા આપી અમારી દોસ્તીમા જેટલુ ટકેલ હતુ તેટલુ પૂરુ થયુ અને આઠ દિવસ થઈ ગયા હતા હુ રસ્તાનો જાણીતો થઈ ગયો હતો ઉસમાનની ત્યાંથી નીકળી મે નોકરીની શોધ કરવા માંડી મારા ભાગ્ય બળવાન એટલે મને તે દિવસે જ નોકરી મળી ગઈ મને એ શેઠે પૂછ્યુ કે 'શુ કામ કરીશ?' મે ગમે તે કામની તૈયારી બતાવી અને અમદાવાદમા મારુ કોઈ નથી એમ પણ જણાવ્યુ એ જણાવતી વખતે મારી આંખમા સાચેસાચ આંસુ આવી ગયા શેઠ ઉપર એની અસર થઈ અને પગારની કરી યે વાત કર્યા વિના એમણે મને રાખી લીધો

કાપડની દુકાન હતી મે ઝાડુ વગેરે તાકા ફેરવવા માંડ્યા. રાતે આઠ વાગે મને એમણે પોતાની સાથે ન લીધો પણ હોટેલમા ખાઈ આવવા ચાર આના આપ્યા, અને દુકાનદારના ઓટલા ઉપર સૂઈ રહેવાનુ કહ્યુ. ત્યા સૂતો રતનપોળની ગધાની ગેરીના ઓટલા ઉપર મે રાત પસાર કરી, પણ એ રાત સારી હતી. મને [illegible] લાગતો હતો ગઈકાલની પેઠે ઉસમાનનો ઓશિયાળો નહોતો તેમ આઠ દિવસ પહેલાની જેમ અમદાવાદનો રખડેલ પણ નહોતો

સવારે ઊઠીને મે કામ કરવા માંડ્યુ. એટલુ સમજી ગયો હતો કે મહેનત કામ, ગાળો, માર કે અપમાન જે આવે તે સહી લીધા વિના છૂટકો નથી જો એમ કરવાની તૈયારી ન હોય તો ભૂખ્યા પેટે ભટકવાનુ રસ્તામાં પડી રહેવા સિવાય બીજો [illegible] નથી માગ બે ત્રણ દિવસના કામથી શેઠ ખુશ થયા એણે મારી તમામ [illegible] પૂછી લીધી એ પણ વાણિયા હતા જાતિ-ભાવ જાગૃત થયો અને મને ઘેર જ રોટલા ખાવાની સગવડ મળી.

પણ એ સગવડ ભારે પડી ગઇ. મારી નોકરી અખંડ ચોવીસ કલાકની બની ગઇ. રાત્રે બાર વાગ્યા સુધી મારે હાજર રહેવું પડતુ અને સવારના પાંચથી કામે ચડવું પડતુ.

દિવસો ને મહિનાઓ પસાર થવા લાગ્યા. મારા મનની મૂંઝવણો વધવા લાગી. આ ત્રાસમાંથી છૂટાય તો ઠીક એમ મને થવા લાગ્યુ. એમા એક દિવસ શેઠાણીએ મને ગાળ દીધી અને હાથમા વાસણ હતુ તે મારા તરફ છુટ્ટુ ફેંક્યું. વાસણ મને વાગ્યું તો નહિ પણ મારા આખા અંગમા ક્રોધ વ્યાપી ગયો. એ સળેકડા જેવી શેઠાણીને પીસી નાખવાનું મને મન થઇ ગયું, પણ હુ કંઇ ન કરી શક્યો. ખાલી મુઠ્ઠીઓ વાળી હું ત્યાંથી આઘો ખસ્યો. અને એ જ દિવસે રાત્રે મારા હાથમાથી શેઠનો દીકરો પડી ગયો. એને તો સાધારણ વાગ્યુ પણ મારા ગાલ ઉપર એક તમાચો પડ્યો, બે લાતો પડી અને મને ધક્કો મારીને બહાર કાઢ્યો, ફરી પાછો અમદાવાદના રીચીરોડ ઉપર હુ એકલો આવીને ઉભો રહ્યો.

હું હવે પ્રથમના દિવસો જેવો નહોતો રહ્યો. અમદાવાદનો હુ જાણીતો થઇ ગયો હતો, થોડાક માણસોને હુ ઓળખતો પણ થયો હતો. રીચીરોડ ઉપર આવીને મેં લગીર વિચાર કરી જોયો અને એક મિત્રના ઘર તરફ ચાલવા માંડ્યું એ રાતની મારા મનની સ્થિતિની શી વાત કહું ? રાજકોટમા હુ દાદાગીરીને માર્ગે હતો. અમદાવાદમા આવી કદાચ એ જ માર્ગે હુ આગળ પગલાં માંડત, પણ નોકરી મળી ગઇ એટલે હું વાણિયાના દીકરાને શોભે એવો સાલસ સ્વભાવનો બનતો જતો હતો, પરંતુ મારા કિસ્મતમાં કંઇક જુદું જ હતુ. શેઠનુ ઘર છોડ્યા પછી મને એ શેઠ અને શેઠાણી સામે અને એવાં અનેક શેઠ–શેઠાણીઓ સામે તિરસ્કાર પેદા થવા લાગ્યો. હું ત્યા સખત કામ કરતો હતો અને એમાંના કેટલાક કામો

તો મને જા ચે ગમતા નહોતા । પ્રતિષ્ઠાનો માણસ મટીને પશુ જેવો થતો જતો હતો, ના એમો હુ ભારે પગે ગીરગાંની સડક ઉપર પસાર થતા માગ મનમા વિચારો ઘૂમવા લાગ્યા-આનાઓની નોકરી જ ન મ્ળી જોઈએ આ મ્રતા ઉમમાનની હોટેલ સારી, મીલની નોકરી સારી, સ્ટેશનની મ નૂ ી પણ સારી આ બધા ચોગ છે સાળાઓ ધોળા લૂગડા પહેરીને જ જેગ છે" અને તેના ગૃહમના ની જોયેની ને સાભળેની વાતો મને તાજી થઇ ગઇ મે દાત ક્ચક્ચાવ્યા 'કઇ નથી કઇ પણ ક રવામાં પાપ કે ગુનો નથી ' એમ બબ નો હુ ઝડપથી ચાલવા લાગ્યો

સ્તના બાર વાગવા આવ્યા હતા જે મિત્રના ઘર પાસે જઇને હુ ઊભો તો એ ઘરમા શાન્તિ હતી બધા સૂઇ ગયા હોય એમ મને લાગ્યુ એક ક્ષણ મને પાછા વળી જવાનો વિચાર આવ્યો પણ મે હિંમત કરીને બારણુ ખખડાવ્યુ બારણુ તુરત ઉઘડ્યુ મારા મિત્રે આશ્ચર્ય પૂર્વક મારા સામે જોયુ અને મને પૂછ્યુ 'કેમ અત્યારે?' મે એને બધી વાત કરી એના મો ઉપર એક પછી એક ચિંતાની રેખાઓ પ્રસરવા લાગી હું મૂખ એમ બબડ્યો કે મારી સ્થિતિથી એ દુખી થાય છે પણ જ્યારે એણે મને કહ્યુ કે 'મહીં તો હુ તમને નહિ રાખી શકુ ' ત્યારે મારી આખ ઉઘડી ગઇ બે ત્રણ મિનિટ તો મને કાઇ સમજ્યુ નહિ હું સ્તબ્ધ બની એની સામે જોઇ રહ્યો એણે ફરીને મને કહ્યુ કે કોઇ ધર્મશાળા કે લોજમા રહી જાવ પણ મૂઝવણમા પડેલો હું ત્યાથી ખસ્યો નહિ એણે હળવેક દઇને બારણુ બધ કર્યા ત્યારે હુ ચોક્યો અને ઊભાવડે પગલે ત્યાથી પાછો ફર્યો

આ પ્રસગથી મારા અગમા ક્ષિપ્તિના ન ગ્યાથી ૫ા

એક પ્રકારનો ઉશ્કેરાટ પેદા થવા લાગ્યો. મારી નસો ખેંચાતી હોય અને આંખો તીણી બની ભયાનક થતી હોય એવું મને લાગવા માંડ્યું. મારા ખિસ્સામાં એક પાઇ નહોતી. મને થયું કે મારે પેલી હડફો ઠીક કરવાની તાલીમ ચાલુ રાખવી જોઇતી હતી. પણ હવે એ રાડ્યા પછીનું ડહાપણ હતુ. તત્કાળનો વિચાર તો ક્યાંક રાત કાઢવાનો હતો. હું આખરે ભદ્રકાળીના દરવાજામાં ગયો અને જ્યાંથી મો મરડીને પાછો ફર્યો હતો ત્યાં મે રાત વીતાવી.

બીજે દિવસે સવારે હુ રોફમાં ને રોફમાં મારા શેઠ પાસે ગયો અને મે પગાર માગ્યો. મને એણે ગાળ દીધી અને ધક્કો મારીને કાઢવા માટે ભૈયાને કહ્યુ છતા હુ ત્યાંથી ખસ્યો નહિ અને જેમ ફાવે તેમ બોલવા લાગ્યો. આખરે હુ જીત્યો. મને પાચ રૂપિયા આપ્યા પાંચ રૂપિયા ગજવામા મૂકતાં હું એટલું સમજ્યો કે દુનિયા દાદાઓની છે. ગરીબડાને તો સૌ રહેંસી નાખવાના છે.

મારા ખિસ્સામાં પાંચ રૂપિયા હતા અને મારા કપડાં કંઇક ઠીક હતાં, ઉપરાત હુ અમદાવાદનો જાણીતો હતો એટલે મેં રૂવાબ રાખીને એક ધર્મશાળામાં જગ્યા મેળવી, પણ બીજે જ દિવસે એક નવી ઓળખાણ થતા ધર્મશાળા મૂકીને એક બીડી વાળનાર જુવાન સાથે એની ઓરડીમા ભાગીદારીથી રહેવા લાગ્યો. મારે ભાગે દોઢ રૂપિયો ભાડુ આવતું હતુ તે મે એને રોકડું આપી દીધુ, આ નવી ઓળખાણે મને નવો ધધો પણ બતાવ્યો. બીજા દિવસથી એની સાથે હું બીડીઓ વાળવા જવા લાગ્યો. થોડા દિવસમાં મને એ ફાવી ગયું અને રોજના હુ આઠ આના કમાવા લાગ્યો.

બસ, આ બીજી વાગવાનું શુભ નામ કર્તા હતો અને નવી નવી દોસ્તીઓ બાંધી હું આદી બનતો જતો હતો, ત્યાં જ આ લડત શરૂ થઈ સ્વરાજ વગેરેની તો મને માંડ પડી નરેની પણ નવીન ધાંધલ જોઈ એ તરફ મારું મન આકર્ષાયું હતું પણ સૌની સાથે લડતની વાતોમાં રસ લેવા લાગ્યો અને સરકારને ગાળો દેવા લાગ્યો

૩

આ દિવસોમાં એક નવી વાત બની મારા મોટાભાઈ જેની સાથે મારે પત્રવ્યવહાર પણ નહોતો, તેમનો મારા ઉપર કાગળ આવ્યો એ કાગળમાં મારી બધી સ્થિતિથી તેઓ વાકેફ હતા એમ હું જોઈ શક્યો મને અવળે માર્ગે ચડેલો જોઈ ચિંતા અને રોષ પ્રગટ કર્યા હતા અને હવે જલદી સુધરી જવાનું લખ્યું હતું મને એ શિખામણની તો કશી અસર ન થઈ પણ એ કાગળમાં લખ્યું હતું કે 'જો તું આમ ને આમ રખડેલ બનીને અમદાવાદમાં રહીશ તો તારા ઉપર વિશ્વાસ કોણ મૂકશે ને દીકરી કોણ આપશે? તારે આખી જિંદગી વાંઢા જ રહેવું હોય તો તું જાણે!' આ વાક્યોની મારા ઉપર બહુ અસર થઈ આજ લગી હું ગમે તેમ જિંદગી ગુજારતો હતો, પરંતુ 'મારા ઉપર વિશ્વાસ કોણ મૂકશે ને મને દીકરી કોણ આપશે?' એ બે મહાન સવાલોનો મેં વિચાર કર્યો જ નહોતો મેં મોટાભાઈના કાગળનો જવાબ તો ન આપ્યો પણ એ કાગળે મને વિચારના દરિયામાં ફેંકી દીધો હું ગંભીર બની ગયો મારા નવા જૂના મિત્રો મને બહુ પૂછવા લાગ્યા પણ હું કોઈને જવાબ આપતો નહોતો, મારા મનમાં આ મૈત્રીઓની ને વાતાવરણની અકળામણ થવા લાગી

મને એક દિવસ રાજકોટ જવાનો વિચાર આવ્યો, અને મૂળા

હતુ એટલે કમાણી ઘટી હતી પરંતુ ધીમે ધીમે છાવણીમાં જવા લાગ્યો હતો એટલે ઓછી કમાણી ખટકતી નહોતી.

એક દિવસ મોટાભાઈએ જરા રોષથી કહ્યું. 'આ તો બધા ય શાહુકારના છોકરાના કામ છે. આપણને આ ન પોષાય. લડાઈ કાલ બંધ થાશે, પછી શું ભીખ માગીશ? અને તને હવે છોકરી કોણ આપવાનું હતુ?'

એમની વાત મને હાડોહાડ ઉતરી ગઈ. 'લડાઈ બંધ થાય પછી?... અને છોકરી કોણ આપશે?' એ વિચારો કરીને મારા મગજને બેચેન બનાવવા માટે આવી પહોંચ્યા. જેમ જેમ એ વિચારમાં હુ ઊંડો ઉતરતો ગયો તેમ તેમ લગ્ન વિનાનુ જીવન મને અસહ્ય લાગવા માંડયુ. વાંઢા રહેવાની કલ્પના મને ભયંકર લાગી. હું મને આખી દુનિયામાથી બાતલ થયેલો એકલા કોઈ ઠુંઠા જેવો લાગવા માંડયો. મને થયુ કે જો હુ નહિ પરણી શકું તો આ દુનિયામાં મારો કોઈ વિશ્વાસ કરશે નહિ, મને કોઈ માનભેર બેસવા કે બોલવા દેશે નહિ, મારી વાત કોઈ સાંભળશે નહિ. હુ આ સંસારમા નકામો ને ભારરૂપ બનીશ. મારું મન છાવણીમાથી ને લડાઈમાંથી ખસવા લાગ્યું. મેં પુણીઓ અને તકલીઓને મારી નાનકડી પેટીમાં મૂકી દીધી અને બીજે દિવસે પેલી ચોપડીઓનો થોકડો લઈ ફેરી કરવા ઉપડી ગયો, પણ જ્યાં જ્યાં હું ગયો ત્યા ત્યાં શેરીના છોકરાઓએ મારૂ રાષ્ટ્રગીનથી સ્વાગત કર્યું અને હું ત્યાંથી વેચાણ કર્યા વિના પાછો ફર્યો. ચોપડી વેચવાનું માથે લીધા પછી આ પહેલો જ દિવસ એવો બન્યો કે જે દિવસે હુ એક પાઈ પણ ન કમાયો.

રાત્રે હુ વિચારમાં પડ્યો. મને થયું કે અહી હવે વેપાર

નહિ થઇ શકે મે મનમા અમદાવા જવાનુ નક્કી કરના માડ્યુ સનાગે મોટાભાઈની સલાહ લીવી અને એમની સમતિ મળી એટલે મે અમદાવાદનો રસ્તો પકડ્યો અમદાવાદમા આવ્યો ત્યારે ત્યા પણ ધમાલ ચાલતી હતી ગજકોટ કરતા એ ધમાલ ઘણી જોરદાર અને માગ જોવાને આકર્ષે એવી હતી, પણ મે જાણે કાનમા પુમડા માર્યા, અને મારા કામમા લાગી ગયો મને ચોપડીઓ વેચવાનુ કામ ફાની ગયુ હતુ એટલે અમદાવાદ આવીને મે એ જ શરૂ કર્યું, અને પદરેક દિવસમા તો રોજનો એક રુપિયો હુ કમાવા લાગ્યો મારા મનમાં એક ગાર મજબૂત હતી કે પૈસા વિના ઘર માડી શકાશે નહિ એને મે કરકસર કરીને પૈસા એકઠા કરવા માડ્યા પણ મારો સ્વભાવ અને મારી મૈત્રીઓ મને સગ્રહ કરવામા અતરાય રૂપ બનતા હુ છ મહિનામા માંડ પચાસ રૂપિયા બચાવી શક્યો

આ છ મહિનામા અનેક વખત જ નહિ પણ લગભગ દરરોજ હુ માગ મનને લડાઇમાં જતુ રાખ્વા માટે મારતો હતો લડાઇમા જવાનુ આ પણ મને શાથી હતું તે હુ આજે પણ સ્પષ્ટપણે નથી કહી શકતો, પરતુ એ આકર્ષણ અજબ હતુ તે હુ જાણુ છુ ત્યા મારુ મન મુક્ત થતું હતુ અને દુનિયામા હુ કોઇથી નીચો નથી એવુ ભાન હુ અનુભવતો હતો આ મારુ ભાન ત્યા પછી સાવ ખોટુ નીવડ્યુ, પણ એ હુ તમને પછી કહીશ અત્યારે તો એટલુ જ કહું કે ૧૯૦૦ની લડતની આખર સુધી મે મા । મન સાથે લડાઇ જ ક્યો કરી છે

ઘણા મહિના પછી મા । મોટાભાઈનો કાગળ આવ્યો એમાં માગ લગ્નની વાત હતી પણ એ વાત મને 'આવતે ભવે જ બની શકે એવી અશક્ય લાગી એણે મને લખ્યુ હતું કે 'બ_ મહેનત કરશુ તો એક

હજારમાં માની જાશે. આવું ઠેકાણું ને આવી સગવડ પછી નહિ મળે અને જેમ ઉમર મોટી થતી જાય તેમ આ કામ કરવું કઠણ થાય એટલી' વાતમાં તું સમજી જાજે' હું શું સમજું ? હું સમજતો જ હતો, પણ હજાર રૂપિયા મારે કાઢવા ક્યાંથી ? મારા મનમાં તે દિવસે એ વિચારની તો આછી રેખા પણ નહોતી કે પૈસા આપીને લગ્ન કરવામાં કોઇ પાપ રહ્યું છે.

મેં મોટાભાઇને જવાબ આપ્યો કે માગ પાસે બહુ બહુ તો સો રૂપિયા નીકળે એમ છે. વળતી ટપાલે એનો જવાબ આવ્યો કે 'તો લગનની આશા મૂકી દેજે. કમાવાની ત્રેવડ નો હોય તો ત્યા વિચાર ન કરવો' પણ મેં આશા ન મૂકી મેં કમાવા માંડયું. ભેટ બાંધીને કમાવા માંડયું પણ શું કમાઉં ? બીજા ૭ મહિનામાં મે બસો રૂપિયા ભેળા કર્યા. બધા મળી અઢીસો ત્રણસો થયા પણ એ રકમ મારા લોહીની હતી છતાં કેટલી નાની હતી ? મોટાભાઇને મેં લખ્યુ કે 'હજાર મેળવતા ઓછામાં ઓછાં પાંચ વરસ લાગશે' એણે મને જવાબ આપ્યો કે 'ત્યારે વળી પંદર સો બે હજાર જોશે.' એના આ જવાબથી મારા બારે ય વહાણ ડૂબતાં હોય એવુ મને થવા લાગ્યુ. હું બે ત્રણ દિવસ સુધી કામ ઉપર ન જઇ શક્યો મારુ મન જ કાંઇક બહેર મારી ગયુ. મને થવા લાગ્યુ કે 'હું ગમે તેટલી મહેનત કરું, ગમે તેટલું દોડુ તો યે ત્યા સુધી તો નહિ જ પહોંચી શકું.' મન કરવા લાગ્યું ન નિવારી શકાય એવી નિરાશામાંથી કોઇ જુદા જ પ્રકારની લાપરવાઇ મારામા આવવા લાગી પ્રથમનો રમણલાલ ફરીને જાણે વધુ ઉગ્રરૂપમાં મારામા પ્રગટ થતો હોય એવું મને થવા લાગ્યુ

હું ચોપડીઓ વેચવા લાગ્યો પણ પૈસા બચાવવામાથી મારું મન ઉઠવા લાગ્યુ. મને થયુ કે મારા સુખને હોમીને જે પૈસા હું

બચાવી રહ્યો છુ તે કોઇ દરિયામા (? હુ છુ મે પૈસા કમાવા મા યા ને ઉડાવવા માડ્યા મજબૂત બંધ બાંધીને અટકાવી રાખેલો પ્રવાહ કોઇ અસાધારણ વેગથી વહેવા લાગ્યો એમા મારી સ્થિરતા તણાઇ ગઇ, ખાનદાની ને કુળી ડી લાગણીઓ તણાઇ ગઇ અને એ બધા સાથે મારી મૂડી પણ તણાઇ ગઇ હુ પ્રથમનો મણુનાન વધુ વાસ્તિ દોસ્તી, ટાગોરી ને ચાનાકી સાથેનો બની ગયો

તમને આ સાભળીને દુખ થશે, મને પણ થાય છે, પણ હુ શુ કરુ ? (થાશે કેટલોક વખત મારે પીડા ભોગવવી ? અને થયુ કે હડા હિમ જેવા થના કરતા તો સતનાડ કરના । અગ્નિ ચયુ સારુ એમા કઇક મઝા આવે છે, કઇક ઉત્તેજન લાગે છે, કઇક લડાઇનો રસ લાગે છે

અને આ બધા દિવસો સધીના હતા એ દિવસોમા સભા-સ ઘર્ષો થના હતા પણ બ જ ઓછા પ્રમાણમા પીકેટીંગ થાનતુ હતું પણ મારી દૃષ્ટિએ સાવ દમ વગરનુ મને એમા મ જ નહોતો આવતો હુ મા । મિત્રોના જૂથમા પડ્યો હતો જીવનમા ખૂટતો રસ મેળવવા માટે એ નવુ ઝરણ શોધી કાઢયુ હતુ એ દિવસોમા જુગા નો હુ ગોખીન બનતો જતો હતો મને ખબર હતી અને અમે બધા અ ઠર અ ઠર વાતો પણ ના કે જુગા મા અતે પાયમાલી છે પણ ત્યારે બીજુ કરુ શુ ? મને તો એમ લાગતુ કે અમા । માટે તો ગમે તે કરવામા પાયમાલી જ છે ને બીજ કશુ નથી

' ૭ ની લડાઇ આવી બ । ત્યાર બધુ ગૂમાવીને બેઠા હતા ચોપડીના ધ ધામા પણ કાઇ દમ નહોતો એક ર । ના ચાલ્યો ઉઠી ભાડે લાગતી હતી લ ાસ્તુ - સુગીંગુ વાગ્યુ કે લોહીમા જરા ગતિ આવી મિત મ તૂરોથી એક સ ઘરમા ગીત ગાતો હુ

પણ નીકળ્યો પણ કોઇ પકડાયું નહિ, મને કોઇએ કહ્યું કે મુંબઇમાં વધુ ધમાલ ચાલે છે. મને એ તરફ આકર્ષણ થયુ અને હું મુંબઇ ઉપડ્યો. ટીકીટભાડાની તો જરૂર જ નહોતી કારણ કે આપણે તો બધા કાયદાના ભગ જ કરીને બેઠા હતા.

મુંબઇની એક છાવણીમાં દાખલ થયો. મારા જેવા દોસ્તો ત્યાં મને મળી ગયા. મારી બધી શક્તિઓ સોળે કળાએ ખીલી ઉઠી. છાની ગોઠવણો કરવામાં હું એક્કો બન્યો, લગભગ ત્રણ મહિના સુધી મેં બહાર રહીને કામ કર્યું, અને આખરે છ મહિનાની સજા લઇ પકડાયો.

આ મારી લડાઇમાં જોડાવા સુધીની વાત. હવે ત્યાર પછીની વાત કહું. એ વાત મારે ખાસ કહેવી છે. એ ન કહુ તો તમે મને અન્યાય કરો એમ હું માનું છુ.

જેલના છ મહિના જેમ તેમ કરીને મે પસાર કર્યા. મારી મનોદશામા એ દિવસો દરમ્યાન એક ફેરફાર થયો અને એ ફેરફારે મારા મનની આખી દુનિયાને પલટાવી નાખી.

જે બેરેકમાં હુ રહેતો હતો અને જે જગ્યાએ હું કામ કરતો હતો ત્યાં મારા જેવા માણસો પણ હતા અને તમારા જેવા માણસો પણ હતા. મારા તમારાનો ભેદ હું કયા અર્થમા કરુ છું તે તમે સમજી શકશો. તમારા જેવા એટલે ઘરના અને સસારના સુખી માણસો, દેશસેવાની વૃત્તિથી આવેલા વીરો અને મારા જેવા માણસો એટલે બેકારો, ભૂખડાઓ, મવાલીઓ. હું જેલમાં નહોતો આવ્યો ત્યાં સુધી મને આવા ભેદની ખબર નહોતી પડી આવા ભેદ તો બહાર પણ હતા પણ હુ ગમાર ત્યારે જોઇ શક્યો નહોતો. જેલમાં આવ્યો કે મેં જુદા ચોકા દીઠા,

જુદી મંડળીઓ દીઠી, જુદા અનુભવો ને જુદી વાતચીતો દીઠી, મને થવા લાગ્યું કે અમે અહીં નકામા છીએ અને મારી આ વાતના સમર્થનમાં હું અવારનવાર સાંભળવા લાગ્યો કે 'બિચારા શું કરે, દાળ રોટી માટે આવ્યા છે' જેલના વૉડરો ને પોલિસો પાસેથી પણ હું એવું જ સાંભળતો. અમારા પ્રત્યેનું તમામ લોકોનું વર્તન પણ એ પ્રકારનું હતું. મને લડાઈમાં પડતી વખતે સમાનતાનું ભાન થયેલું તે તુરત જ ભૂંસાઈ ગયું એટલું જ નહિ પણ અસમાનતાનું ઘોર ભાન મારા હૃદયમાં જાગવા લાગ્યું.

મને નોકરીમાં ગાળો ખાવામાં, ફૂટપાથ ઉપર કે અંધારાણીમાં ડેનામા સૂઈ રહેવામાં, ચોપડીઓની ફેરીનાં કે બીડી વાળવામાં જે નાનપ નહોતી લાગી તે નાનપ મને હવે લાગવા માંડી. હું અંદર ને અંદર બળવા લાગ્યો, એમાં એક દિવસ તમારા હા, તમારા જ, મારા નહિ, એ નેતાએ મને પૂછ્યું 'બહાર શું કરતા હતા?' એના હાસ્ય અને પ્રશ્ન મને તીરની જેમ ભોંકાયા મેં દાંત પીસીને જવાબ આપ્યો ચોરી ને જુગાર! સારું થયું કે એ ચાલ્યા ગયા, નહિ તો હું કદાચ આગળ વધી જાત.

જેલની સજાના ચાર મહિના સુધી માન અપમાનમાં ઘણુંની જેમ આ ઘા વાગવા માંડ્યા, પણ મારી માનવતાનો ઉદય થવાનો હશે તે એક રાત્રે અચાનક મને એમ થવા લાગ્યું કે 'શું એ ખોટું છે? સાચું જ કહે છે. હું ક્યાં દેશસેવા માટે આવ્યો છું? હું શાનો અભિમાન કરું?' અને મારું માન ગળવા લાગ્યું. મારા ગાત્રો શિથિલ થવા લાગ્યાં. મને તે દિવસે લાગ્યું કે હું ભૂલના ઘરમાં ઘૂસી આવ્યો છું. 'ત્યારે હું શું કરું? ક્યાં જાઉં? હવે? છૂટીને શું કરું?' એ પછી એક વિચારો મને આવવા લાગ્યા.

અને આવી મૂઝવણમાં જ હું જેલમાંથી છૂટયો. છૂટયો ત્યારે શું કરવું તેની કશી ગમ નહોતી. હૃદયમાં કોઇ જાતનો ઉલ્લાસ કે આશા નહોતાં. એક બેપગાળુ ઢોર ધરતી ઉપર ફરતુ હોય એવી મારા મનની સ્થિતિ હતી

મને મુંબઇની ટીકીટ મળી. મારી સાથે બીજા વીસ કેદીઓ છૂટયા હતા. એમાંના પંદર તો મારા જેવા જ હતા. પાંચેક તમારા જેવા હતા. એ પાંચ માંહેનાં એકે મને હળવેથી પૃછયુ : 'હવે શું કરશો ?' મેં રોષથી એની સામે જોયુ પણ એની આખમાં નિખાલસતા અને સહાનુભૂતિ જ હતા એટલે મને શરમ આવી ગઇ. મે ધીમેથી જવાબ આપ્યો : 'કંઇ ખબર નથી.'

'ફરીને નથી આવવુ ?' એમણે બીજો પ્રશ્ન કર્યો. હું આશ્ચર્યપૂર્વક એમના સામે ટાંપી રહ્યો.

'કેમ, આશ્ચર્ય પામો છો ?' એમણે પૂછ્યું.

'ત્યારે શુ કરું ? મારો ત્યાં કંઇ ઉપયોગ છે ?' મેં કહ્યું.

'કેમ નહિ ? ભારતમાતાના એકેએક બચ્ચાંનો આજે ઉપયોગ છે. આજે જે પોતાનો ઉપયોગ ન આપે તે તો કપૂત કહેવાય.

'પણ હુ તો...હું કપૂત જ છુ.'

'ના, માતાને ખાતર દુઃખ વેઠનાર કપૂત હોઇ શકે જ નહિ.'

'ના, ના, હુ દુઃખ વેઠતો જ નથી. મેં વેઠ્યું જ નથી.' હું ગભરામણમા બોલવા લાગ્યો.

'તમે ભલે કહો. તમે દુઃખ વેઠ્યુ જ છે,'

'નહિ નહિ. તો જીવનથી નાસીને જ અહીં આવ્યો હશો.' મેં કહ્યું.

'અમે પણ એ જ રીતે આવ્યા છીએ.'

'ના, તમે મેવાડ આવ્યા છો. ગુલામીનું [illegible] દૂર કરવા આવ્યા છો.'

'તમે ભૂલો છો ભાઈ!, તમે ને અમે બધા જ ગુલામીમાંથી મુક્ત થવા જ આવ્યા છીએ. જ્યાં સુધી એ ગુલામી કાયમ છે ત્યાં સુધી આપણાથી જંપીને બેસાય નહિ.'

એ મારી સામે તાકી રહ્યા. હું એમની સામે તાકી રહ્યો. મારી આંખોમાં એમણે [illegible] જ જોઈ હશે. એમની આંખોમાં મેં અજવાળું જોયું.

'કેમ તમને નથી લાગતું કે આપણે હજુ ગુલામ જ છીએ?'

'મને કશી ખબર પડતી નથી.'

'કેમ ખબર ન પડે? તમને જ વધુ ખબર પડે. અમારા કરતાં તમારી ગરદન ઉપર ગુલામીના કોરડા વધુ વાગે જ.'

'[illegible] હા' હું માંડ બોલી શક્યો.

'જુઓ, તમારી વાત ઉપરથી હું એમ માનતો હતો કે તમે બહાર નોકરી ધંધા વિનાના હતા.'

'ના, સાવ એમ નહોતું.'

'પણ દુઃખી હતા.'

મેં હા પાડી.

'તમે એ દુઃખ જીલવા માટે આ માર્ગ લીધો.'

'હા'

'હવે આ માર્ગમાં જ એ દુઃખનો અંત છે એવી તમને ખબર પડે તો?'

'એમ ન હોય. આમાં મારું કામ નહિ, હું સેવા માટે નથી આવ્યો.' હું બોલી ગયો.

'હું તમને પૂછું છું એનો જવાબ આપો. આ લડાઇ શા માટે છે?'

'હું નથી જાણતો.' મેં જવાબ આપ્યો.

'તમે નથી સાંભળ્યુ કે હિંદુસ્તાનની ગરીબી ને ગુલામી દૂર કરવા માટે આ લડાઇ છે.'

'હા.'

'ત્યારે કેમ કહો છો કે હું નથી જાણતો? જો આટલી વાત માનો તો હવે કહો જોઇએ કે આ લડાઇમાં કોણે આવવું જોઇએ?'

મેં ટર્ષમાં આવીને જવાબ આપ્યો: 'જે ગરીબ હોય અને ગુલામ હોય તેણે.'

'બોલો તમે છો કે નહિ?'

મેં હસીને હા પાડી.

'તો હવે પાછા જેલમા આવશોને?' એ ફરીને મારા સામે ટાપી રહ્યા.

'પણ હું કાંઈ સમજતો નથી.'

'તમારું નામ શું?'

'રમણલાલ.'

'મારી સાથે તું ન આવશો? હું તમને બધું સમજાવીશ.'

મેં તુરત હા પાડી. તોફાની મહાસાગરમાં મને કોઈ જહાજ મળ્યું હોય એટલો આનંદ થયો.

૪

ત્યારપછીની વાત મારે ટૂંકી છે. હું ત્યાં ન ગયો. તેમની સાથે એમને ઘેર બે મહિના રહ્યો. એ બે મહિનામાં એમણે મારામાં જ્ઞાન અને પ્રેમ [illegible] ન રાખી. પણ હું ખાલી વાતો નહોતો. મારામાં જે હતું તે હજી ગયું નહોતું. એમની વાતોથી હું ઘણીવાર પ્રસન્ન થઈ જતો. તેમ કોઈ કોઈ વાર ઉદાસી પણ જતો. પણ એક વાત મારા મનમાં દૃઢ થઈ ગઈ કે આ [illegible] આવવાનો જેટલો અધિકાર તમને છે તેટલો જ, [illegible] અધિકાર મારો અને મારા જેવાને છે. હવે તમે મને પૂછશો [illegible] કરીને બીજી વાર [illegible] તેમ [illegible] હું [illegible] અને [illegible] ગયો. પોતે તો મને એ [illegible] તમને [illegible] આપવાને [illegible] થાય છે કે હું કેમ [illegible] નથી [illegible] અને પોતાને પણ [illegible] થાય કે એથી [illegible] આનંદ ઘણીવાર [illegible] થાય છે અને [illegible] છે. [illegible] હું [illegible] પણ શું કરું? [illegible] કોઈ [illegible]

આટલું યાદ રાખજો

૧. પ્રથમ વર્ષના પુસ્તકો ખલાસ થયા છે.

૨. બીજા વર્ષના ચાર પુસ્તકો : સંજીવની, પચાસ વર્ષ પછી– અને પ્રાયશ્ચિત્તના બે ભાગ અત્યારે ઘેર બેઠાં ચાર રૂપિયામાં મળી શકે છે.

૩. ચાર રૂપિયામાં ઘેર બેઠાં મળતા આ પુસ્તકોની છુટક કિંમત–જે બજારૂ કિંમત કરતાં વધારે નથી જ–રૂા. સવા સાત છે.

૪. બારસો ઉપરાંત પાનાં છે. પાકું પૂઠું છે. દ્વિરંગી જેકેટ છે. પોસ્ટેજ માફ છે. આ કરતાં આ પ્રકારના પુસ્તકો સસ્તા મળવાનું કઠીન છે.

૫. જરૂર હોય તો મોડું ન કરજો. બે ત્રણ મહિના પછી નહિ મળી શકે.